

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2015

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Фінальний палеоліт — доба кардинальних змін
- ТОВКАЙЛО М.Т., ФОМЕНКО В.М. Гард — могильник маріупольського типу на Південному Бугу
- ПРОБІЙГОЛОВА О.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі
- ІВЧЕНКО А.В. Ольвійський земляний склеп елліністичного часу
- ХАРЛАМОВА А.О. Підбійні поховання кочівників XII—XIII ст. на Сіверському Дінці
- МОЦЯ О.П. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях

Публікації археологічного матеріалу

- ХОМЧИК М.А., БУТ Ю.П. Поліхромні (акварельні) пеліки IV—III ст. до н. е. з Пантикапея зі збірки НМІУ

Articles

- 3 ZALIZNIAK L.L. The Final Palaeolithic Period, an Epoch of Revolutionary Changes
- 18 TOVKAILO M.T., FOMENKO V.M. Gard, Mariupol Type Burial Ground at the South Buh Area
- 34 PROBYIHOLOVA O.S., KRASYLNIKOV K.I. Pottery Kilns of the Final Bronze Age in Donetsk Ridge Area
- 46 IVCHENKO A.V. Olbian Ground Vault of the Hellenistic Period
- 54 KHARLAMOVA A.O. Undercut Burials of the 12th and 13th centuries Nomads in the Siverskyi Donets Area
- 66 MOTSIYA O.P. Mediaeval Ports in Eastern Europe: Certain Differences at Rivers and Seas

Publications of Archaeological Materials

- 79 KHOMCHYK M.A., BUT Yu.P. The 4th and 3rd centuries BC Polychromous (Aquarelle) Pelikai from Panticapaeum in the NMHU Collections

АКСЬОНОВ В.С. Поховання 529 Нетайлівського могильника	84	AKSIONOV V.S. Burial 529 at Netailivka Burial Ground
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки	92	VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Bracelets of the Period from the 5 th to the first half of the 8 th centuries from Poltava Region: New Finds
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ШАХРАЙ Д.О. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва	108	HOTUN I.A., KAZYMIRO.M., SHAKHRAI D.O. Monument of Mediaeval Metal Plastics from Kyiv Suburbs

До історії стародавнього виробництва

КРУТІЛОВ В.В. Керамічні печі з Борисфена середини VI ст. до н. е.	116	KRUTILOV V.V. Ceramic Kilns of Borysthenes in the 6 th century BC
МАТЕРА М. Вторинне використання кераміки скіфами Нижнього Подніпров'я (за матеріалами Кам'янського городища)	125	MATERA M. Recycling Ceramics by the Scythians of the Dnipro Lower Region (based on the materials of Kamianka hill-fort)

Історія науки

КОСТЕНКО А.В. Археологічний музей В.І. Гошкевича (1890—1898 рр.)	137	KOSTENKO A.V. Archaeological Museum of Hoshkevych V.I. (1890—1898)
--	-----	--

Хроніка

РУДЬ В.С., КОСАКІВСЬКИЙ В.А. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка	148	RUD V.S., KOSAKIVSKIY V.A. To the 90 th Anniversary of Pavlo Ivanovych Khavlyuk
ХОХОРОВСЬКИЙ Я., СКОРИЙ С.А. Пам'яті професора Марека Гедля (30.06.1934—26.09.2014)	153	KHOKHOROVSKIY Ya., SKORYI S.A. In the Memory of Professor Marek Gedl (30.06.1934—26.09.2014)

Наші автори

Our Authors

Список скорочень

Abbreviations

Здано до набору 14.04.2015. Підписано до друку 06.06.2015. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 18,36. Обл.-вид. арк. 19,98. Тираж 370 прим.

Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

Л.Л. Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ — ДОБА КАРДИНАЛЬНИХ ЗМІН

Радикальна трансформація природно-кліматичної обстановки наприкінці палеоліту суттєво вплинула на перебіг культурно-історичних процесів у Європі, зокрема і в Україні, докорінно змінила етно-культурну карту континенту.

К л ю ч о в і с л о в а: льодовик, фінальний палеоліт, епігравет, прильодовикова Європа.

Верхній палеоліт (ВП) Європи, що розпочався з приходом на континент перших людей сучасного антропологічного типу та закінчився з таненням Скандинавського льодовика, поділяється на чотири послідовні стадії — ранню, середню, пізню і фінальну (Залізняк 2010). Причому кожна наступна фаза коротша за попередню. Якщо ранній ВП тривав 13 тис. років, то фінальний (ФВП) — лише 3,5 тис. р. Попри короткотривалість у межах палеоліту ФВП був бурхливим періодом в історії людства. На нього припадають численні різкі зміни клімату та катастрофічні повені, що радикально вплинули на культурно-історичні та соціально-економічні процеси в первісній Європі і призвели до зміни населення на величезних просторах.

Фінальний палеоліт (*final paleolithic, terminal paleolithic*) має численні палеогеографічні відповідники — дріасовий період, пізньольдовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал, доба північного оленя. Він розпочався внаслідок потепління Рауніс-Мейендорф близько 13,5 тис. р. тому (трт), коли льодовик звільнив Південну Балтію, відійшовши від помєранських морен на північ (рис. 1). ФВП закінчився близько 10 трт різким потеплінням внаслідок танення Скандинавського льодовика.

Природні зміни наприкінці льодовикової доби

У період пізнього палеоліту, що передував ФВП, у прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні природні умови, які характеризувалися низькими температурами,

сухістю та континентальністю клімату. Сухі та холодні прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, з густим трав'яним покривом, який був прекрасним пасовиськом тваринам мамонтового фауністичного комплексу. Різко континентальний клімат з великими перепадами між літніми та зимовими температурами був причиною дуже рухливого стадного способу життя прильодовикових трав'янистих, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані: восени на південь, навесні — у зворотному напрямку. Тому господарська стратегія прильодовикових мешканців базувалася на мисливському контролі традиційних шляхів сезонних міграцій стадних трав'янистих. Інакше кажучи, в основі господарства лежали колективні полювання на стадних трав'янистих на їх традиційних шляхах під час осінньої та весняної міграції (Залізняк 1989; 1998).

У межах прильодовикової зони виокремлювалися природно-ландшафтні підзони з певною специфікою клімату, флори та фауни (Палеогеографія... 1982, карта 11, с. 113). Згідно з ландшафтно-фауністичною диференціацією північ і середня смуга України входили до зони полювання на мамонта, а на півдні в надчорноморських степах полювали переважно на бізона.

Відповідно до природної специфіки 20—14 трт на теренах України розвивалися суспільства двох різних типів: мисливці на мамонтів на півночі та мисливці на бізонів на півдні. Кожне з них відзначалося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурами (Залізняк 1998, с. 67—74, 78—84).

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2015

Рис. 1. Балтійське льодовикове озеро у фінальному палеоліті. Умовні позначення: 1 — сучасне узбережжя; 2 — край льодовикового щита на початку фінального палеоліту 13,5 трт; 3 — край льодовика на кінець фінального палеоліту 10 трт

Властиве фінальним етапам льодовикової доби потепління призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Почалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі та холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Завірюхи та ожеледиці взимку зумовлювали збільшення товщини снігового покриву, періодичну нестачу кормів, недоїдання і масовий мор трав'янистих. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни та загибелі тварин від переохолодження (Верещагин 1979, с. 179).

З таненням ґрунтової криги багатий кормом холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену та заболочену низькопродуктивну тундру, зарослу мохом, осокою, з міріадами комарів і мошок, які заважали випасу трав'янистих (Верещагин, Барышников 1985, с. 29). Прогресуюче потепління стало причиною заростання тундростепів березово-сосновими лісами. Всі ці фактори стали головною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів та інших представни-

ків мамонтового фауністичного комплексу та небувалого поширення північного оленя, пристосованого до існування в умовах сучасних вологих і сніжних тундр. Саме тому кінець пізнього палеоліту (фінальний палеоліт) отримав назву «доби північного оленя», який у цей час став основою існування людини у прильодовиковій Європі (Палеогеографія... 1982, с. 136; Зализняк 1989, с. 110; 1990, с. 4—13).

Усі ці несприятливі для більшості прильодовикових трав'янистих фактори особливо проявилися 13,5 трт під час рауніського потепління. У цей час в Європі вимерли мамонти, звільнилася від льодовика Південна Балтія, що знаменувало початок фінального палеоліту, який традиційно датується часом 13,5—10,3 трт. Короткі потепління змінювалися різкими похолоданнями і на європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні, сухі прильодовикові степи, у флорі яких домінувала рослина *Drias octopetula*, а в фауні — північний олень. Тому фінальний палеоліт палеогеографи називають дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився він на межі плейстоцену та голоцену внаслідок різкого потепління клімату близько 10 трт.

Тривале планетарне потепління кінця плейстоцену — початку голоцену носило стрибкоподібний характер, зумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. Чітко простежується кілька окремих періодів підвищення температури, які змінювалися похолоданнями. Причому, якщо потепління стають все більш інтенсивними, то сила похолодань з часом слабшає. Так, рауніське потепління змінилося потужним похолоданням Дріас I. На зміну нетривалому теплому періоду Беллінг прийшов дуже холодний період Дріас II, за яким настало інтенсивне потепління Аллеред. Потім почалося похолодання Дріас III, що завершилося потужним потеплінням на самому початку голоцену (Хотинский 1977, с. 40).

Відповідно до фаз згасання льодовикових явищ на величезних обширах Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи (Хотинский 1977, с. 57, 184). Ці кліматичні переломи збігаються з основними періодами розвитку рослинності за схемою Блітта-Сернандера, розробленою ще наприкінці XIX ст. на палінологічних матеріалах Балтії (Blytte 1896). Саме ця схема лягла в основу не тільки палеогеографічної схеми рубежу плейстоцену та голоцену, але й створила умови для формування сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту.

Фінальному палеоліту властиве стрибко-подібне збільшення ролі лісових ландшафтів у прильодовиковій Європі. Суттєве поширення сосново-березових лісів у Європі вперше сталося під час короткого потепління Беллінг. Планетарний характер мало наступне аллередське потепління, під час якого ложе Балтійського моря звільнилося від льодовика, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піренейів, Альп і Карпат. Радикальне пом'якшення клімату близько 10 трт після різкого, але короткого похолодання в Дріасі III зумовило швидке заростання лісами усього Європейського континенту.

Полісько-Дніпровська повінь

Останнім часом з рауніським потеплінням 13,5 трт, що знаменувало початок фінального палеоліту, пов'язують катастрофічний прорив Поліського прильодовикового озера, що, на думку київського палеогеографа В.Г. Пазинича, існувало в басейні Прип'яті (Пазинич 2007; 2010; Залізник 2008).

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять і її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 трт. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30–50 м, перекиваючи вихід на схід у долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря (рис. 2). Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її притоків з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті та містило близько 400 км³ води.

Прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро наприкінці льодовикової доби мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Потужний гідралічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В.Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу (Пазинич 2007, с. 112, 113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у

південно-східному напрямку до долини Дніпра (рис. 2).

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В.Г. Пазинича, утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич 2007, с. 261–269). Схожу генезу, вірогідно, мали піщані відклади Ігреньського півострова навпроти Дніпропетровська, численних островів у порожистій частині Дніпра — Кізлевого, Шулаїва, Сурського, Хортиці та Олешківських пісків під Херсоном. Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Внаслідок розтікання окремих виплесків потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешші (Пазинич 2007, с. 336–338; 2010, с. 92).

Найдавніші археологічні матеріали у воротах прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12–10 трт. Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріш за все, катастрофа сталася внаслідок рауніського або беллінгського потепління, що датуються 13,5 та 12,5 трт відповідно.

Таблиця. Періодизація фінального плейстоцену та раннього голоцену

ВР (трт)	ВС (cal)	Період	Епоха
8 000 р.	7 000 р.	Атлантикум	МЕЗОЛІТ
9 000	8 000	Бореал	
<u>10 300</u>	<u>10 000</u>	Пребореал	
10 900	11 000	Дріас III	ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ
11 800	12 000	Аллеред	
12 200	12 500	Дріас II	
12 800	13 300	Беллінг	
<u>13 300</u>	<u>14 000</u>	Дріас I	
		Рауніс	

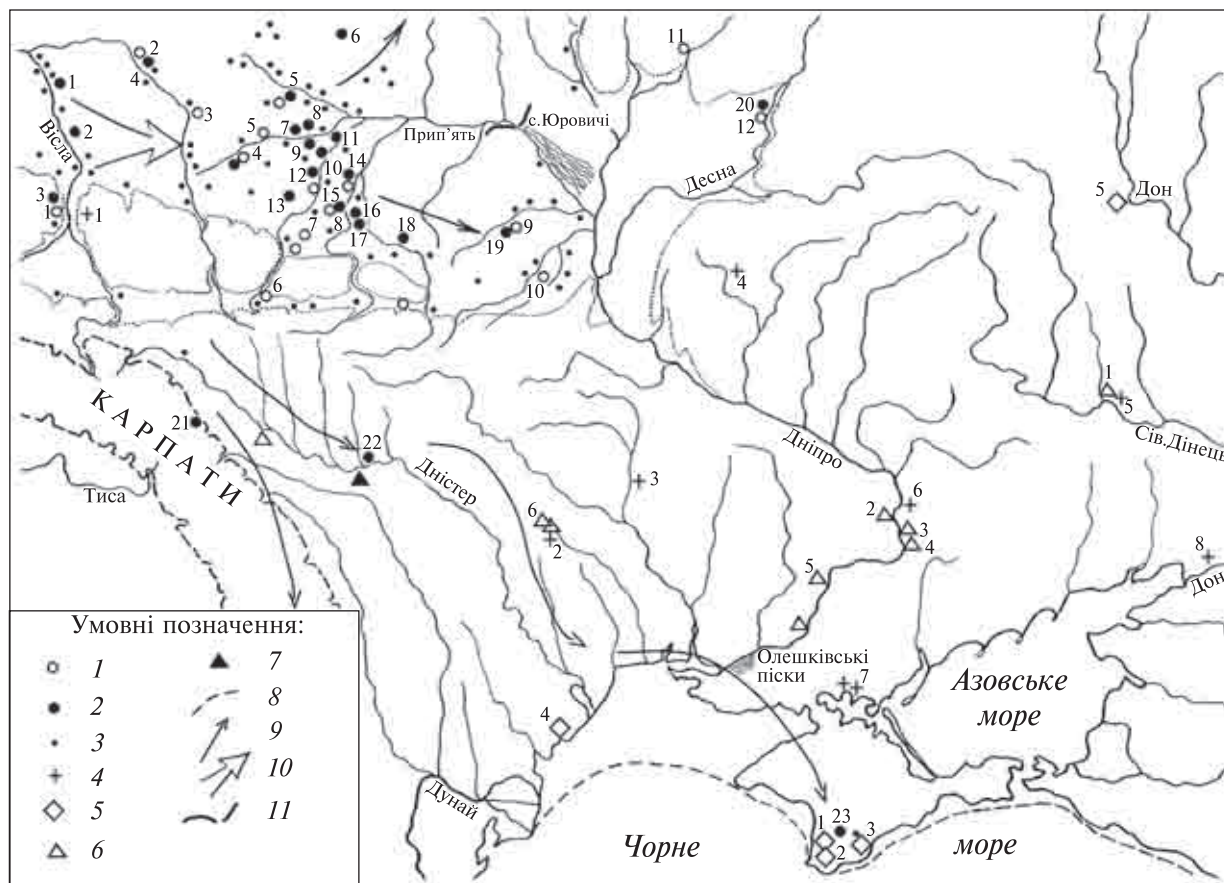

Рис. 2. Карта пам'яток фінального палеоліту України (13,5–10 трт). Пам'ятки культур: 1 — красносільська; 2 — групи свідерських стоянок; 3 — окремі свідерські пункти; 4 — епігравет; 5 — шан-кобинська; 6 — осокорівська; 7 — молодівська; 8 — північний берег Чорного моря напикінці плейстоцену; 9 — розселення свідерського населення; 10 — розселення людності культури Лінгбі; 11 — моренна гребля з воротами прориву Поліського озера біля с. Юровичі на Нижній Прип'яті. *Красносілля*: 1 — Новий Млин 1А, 1В; 2 — Станковичі; 3 — Заказанка; 4 — Лютка; 5 — Самари, Кут; 6 — Хрінники; 7 — Великий Мідськ; 8 — Красносілля Є; 9 — Прибір 4; 10 — Раска; 11 — Гренськ; 12 — Бір. *Свідер*: 1 — Свідре Вельке; 2 — Вітув; 3 — Ридно; 4 — Станковичі; 5 — Ополь; 6 — Боровичі; 7 — Переволоки; 8 — Омит; 9 — Нобель; 10 — Мульчиці; 11 — Сенчиці; 12 — Балаховичі; 13 — Грушвиця; 14 — Рудня; 15 — Красносілля; 16 — Тутувичі; 17 — Кричельськ; 18 — Березно; 19 — Прибір 13; 20 — Смячка; 21 — Делятин; 22 — Врублівці; 23 — Сюрень II. *Осокорівка*: 1 — Рогалик; 2 — Осокорівка 3В; 3 — Капустяна Балка; 4 — Прогон; 5 — Леонтіївка; 6 — Царинка. *Епігравет*: 1 — Клементівце; 2 — Івашково; 3 — Володимирівка; 4 — Журавка; 5 — Рогалик VII; 6 — Волоський могильник; 7 — Солоне Озеро Іа, Солоне Озеро VI; 8 — Кам'яна Балка 3. *Шан-Коба*: 1 — Шан-Коба; 2 — Фат'ма-Коба; 3 — Заміль-Коба; 4 — Білолісія; 5 — Борщеве II

но (Залізник 2008 а; б). Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку (Пазинич 2007, с. 113, рис. 3.13). Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід у долину Дніпра. Так внаслідок полісько-дніпровської катастрофи розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті. Грандіозна по-

вінь, викликана проривом Поліського озера, була останнім природним чинником, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Концепція Поліського прильодовиклового озера переконливо пояснює причину утворення численних озер у Волинському Поліссі. Їх береги були улюбленим місцем мешкання фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя (рис. 3), про що свідчить значна концентрація стоянок на Волині (рис. 2). Тут відомо близько 300 озер, походження яких здавна є предметом наукових дискусій. На думку більшості дослідників, озера мають карстове походження. Однак згадуваний київський геоморфолог В.Г. Пазинич пов'язує їх утворення з По-

Рис. 3. Скупчення кременів на свідерській стоянці Переволоки 4а поблизу оз. Нобель, Рівненське Полісся

ліським прильодовиковим озером (Пазинич 2007; Залізняка 2008а; б). Згідно з цією концепцією, на промерзлу за зиму поверхню озера щовесни текли з льодовика величезні обсяги талої води. Промиваючи кригу Прип'ятського озера, вода утворювала гігантські круговерті або чорторії, які вимивали в його дні великі лійчасті заглиблення. Після дренажу Прип'ятського озера 13 трт ці заглиблення перетворилися на озера. Тож не випадково всі вони мають округлу форму й оточені брустверами викинутого чорторієм піску та перемеленої й обкатаної водою крем'яної гальки.

Звільнення від льодовика Південної та Південно-Східної Балтії на початку фінального палеоліту призвело до осушення, дренажу величезної кількості прильодовикових озер, зокрема й Поліського, створило умови для заселення людиною безкраїх піщаних низин, що тяглися вздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак Середньоевропейські низини (Північнонімецька, Польська, Поліська, басейн Німану) спочатку не стали зручними для проживання людей.

Природно-кліматичні процеси в Поліссі

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Полісся було несприятливою для проживання людини заозереною арктичною пустелею. Сучасна гідро-

система перебувала в стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Тому Полісся було заозереним і заболоченим краєм, ефективний дренаж якого почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням борової тераси в Аллереді. Саме цей чинник, як і пом'якшення клімату, створив сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи.

Під час беллінзького й особливо аллередського потепління Полісся заросло сосново-березовими лісами. Південніше збільшувалася роль сосни та широколисних порід, які перемежовувалися зі степовими біоценозами, які панували на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти поширилися далеко на південь у Надчорномор'я та Донбас (Герасименко 1993, с. 34). Роль лісових біоценозів збільшилася по всій Україні. Почалося утворення ґрунтових горизонтів. В Аллереді утворився уступ першої надзаплавної (борової) тераси річок.

Черговий наступ льодовика, який близько 10 трт перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії, призвів до нового похолодання Дріас III. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро (рис. 1). Його рівень був на 30 м вищим від рівня світового океану, а

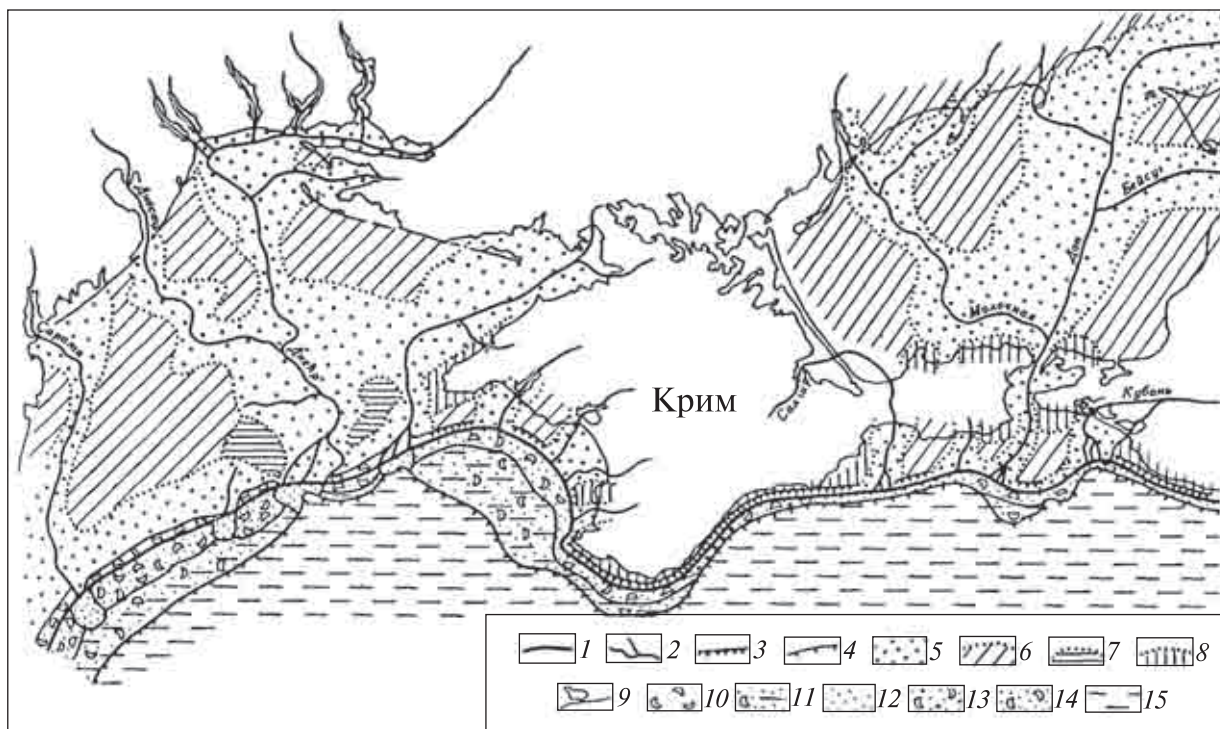

Рис. 4. Північне узбережжя Чорного моря 20—17 тис. р. тому. За Ф.А. Щербаковим (1983, рис. 26). Умовні позначення: 1 — давня берегова лінія; 2 — палеоріки, абразивні уступи; 3 — берегові урвища; 4 — край шельфу; 5 — плейстоценовий алювій палеорік; 6 — лесові відклади; 7 — глини та піски пліоцену; 8 — інші дочетвертинні породи; 9 — сучасна берегова лінія; 10 — ракушечники давньої берегової зони; 11 — пісько-ілісті відклади шельфу; 12 — авандельти палеорік; 13 — грубі відклади з мушлями, галькою та гравієм; 14 — відклади з мушлями давнього підводного берегового схилу; 15 — алеврито-глинисті мули континентального схилу

за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого і живили цю прісноводну водойму.

Утворення холодного Балтійського льодовикового озера зумовило нове різке падіння температур, що призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III призвели до поширення шару деревного вугілля, який у помірній зоні Європи перекриває аллередський ґрунт (Prahistori 1975, S. 181; Зализняк 1989, с. 112). Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі та холодні степи з численною популяцією північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі, на Верхньому Дніпрі переважали прильодовикові березово-соснові лісотундри та ліси (Палеогеографія... 1975, карта II).

Льодовикова доба в Північній Європі закінчилася проривом крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Поблизу гори Біллінген (рис. 1) у Центральній Швеції досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі

та солоні води Атлантики проникають у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану та затоплення низинних ділянок морських узбереж, зокрема північного берега Чорного моря (рис. 4).

Протягом тривалого часу вважалося, що так зв. Білінгенська катастрофа сталася 8213 р. до н. е., про що свідчив підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильодовикових озер у Південній Скандинавії. Останніми роками дату згаданого прориву крижаної греблі між Балтією та Атлантикою переглянуто у бік подавлення завдяки новітнім дослідженням стрічкових глин Скандинавії. За результатами цих робіт дренаж Балтії стався десь на 430 років раніше, що дає підстави подавити і початок голоцену (Matiskainen 1996, р. 252). А сучасні дослідження крижаного щита Арктики та рифових утворень дають підстави подавнювати початок голоцену більш ніж на 1500 років порівняно з конвенційними датами за С¹⁴.

Деградація льодовика зумовила зникнення зони високого тиску над Скандинавією. Скандинавський антициклон зумовлював холод-

ний, сухий і різко континентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики (Хотинський 1977, с. 183).

Спричинене цими подіями різке потепління клімату в Північній Європі знаменувало початок голоцену, а за археологічною періодизацією — доби мезоліту.

Природа Надчорномор'я

Вплив пульсацій скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Надчорномор'я реагував на них значно менше ніж довкілля Полісся. Не випадково потепління Рауніс-Мейендорф, з якого традиційно починали пізні льодовиків'я або фінальний палеоліт європейських низин, погано фіксується в середній смузі та на півдні Європи — у Франції, на півдні Німеччини, Польщі та Україні. Це навіть дає підстави переглядати нижню межу пізньольодовиків'я і підняти її до початку першого значного потепління у Беллінгу 12,5 трт.

На думку деяких дослідників, степові природно-ландшафтні умови Надчорномор'я взагалі мало змінилися з моменту свого формування у кінці третинного періоду (Станко 1982, с. 86). Водночас наприкінці плейстоцену почалася потужна та тривала трансгресія Чорного моря. Під час найбільшого похолодання 19 трт його рівень був на 100 м нижче сучасного. Тоді не існувало ні Одеської затоки, ні Азовського моря, і берегова лінія Північного Надчорномор'я проходила за 150—200 км на південь від сучасної — південніше від півострова Тарханкут і Керченської протоки (рис. 4). На місці північної частини Чорного та Азовського морів були поширені холодні степи, прорізані глибокими долинами Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю. У фінальному палеоліті рівень Чорного моря піднявся до позначки 60 м нижче сучасного. Підняття рівня моря на межі плейстоцену та голоцену ще на 30—40 м зумовило затоплення значних ділянок надчорноморського степу.

Потужні трансгресії Чорного моря наприкінці льодовикової доби призвели до виникнення концепції катастрофічного чорноморського потопу, що нібито став прообразом відомого біблійного сюжету про Ноїв потоп (Ryan, Pitman 1999; Залізняк 2005б).

Культурно-історичні процеси у фінальному палеоліті

Напередодні рауніського потепління, що знаменувало початок фінального палеоліту в Європі, зокрема і на території України, набули повсюдного поширення пам'ятки епіграветської культурної традиції.

Епігравет, або мікрогравет — культурна традиція пізньої та початку фінальної фаз верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікровістер і мікропластинок з притупленим краєм, а також загальним здрібненням та уніфікацією крем'яного інвентарю (Залізняк 1998, с. 116—122; 2000). Крем'яні комплекси справляють враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, у який входять одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання невеликих відбивних пластин для серійного виготовлення згаданих мікровкладнів; вкорочені, іноді подвійні скребачки; різці на пластинах, переважно бічні ретушні. Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів і списометалками з кістки, вражає масштабами поширення. 19—12 трт мисливці прильодовикової Європи від атлантичного узбережжя до Чорного моря та Дону незмінно використовували саме цей набір знарядь.

Територія України не була виключенням із загальноєвропейського контексту. Саме тому, незважаючи на поділ первісного населення регіону на лісостепових мисливців на мамонтів (Мізін, Кирилівська, Межирічі, Добранічівка, Гінці) та степових мисливців на бізонів (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II), згадана уніфікація крем'яного інвентарю у пізньольодовикову добу характерна і для нашої території. До епігравету належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються часом від 19 до 12 трт і поширені від Десни на півночі до Криму на півдні. Водночас уніфікація європейського епігравету не могла бути абсолютною, що дозволило дослідникам виділяти в його межах локальні варіанти та навіть окремі культури — Епігравет Італії, Іспанії, Мадлен Франції та Німеччини, межирічська культура України та інші (Оленковський 2008).

Суттєвий поступ у дослідженні епігравету України стався після конференції 1999 р. у Києві, присвяченої саме проблемам епігравету (див.: Археологія 2000, № 2). Однак багато питань щодо епігравету України лишаються від-

критими. Серед них проблема часу його зникнення у Східній Європі та історичних доль його носіїв. Окремі дослідники навіть висловили сумніви в можливості його існування у класичній формі у фінальному палеоліті, з чим важко погодитися. Маємо переконливі факти існування стоянок з крем'яним інвентарем мікрогравецького типу на ранніх етапах зазначеного періоду принаймні до 12 трт (рис. 2).

Великі серії дат для всесвітньовідомих стоянок з житлами з кісток мамонта Межиріч, Гінці, Мізин, Добранічівка свідчать про розквіт суспільства мисливців на мамонтів 14 трт, тобто напередодні рауніського потепління. Останнє знищило популяцію мамонтів у Європі, що спричинило зникнення мисливців на мамонтів Північної України, які були носіями епігравецьких традицій обробки кременю.

Водночас епігравецькі мисливці на коней і бізонів півдня України, судячи з наявних даних, схоже дожили до початку Аллереду, тобто до середини фінального палеоліту (рис. 2). Маємо переконливі аргументи на користь передаллередського часу стоянок біля с. Рогалик на Луганщині, зокрема і епігравецької стоянки Рогалик VII (Горелик 2001, с. 230—232). Пам'ятка отримала відповідну фінальнопалеолітичну дату 11400 ± 140 (Ki-8476), підтверджену даними геології та палеогеографії.

Серед пам'яток з епігравецьким інвентарем, які отримали радіокарбоніві дати молодші за нижню межу фінального палеоліту (13,5 трт), крім Рогалика VII, згадаємо стоянки Присивашся Солоне озеро VI 12290 ± 100 та 13030 ± 170 BP (Ki-6202, Ki-6296), Солоне озеро Ia 12700 ± 60 BP (Ki-6357) (Оленковський 2008). Про розвиток епігравецьких традицій у фінальному палеоліті та мезоліті свідчить і мікронабір з поховань Волоського та Василівських I і II могильників Надпоріжжя.

Опосередкованим, але вагомим підтвердженням фінальнопалеолітичного віку пізнього епігравету України є дати прямих відповідників українському мікрогравету в Західній, Центральній і Південній Європі. Маються на увазі пізній Мадлен Франції, Бельгії, Німеччини, Іспанії та епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи (Djindjian, Kozłowski, Otte 1999, р. 285, 302, 312). Численні фінальномадленські стоянки Північної Франції та Бельгії датуються за C^{14} у межах 12,8—12,3 трт (Barton 1999, р. 78). Вони доживають до кінця Дріасу II, давши початок близько 12,6 трт культурам Крезвель і Гамбург. Передаллередським часом датуються мадленські пам'ятки

Паризького басейну Вербері, Тилуа, Марсанжі та інші, матеріали з яких демонструють близько 12,2 трт генетичний перехід від Мадлену до індустрій з сегментоподібними мікролітами (Азиль, Федермессер).

Відомі мадленські стоянки Північної Франції Пенсевотт а Етьоль отримали великі серії дат у межах 11 870—12 600 та 12 000—13 000 BP відповідно. Якщо верхній Мадлен Західної Європи зараз впевнено датується 13,5—12 трт, спочатку започаткувавши Крезвель і Гамбург, трансформується в Азиль і Федермессер, то епігравет Апеннін, Балкан та Центральної Європи, на думку Я. Козловського та інших авторитетних західних фахівців, доживає до 11 трт (Djindjian, Kozłowski, Otte 1999, р. 285, 301, 302, 312). Раннім Дріасом датуються стоянки Борщево II та Кам'яна Балка Третій мис на Дону.

Можливо, на останніх етапах розвитку епігравету мікровістря з притупленою спинкою геометризуються, зокрема набувають сегментоподібних (Володимирівка, шар I, III, Журавка, Борщево II, Тимонівка тощо) та трапецієподібних форм. Внаслідок цих процесів постали постепігравецькі культури Європи з архаїчними сегментами та трапецієподібними мікролітами, що датуються серединою — другою половиною фінального палеоліту. Мається на увазі спільнота з архаїчними трапезоїдами Беллінга та Дріасу II (Крезвель, Гамбург, Оскорівка, Рогалик), а також область культур з сегментоїдними мікролітами, до якої належать Федермессер, Азиль, Шан-Коба, Білолісся, Борщево II, Сосруко.

Отже, найпізніший епігравет в Європі, зокрема і в Україні, датується початком фінального палеоліту (13,5—12 трт). Він розвивався протягом Дріасу I, доживає до Беллінгу та Дріасу II, коли породжує згадану групу постепігравецьких культур з архаїчними геометричними мікролітами. В Україні це культури Оскорівка, Шан-Коба (рис. 5).

Постепігравецькі культури півдня України

Сказане дає підстави стверджувати, що немає серйозних підстав розглядати український епігравет як виключення із загальноєвропейського. Епігравет у Європі повсюдно доживає як мінімум до кінця Дріасу II, а за деякими даними і до початку Аллереду, тобто до середини фінального палеоліту. На півдні України в цей час виникають постепігравецькі культури Оскорівка та Шан-Коба. Передумовами пере-

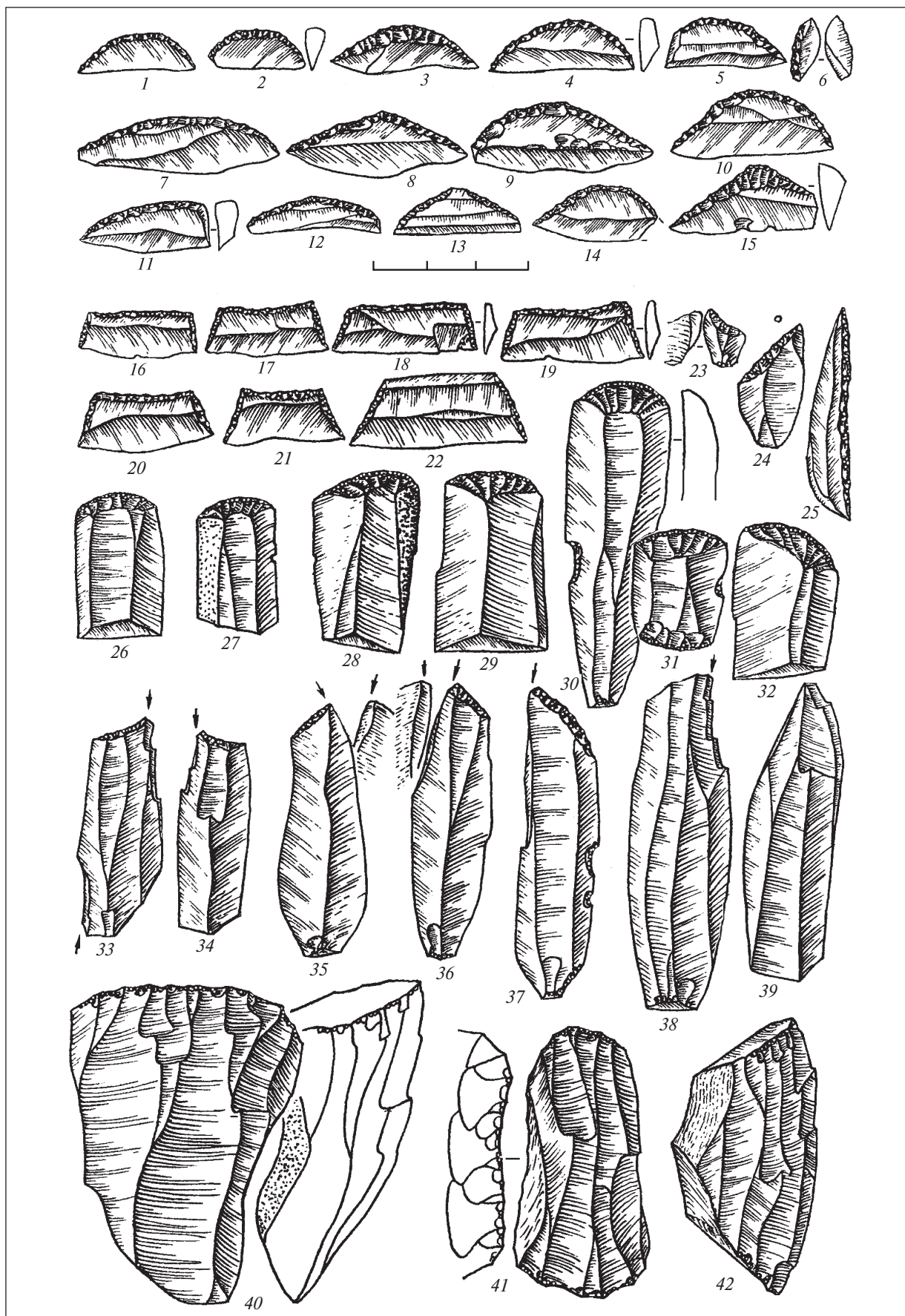

Рис. 5. Крем'яний інвентар зі стоянок Білолісся осокорівської культури (1—15) та Рогалик 2 осокорівської культури (16—42)

живання епіграветських культурних традицій на півдні України протягом усього фінального палеоліту, аж до початку голоцену були відносно незначні, порівняно з Поліссям, зміни клімату в Надчорномор'ї та Криму.

З фінального палеоліту у прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури, які більшість сучасних дослідників вважає слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Їх поява, очевидно, пояснюється суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи на цей час (Залізняк 2000).

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи різняться між собою, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів.

Осокорівська культура фінального палеоліту лісостепової України з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушшю по верхній основі (рис. 5, 16—22). Ці вироби нагадують вістря з плечем синхронних Осокорівці гамбурзької та крезвельської культур Північної Німеччини, Польщі та Англії, які датуються 12500 ± 200 BP, тобто Беллінгом. Аналогічну дату має стоянка Осокорівка 3В (12640 ± 60 BP, GrA-33123). Осокорівські стоянки (Осокорівка, *шар 3 В*; Роголик Акимівський; Прогон; Леонтиївка; Царинка) поширені на межі лісостепової та степової зон України (рис. 2). Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та степу на стадних трав'янистих (коні, бізони). Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізньольодовиків'я (Залізняк 2005а, с. 38—41).

Шан-кобинська культура вирізняється численними грубими сегментами у крем'яних комплексах печерних стоянок гірського Криму (Шан-Коба, *шари 5, 6*; Фатма-Коба, *шари 5, 6*; грот Водоспадний, *шар 2*; Буран-Кая; Заміль-Коба 1; Сюрень 2, верхній шар; Алимівський Навіс, *шари 3, 4*; грот Скелястий). Аналогічна пам'ятка — Білолісся, досліджена на Одещині (рис. 5, 1—15). Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових трав'янистих.

Шан-кобинська культура постала з епіграветських традицій і належала до області культур з сегментоподібними мікролітами, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також

у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті та на самому початку мезоліту (12—9 трт): Азиль півдня Франції, Романеллі в Італії, Федермессер у Німеччині, Вітув і Тарново в Польщі, Сосруко Кавказу (Залізняк 2005а, с. 41—44).

Зміна населення Полісся у фінальному палеоліті

Ще однією невирішеною проблемою вивчення мікрогравету Східної Європи є причина зникнення на початку фінального палеоліту носіїв його традицій з раніше заселеного ними Південного та Східного Полісся. Перед тим у пізньольодовикову добу епіграветські пам'ятки були відомі на всій території України від Чорного моря до Полісся і навіть до верхів'їв Десни та Середнього Дону (стоянки Бармаки, Шоломки, Мізин, Юровичі, Юдинове, Єлісєєвичі, Тимонівка, Борщеве I, II). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольодовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклав у цій справі відомий фахівець в галузі мезоліту Білорусі В.Ф. Копитін (1977, 1992; 2000), який багато років відстоював генетичний зв'язок ранньомезолітичної греської культури Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачать генетичні витоки греської та всіх інших культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи з Верхнім Подніпров'ям включно на заході в Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів (Римантене 1971; Schild 1975; Kozłowski 1975; Кольцов 1977; Залізняк 1989; 1999). Схоже, що незважаючи на стрімку деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а, навпаки, відступило з освоєного ним ще в пізньольодовиковий час Полісся та Верхнього Подніпров'я на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи в середині фінального палеоліту зайняли мігранти із заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах — культури Гамбург, Лінгбі, Східний Аренсбург або Красносілля, Свідер (рис. 6). Внаслідок цього у фінальному палеоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та в

Рис. 6. Карта поширення пам'яток типу Броме-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броме; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзебча; 10 — Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенева; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III. Умовні позначення: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низин

Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі їхній розвиток перервався у зв'язку зі зміною населення.

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Верхнього Подніпров'я, які в попередню епоху пізнього льодовиків'я були заселені епіграветською людністю, має вагомі природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Як зазначалося, палеогеографічні дані свідчать, що в ранньодріасовий час Полісся внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміною водного режиму перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом (Вознячук 1973, с. 62; Якушко, Махнач 1973, с. 79). Сучасна гідросистема лише починала формуватися і недостатній вріз русла поліських річок заважав дренажу зандрових низин. Безкраї поліські прильодовикові озера фактично відірізали епіграветське населення лесових плато України від зандрових низин Східної Європи.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію наряду культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових низин Східної Європи на Південну Балтію, була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення

Полісся та Верхнього Подніпров'я, зумовило небувале поширення тут північного оленя.

Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці заходу Європи 17–12 трт), тоді як на лесових плато Східної Європи до початку рауніського потепління 13,5 трт, що передувало фінальному палеоліту, мешкали мисливці на мамонтів (Межиріч, Мізин, Добранічівка, Гінці, Єлісеєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому, з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів, Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а із заходу спадкоємцями мадленських мисливців на оленя — людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії (Залізняк 2005а, с. 45, 46) (рис. 7).

Сталося це лише в середині фінального палеоліту з поліпшенням природно-кліматичних умов на північному заході Східної Європи, який в Дріасі I, як зазначалося, був вкритий озерами та непридатною для життя через суворий клімат безлісою арктичною пустелею. Поглиблення річкових долин в Аллереді сприяло дренажу прильодовикових озер, а також спричинило формування сухих, піщаних

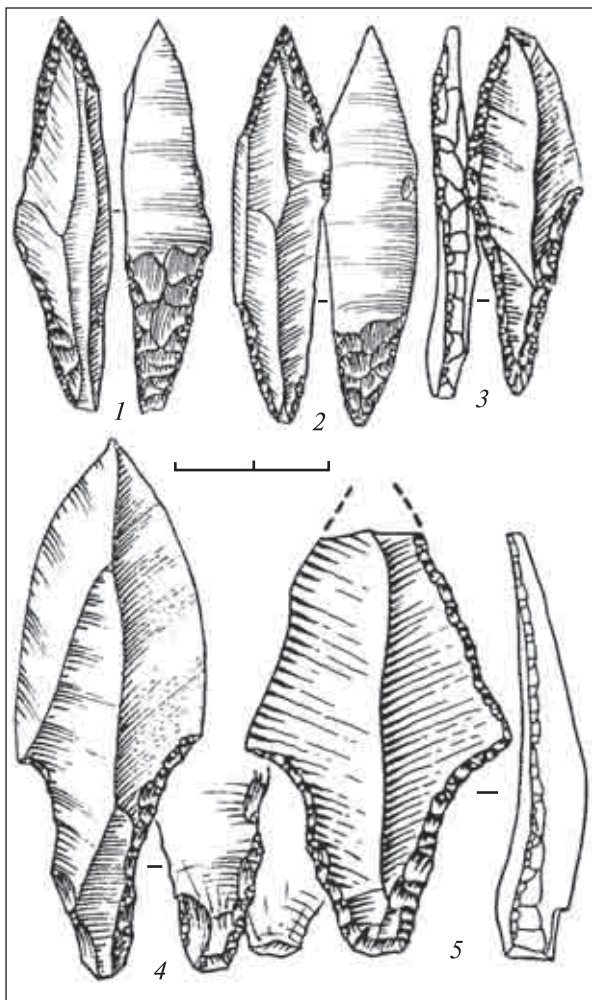

Рис. 7. Наконечники стріл: 1–2 — свідерської культури; 3 — красносільської культури; 4–5 — лінгбійської культури

борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке й особливо аллередське потепління сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів.

Так, у середині фінального палеоліту близько 12,5–12 трт склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленів. На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип, схоже, затвердився раніше, ніж у Східній Європі, де судячи з дат Межиріч, Гінців, Добранічівки, Тимонівки, Єлисеєвичей, епігравецькі мисливці на мамонтів дожили до рауніського потепління.

Судячи зі знахідок в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра нечисленних, але визначальних для гамбурзької культури Німеччи-

ни та Польщі вістер з плечем (рис. 8, 24–26), першими мігрантами із заходу в Полісся були мисливці на оленів гамбурзької культури часів беллінгського потепління (12,5 трт). Значно краще в Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 8, 27–29). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги (рис. 6) створило підґрунтя для виникнення 11 трт області споріднених культур з наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять культури: аренсбурзька Північної Німеччини, свідерська басейнів Вісли, Прип'яті та Німана, красносільська басейнів Прип'яті, Німана, Дніпра (рис. 8).

Красносільська культура (від стоянок Красносілля на Волині та Красносільськ на Німані) — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, які часто мають асиметричну форму (рис. 8, 16–23). Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра 11 трт (рис. 2). В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Птича 3, Самари, Раска, Бір. Походить від культури Лінгбі, населення якої 11 трт просунулося в Полісся із заходу. Тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі (рис. 7, 4, 5; 8, 27–30).

Близько 10 трт під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення рухалося з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу, де відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільці, очевидно, полювали на північних оленів, а пізніше — на лосів. Післяльодовикове потепління близько 10 трт призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, греську та ієнівську басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги (Залізняк 1989; 1999; 2005а; 2009).

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — понад тисяча споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, які відомі на території Польщі, Литви, Західної Білорусії, Північно-Західної України і датуються останнім тисячоліттям льодовикової доби (11 трт). Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах у формі вербового листка з пласкою під-

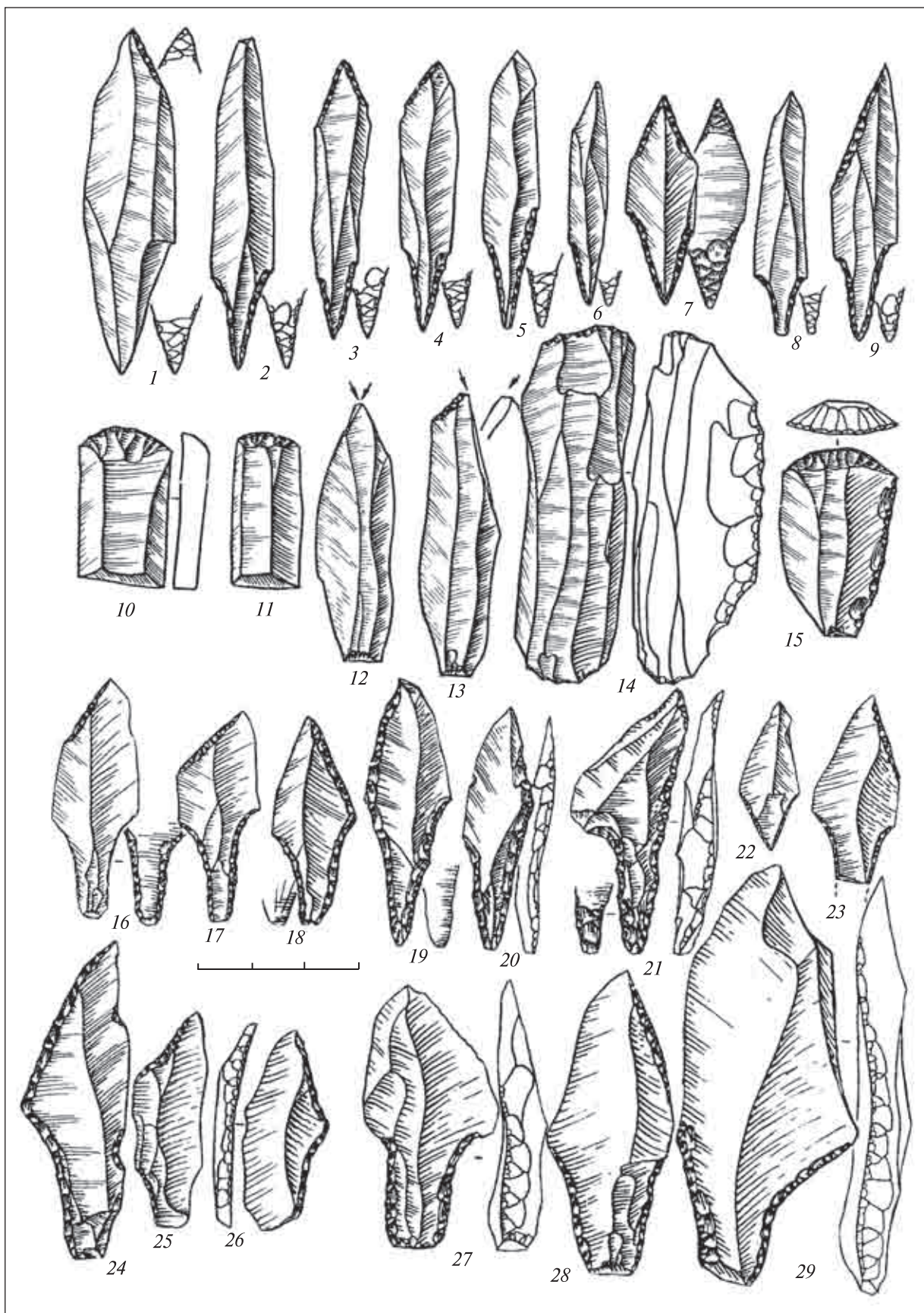

Рис. 8. Крем'яний інвентар фінальнопалеолітичних культур з наконечниками стріл на пластинах Полісся: 1—15 — свідерської; 16—23 — красносільської; 24—26 — гамбурзької; 27—29 — лінгбійської

тескою кінців з черевця (рис. 7, 1, 2, 8, 1—9), човнуваті нуклеуси, різці та скребачки на пластинах, характерні трапецієподібні сокири (рис. 8, 1—15).

Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Прип'ятському Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричельск). Окремі стоянки відомі на Десні (Смячка), у Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III) (рис. 2).

Свідерці жили в холодних лісотундрах, полюючи на сезонно мігруючих, стадних північних оленів. Генетичним прашуром є культура Лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 трт просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Населення свідерської культури відіграло провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління близько 10,3 трт, що вважається рубежем палеоліту та мезоліту, зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Висловлено припущення, що ця людність, імовірно, стала генетичним підґрунтям майбутньої фіно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи (Залізник 1989, 1999, 2005а, с. 51—55).

Висновки

Підсумовуючи написане, зазначимо, що радикальні, часом катастрофічні природно-кліматичні зміни у прильодовиковій Європі напри-

кінці палеоліту суттєво вплинули на культурно-історичні процеси, принципово трансформували карту археологічних культур континенту. Докорінна перебудова довкілля півночі України у фінальному палеоліті призвела до зміни населення Полісся. Після певного запусіння на початку фінального палеоліту в Полісся з Південно-Західної Балтії просунулися мисливці на північного оленя гамбургської та лінгбійської культур. На основі останньої 11 трт формуються красносільська та свідерська культури області культур з наконечниками на пластинах.

Відносно незначна перебудова клімату у віддаленому від деградуючого льодовика Надчорномор'ї сприяла переживанню епіграветських культурних традицій на півдні України протягом усього фінального палеоліту до раннього мезоліту включно. Причому класичний епігравет 13—12 трт трансформувався в постепіграветські культури з архаїчними геометричними мікролітами (Осокорівка, Шан-Коба).

Так, у фінальному палеоліті сформувалися дві головні культурно-історичні провінції України — північна балтійська (Полісся, Волинь, Прикарпаття) та південна Надчорноморська (Північно-Західне Надчорномор'я, Надазов'я, Крим). Якщо північ протягом останніх 12 тис. р. розвивалася під потужним впливом міграційних потоків із заходу, то південь перебував під впливом Балкан, а пізніше євразійського степу.

Згадані культури балтійської та надчорноморської провінцій фінального палеоліту України були локальними проявами загальноєвропейських культурних спільнот кінця палеоліту (епіграветська, Азіль-Романеллі, область культур з наконечниками на пластинах).

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. — Л., 1979.

Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. — Труды Зоол. Ин-та. — 1985. — Т. 1. — С. 3—38.

Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. — Минск, 1973.

Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 21—31.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — К.; Луганск, 2001.

Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Залізник Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 4—13.

Залізник Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного-заходу Східної Європи. — К., 1999.

Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.

- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005а. — Вип. 8.
- Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005б. — № 3. — С. 3 — 12.
- Залізняк Л.Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. — 2008а. — № 3. — С. 5—10.
- Залізняк Л.Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. — Вип. 11. — 2008б. — С. 96—115.
- Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. — 2009. — Вип. 12.
- Залізняк Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 4—13.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. — 1977. — № 149. — С. 60—66.
- Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. — Могилев, 1992.
- Копытин В.Ф. У истоков гренской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
- Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007.
- Оленковский Н.П. Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект. — Херсон, 2008.
- Пазинич В.Г. Середньоантропогеновий озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 86—94.
- Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас — монография. — М., 1982.
- Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей. — К., 1982.
- Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. — М., 1977.
- Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1983.
- Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледниковья и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. — Минск, 1973.
- Barton R.N.E. Colonisation and Resettlement of Europe in the Late Glacial: a View from Western Periphery // Folia Quateraria 70. — Krakow, 1999. — P. 71—86.
- Blytte A. On the Variations of Climate in the Course of Time // Christiania Vidensk selsk, forh. — 1896. — Vol. 5.
- Djindjian F., Kozłowski J., Otte M. Le paléolithique supérieur en Europe. — Paris, 1999.
- Kozłowski S.K. Cultural Differentiation of Europe from 10th to 5th Millenium B.C. — Warszawa, 1975.
- Matiskainen H. Discrepancies in Deglaciation Chronology and the Appearance of Man in Finland. The Earliest Settlement of Scandinavia. — Stockholm, 1996. — P. 251—262.
- Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. — Warszawa, 1975. — T. 1.
- Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. — New York, 1999.
- Schild R. Późny paleolit // Prahistoria ziem polskich. — Paleolit i mezolit. — Warszawa. — T. I. — S. 159—338.
- Schild R. Terminal Paleolithic of the North European Plain: a Review of Lost Chances, Potential and Hopes // Advances in World Archaeology. — 1984. — Vol. 3. — P. 193—274.

Надійшла 17.02.2015

Л.Л. Залізняк

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ — ЭПОХА КАРДИНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Радикальная трансформация природно-климатической обстановки в конце палеолита существенно влияла на ход культурно-исторических процессов, что привело к большим изменениям на этнокультурной карте континента. Коренная перестройка природной среды севера Украины в финальном палеолите привела к исчезновению охотников на мамонтов в связи с вымиранием около 13 тыс. лет назад объекта охоты. Данные археологии и палеогеографии дают основание говорить о полной смене населения Полесской низменности. После определенного запустения в начале финального палеолита в Полесье с Юго-Западной Балтики продвинулись охотники на северного оленя гамбургской и лингбийской археологических культур. Носители их традиций стали субстратом для возникновения в начале Дриаса III новых культур охотников на оленей с наконечниками стрел на пластинах — красносельской и свидерской. Их потомки в начале голоценового потепления заселили север Восточно-европейской равнины, став далекими предками финно-угров.

В степях Причерноморья природно-климатические изменения не были столь значительны, как в Полесье, что создало условия для развития верхнепалеолитических эпиграветских традиций в трансформированной форме на юге Украины до начала голоцена. На основе классического эпиграветта 13—12 тыс. лет назад возникают культуры Осокоревка и Шан-Коба с архаическими геометрическими микролитами (крупными трапециями и сегментами).

Так, в кінці палеоліта сформувались дві головні культурно-історическі провінції України – северная балтійська (Полісся, Волинь, Прикарпаття) і южна причерноморська (Северо-Західне Причорномор'є, Приазов'є, Крим). Якщо север в теченні останніх 12 тис. лет розвивався під впливом міграційних потоків з заходу, то юг України знаходився під впливом Балкан, а пізніше і євразійської степу.

Культури балтійської і причерноморської провінцій фінального палеоліта України були локальними проявленнями обширних культурних областей палеоліта Європи – азильно-романельської, області охотників на оленя з наконечниками на пластинах і др.

L.L. Zalizniak

THE FINAL PALAEOLITHIC PERIOD, AN EPOCH OF REVOLUTIONARY CHANGES

Radical transformation of natural and climatic situation at the end of the Palaeolithic period significantly influenced the course of cultural and historic processes and caused much difference on the ethno-cultural map of the continent. Fundamental reorganization of habitat at the north of Ukraine in the Final Palaeolithic led to disappearance of mammoth-hunters because of the prey's death about 13 millennia years ago. The archaeological and palaeographic data allow the author to speak of total replacement of Polissia plain habitants. After a certain desolation in Polissia in the beginning of the Final Palaeolithic, the reindeer-hunters of Hamburg and Lyngby archaeological cultures moved from the South-Western Baltics. These traditions barriers became substrata for the raise of the new cultures of reindeer-hunters with arrow-heads of plates in the beginning of Dryas III, namely, Krasnosillia and Swiderian cultures. Their progeny settled the north of Eastern European plain in the beginning of Holocene thaw having become the far ancestors of the Finn-Ugric peoples.

Natural and climatic changes in the steppes of the Black Sea north region were not as significant as in Polissia and this fact conditioned the development of the Upper Palaeolithic epi-Gravettian traditions in transformed form at the south of Ukraine by the beginning of Holocene. Based on the classic epi-Gravettian, Osokorivka and Shan-Koba cultures with archaic geometrical microliths (large trapezoids and segments) appeared 13 or 12 millennia ago.

Thus, at the end of the Palaeolithic period, two main cultural and historic provinces raised in Ukraine: the northern, Baltic (Polissia, Volyn, and Subcarpathia) and the southern, Black Sea (the Black Sea north-western area, the Azov Sea region, and the Crimea). While the north has been developing for the last 12 millennia under the influence of migration streams from the west, the south of Ukraine was influenced by the Balcans and later by the Eurasian Steppe.

Cultures of the Baltic and the Black Sea provinces of the Final Palaeolithic in Ukraine were local expressions of wide cultural regions in European Palaeolithic: Azilian-Romanellian, the region of reindeer-hunters with arrow-heads of plates, etc.

М.Т. Товкайло, В.М. Фоменко

ГАРД — МОГИЛЬНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Стаття вводить до наукового обігу матеріали відкритого нещодавно в Побужжі на території знаменитого поселення Гард могильника маріупольського типу. Також визначає місце могильника в мезоліті—ранньому неоліті Південно-Східної Європи.

К л ю ч о в і с л о в а: Південний Буг, Гард, могильник маріупольського типу, мезоліт, ранній неоліт.

Більшість могильників маріупольського типу розташована в степовій зоні басейну Дніпра та на схід і південь від нього — на Сіверсько-мудинці, узбережжі Азовського моря і в степовому Криму. Поодинокі пам'ятки цього типу відкриті поза межами України на Нижньому Дону, Поволжі та Північному Кавказі (Телегін

1991; Telegin et al. 2000). Водночас на захід від Дніпра відомий єдиний могильник маріупольського типу Сакаровка 1, розташований у Республіці Молдова у Пруто-Дністровському міжріччі, поблизу однойменного поселення культури Кріш (Ларина, Дергачов 2003; Круц и др. 2003). Тому відкриття ще одного могильника на Правобережжі у степовій частині Південного Бугу, в ареалі поширення пам'яток буго-

© М.Т. ТОВКАЙЛО, В.М. ФОМЕНКО, 2015

дністровської культури викликає значний інтерес. Саме публікації матеріалів нововідкритого могильника та визначенню його місця в мезоліті—ранньому неоліті Південно-Східної Європи і присвячена ця стаття.

Новий могильник маріупольського типу, для якого характерний груповий обряд поховання, відкритий під час дослідження знаменитого багатошарового поселення Гард, відомого ще з 1930 р. (Козубовський 1933). Пам'ятка розташовується у південній частині Гранітно-Степового Побужжя, що географічно належить до Північно-Західного Причорномор'я. Річка Південний Буг, долаючи гранітні перепони, утворює тут глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних брил бурлить і піниться вода. Цей каньйон, що охоплює маршрут завдовжки понад 60 км від м. Первомайська до с. Олександрівка Вознесенського р-ну, є найдовшим і найглибшим на Південному Бузі. У геоморфологічному значенні він дуже подібний до дніпровського Надпоріжжя. На схилах цієї ущелини розташовані мезолітичні, неолітичні й енеолітичні поселення (для енеоліту також могильники), однак могильник маріупольського типу тут виявлено вперше.

Початок досліджень Гарду поклала в 1930—1931 рр. Богесівська експедиція (Козубовський 1933). У 1949 р. розвідки на поселенні провів В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 140), а в 1980 та 1985 рр. — Миколаївська експедиція (Товкайло 2005). У 2006 р. Миколаївська експедиція Інституту археології відновила розкопки на Гарді. За сім польових сезонів (2006—2011, 2013 рр.) досліджено площу в 360 м²; близько 120 м² було розкопано попередниками. Загальна досліджена площа Гарду становить близько 480 м². Могильник маріупольського типу відкритий у 2011 р. і досліджений авторами в 2013 р.

Пам'ятка розташовується на правому березі Південного Бугу на відстані 2,5 км на південь від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл., навпроти скелі Пугач і Клепаного (історична назва — Гардового) острова, яким завершується один з найбільших на Південному Бузі порогів. Вона розташована в нижній частині клинуватого схилу (так зв. «Гардового клину»), обмеженого двома байрачними балками зі струмками, на краю терасоподібного уступу правого берега ріки, що відповідає рівню першої надзаплавної тераси, висотою 4—14 м над літнім рівнем води. Поховання могильника маріупольського типу перевищують

1

2

Рис. 1. 1 — сучасний вигляд з північного заходу підтоплених «Гардового клина» та Клепаного (Гардового) острова; 2 — поселення і могильник Гард, вигляд з півночі

літній рівень води на 4,0—4,6 м, отже, під час щорічних повеней могли затоплюватися. Можливо, цим пояснюється дуже поганий стан збереження скелетів. З утворенням Олександрівського водосховища рівень води навпроти Гарду піднявся на 3 м і тепер доходить до підніжжя тераси, досягаючи відмітки близько 15 м. Частково підмитий річкою уступ має вигляд похилої до берега площадки, довжина якої від берегового краю до підніжжя скелі становить близько 75 м; ширина в середній частині — 65 м (рис. 1; 2). Поверхня тераси задернована. Сучасні жителі с. Богданівка називають це місце Сокурі, з наголосом на останньому складі.

За новими даними, Гард — це багатошарове поселення з матеріалами раннього та пізнього неоліту (ранній і пізній періоди бугодністровської культури та Трипілля А), енеоліту (культури Трипілля етапів В, С та середньостогівська), доби бронзи (культури катакомбна, бабинська та сабатинівська), античності та XVII—XIX ст. Загальна товщина культурних нашарувань сягає 2 м. Крім того, на території поселення розташовані три різночасові могильники: кінця XVIII — першої половини

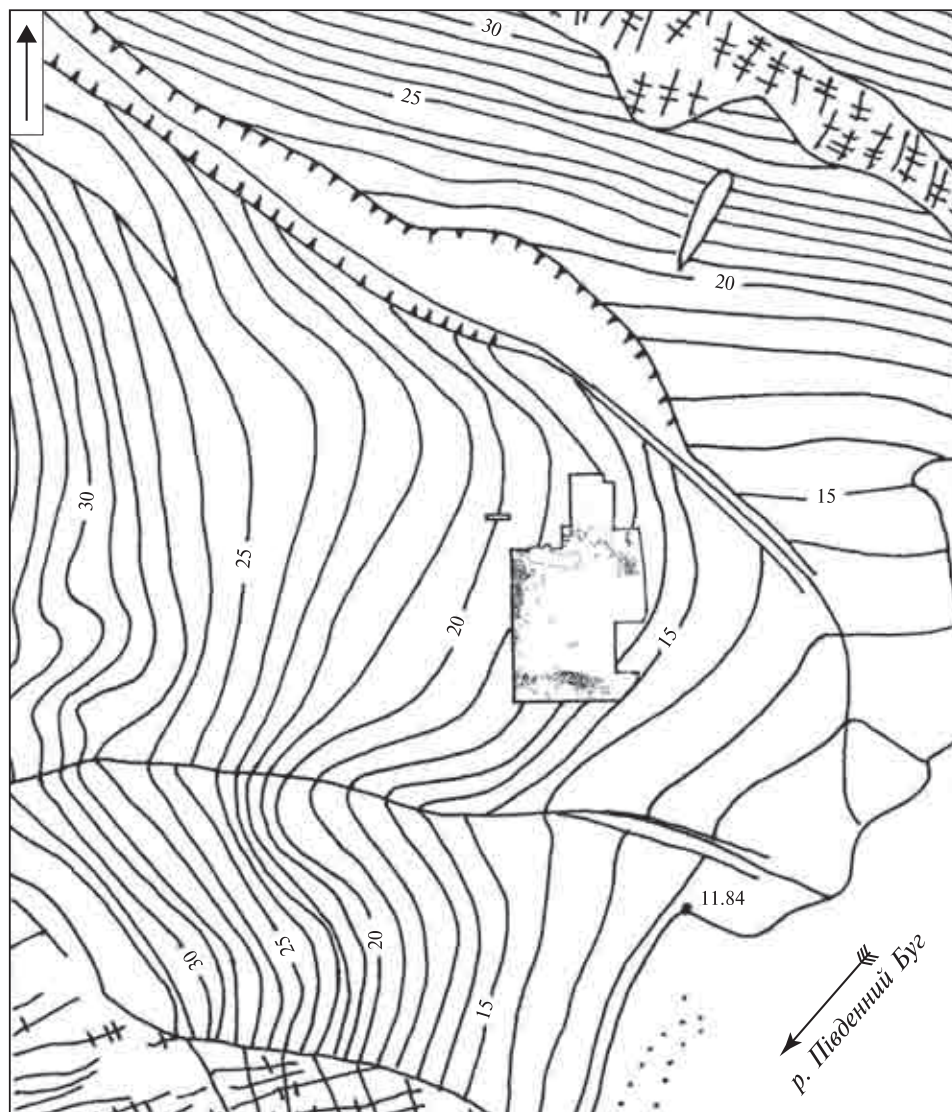

Рис. 2. Топографічний план поселення і могильника Гард

XIX ст., усаївського та мариупольського типів. З них перші два залягають у товщі культурних нашарувань поселення, третій — під культурними нашаруваннями поселення, а конкретніше — під потужним ранньонеолітичним шаром із численними вогнищами (рис. 4, 1), який відображає початковий етап неолітизації регіону.

Матеріали раннього періоду буго-дністровської культури та поховання могильника залягають у товщі третього (нижнього) голоценового ґрунту, складеного на алювіальних відкладах надзапальної тераси, який у розрізах фіксується на глибині 1,5–2,7 м. Це ґрунт з кількома генетичними горизонтами (Нр, Н, Нр та Р). Опис цих горизонтів подаємо за результатами педологічних досліджень голоценових відкладів в археологічних розрізах на Гарді, здійснених у 2008 р. співробітниками

Інституту географії НАН України — зав. відділу палеогеографії, д. геогр. н. Ж.М. Матвіїшиною та провідним інженером С.П. Дорошкевичем (Матвіїшина та ін. у друці). Стратиграфічна прив'язка археологічних матеріалів до відповідних літологічних шарів встановлена М.Т. Товкайлом. Враховано також спостереження за стратиграфією пам'ятки під час пізніших археологічних розкопок 2009–2011 та 2013 рр. (рис. 4, 2):

Нр (1,5–1,6 м) — гумусовий горизонт, який перероблений материнською породою вище-залягаючого ґрунту — бурувато-сірий слабо ущільнений супісок, з жорсткою й уламками гранітів. Горизонт — з археологічними артефактами, на поверхні ґрунту простежуються шари з вуглинками. Перехід поступовий.

Н (1,6–2,0 м) — бурувато-темно-сірий, грудкувато-розсипчастий супісок з корінням рос-

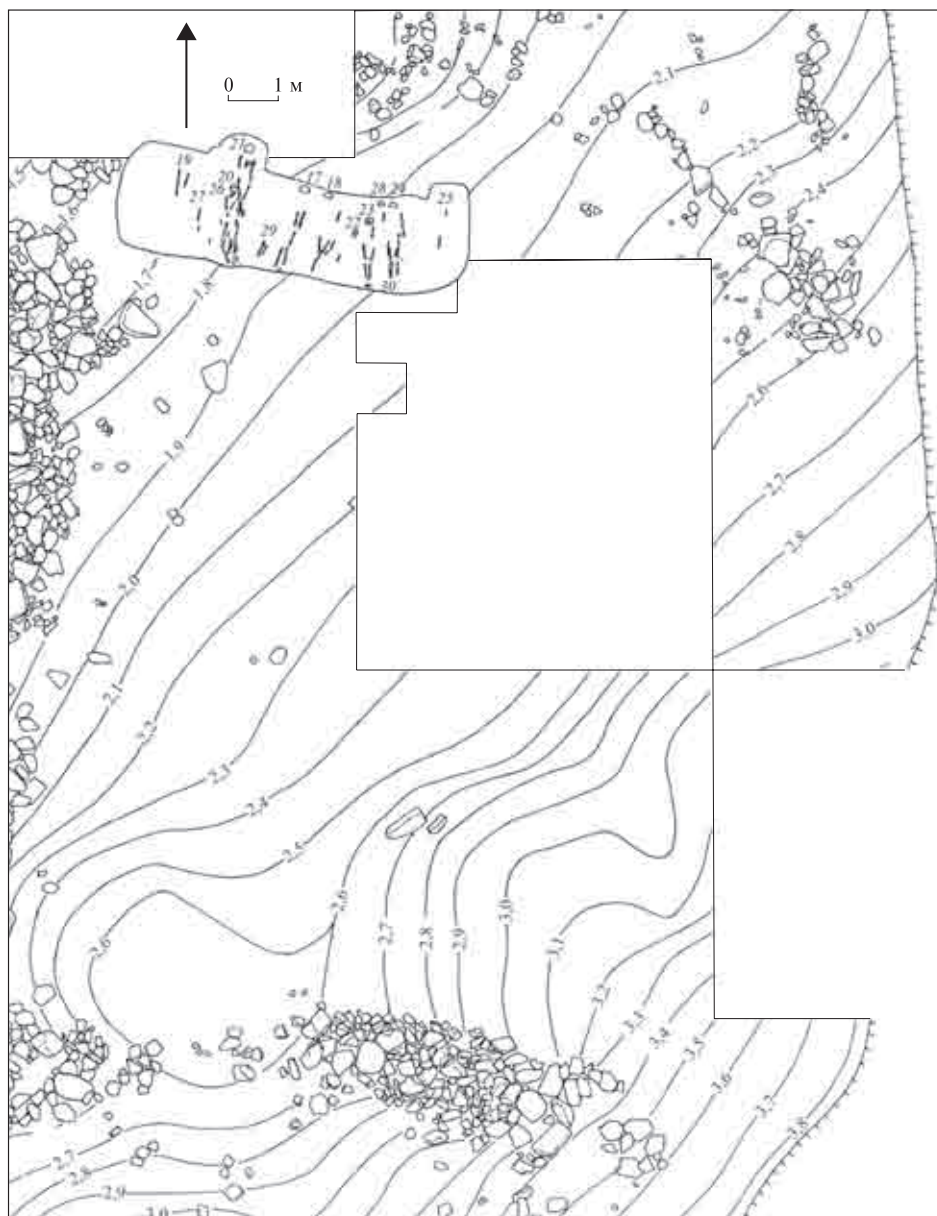

Рис. 3. План могильника маріупольського типу та кам'яної споруди, зведеної навколо нього

лин. Перехід поступовий. Обидва горизонти відповідають літологічному шару 6 (рис. 4, 1).

Саме в товщі цих двох відкладів залягають матеріали раннього періоду буго-дністровської культури, численні вогнища, вкраплення деревного вугілля, причому найбільшою інтенсивністю відзначається культурний шар у нижній його частині. Водночас горизонт Н покриває кам'яну споруду могильника, що залягає в його основі, тоді як самі поховання могильника залягають нижче у товщі наступного горизонту Нр.

Нр (2,0—2,4 м) — жовтувато-бурувато-сірий грудкуватий супісок з червоточинами та затьокками гумусу. Перехід поступовий. Цей горизонт

відповідає літологічному шару 7 (рис. 4, 1). У цьому горизонті залягають поховання виявленого в 2011 р. та дослідженого в 2013 р. могильника маріупольського типу, а на його поверхні — залишки кам'яної споруди, зведеної навколо могильника.

Р (2,4—2,7 м) — сірувато-жовтувато-бурий пухкий прихован шаруватий супісок (Матвіїшина та ін.), в археологічному значенні — стерильний.

Могильник, для якого характерний груповий обряд поховання, розташований у середині потужної кам'яної споруди, ймовірно огорожі чи захисної стіни, зведеної навколо могильника, в її північно-західному куті, на відстані

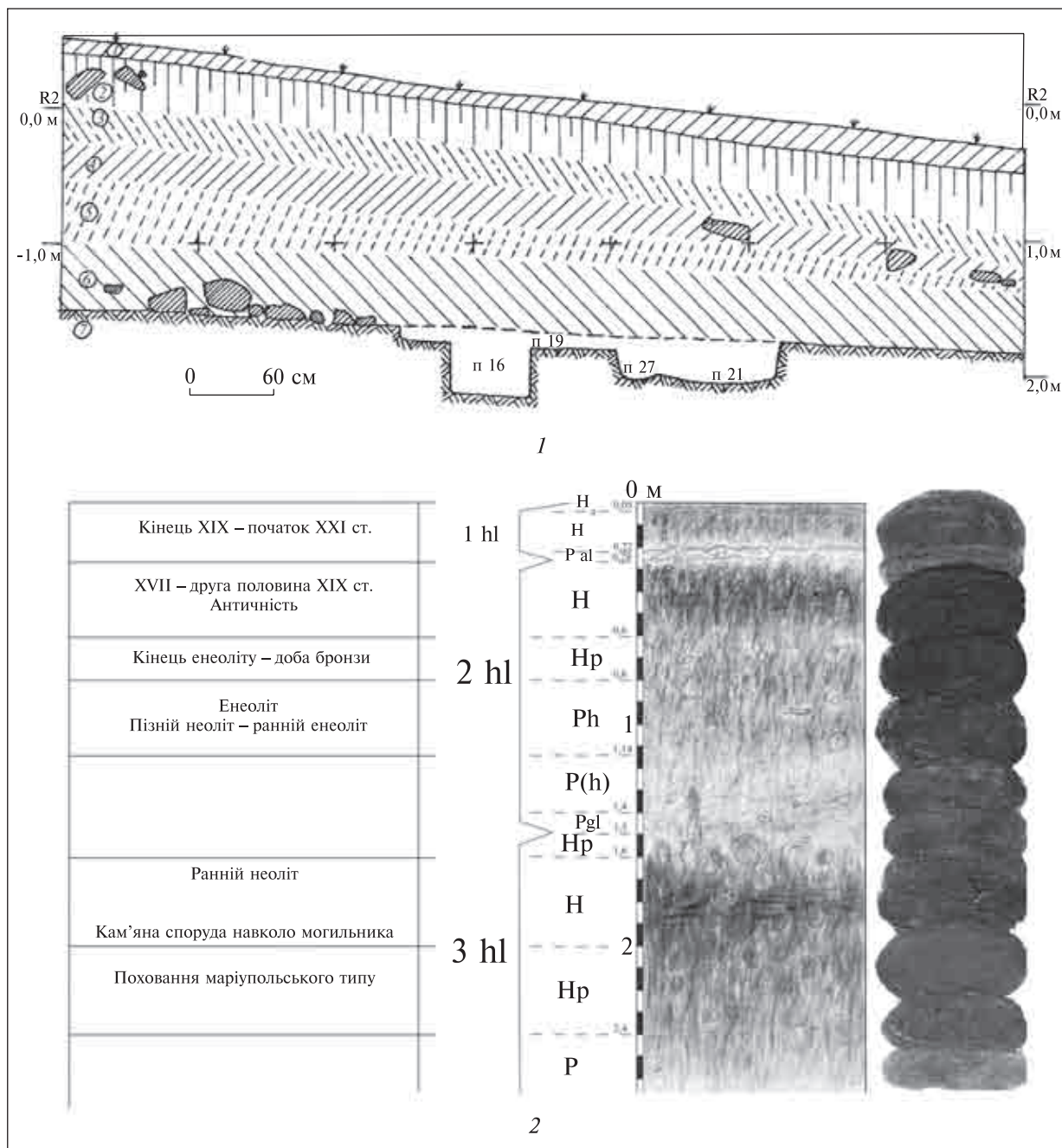

Рис. 4. 1 — розріз північної стінки розкопу 2011 р., що проходить через поховання 6, 19, 27 та 21 могильника мариупольського типу; 2 — стратиграфія поселення і могильника Гард, за Матвіїшина та ін. (у дужці) з доповненнями М.Т. Товкайла

близько 0,5 м від західної стіни кам'яної споруди (рис. 3; 9). Ями окремих поховань, що залягали у три яруси, частково на рівні другого ярусу й остаточно — на рівні третього ярусу зливаються в одну загальну «траншею».

Ця кам'яна споруда, що була досліджена на частинах протягом 2008—2011 рр., розташована у прибережній частині «гардового клину», посередині між обома балками, що обмежують терасу з півночі та півдня (рис. 2). Вона має підпрямокутну форму та складається

з трьох з'єднаних між собою стін. З них західна стіна розташована паралельно до берегової лінії тераси. Вона досліджена неповністю, однак можна встановити її довжину — не менше 21—22 м (рис. 3; 11, 1). Північна та південна стіни розташовані перпендикулярно до берега й мають приблизні зовнішні розміри відповідно 16 і 15 м (рис. 3; 11, 2; 10, 2). Обидві стіни обриваються на краю тераси, а далі до річки залягає вже перемитий щебінь уперемішку з річковим піском. Скоріш за все, вони були розмиті під

час повеней, адже на краю тераси кам'яна споруда залягає на висоті всього 3 м над літнім рівнем води. Тому допускаємо, що східна частина кам'яної споруди, розташована на самому краю тераси, могла мати ще одну стіну, що оточувала могильник зі сходу, однак вона не збереглася. Тим часом внутрішня площа кам'яної споруди, обмежена трьома збереженими стінами, становить не менше 230—270 м².

Споруда складається з каміння великих і середніх розмірів, які утворюють основу стін. Дрібніші камінці трапляються вкрай рідко, причому серед каміння відсутні щебінь і жорсткість. Каміння залягає в одній площині по схилу, що відповідає природному нахилу тераси — близько 4,5—5,0°, на глибині 1,65—2,1 м від поверхні (рис. 3).

Висота стін в окремих місцях сягає до 0,4 м. Великі гранітні камені (розміром від 0,4 до 0,7 м) залягали в основі стін, щільно один до одного по 2—3 великих камені у ряд. Обабіч від них лежало каміння менших розмірів (від 0,15 до 0,4 м). Подекуди простежено залягання каміння у два та навіть три яруси. Серед каміння, що залягає у верхніх ярусах, переважають камені середніх розмірів, хоча трапляються й великі. Каміння з верхніх ярусів розповзлося на два боки, тому загальна ширина кам'яної викладки сягає 2,0—2,5 м (рис. 3; 10, 2; 11). Подекуди поміж каміння, що лежить в основі кладки, простежено не заповнені камінням проміжки розміром 0,2 × 0,18 і 0,2 × 0,15 м, у яких могли стояти дерев'яні стовпи.

Зауважимо, що основа стін залягає на поверхні дерново-алювіального супіску, а каміння, що розповзлося по обидва боки фундаменту та розміщується на певній відстані від нього, залягає на 0,05—0,10 м вище від його поверхні. Також простежено, що перед закладкою споруди ділянка землі місцями вирівнювалася, щоб каміння не сповзало по схилу. У кількох місцях у кам'яній викладці маємо розриви завширшки від 0,5 до 1,1 м (рис. 3; 11, 1), що, можливо, фіксують місця проходу в середину споруди. Схоже, що на час будівництва кам'яної споруди ранньонеолітичного поселення ще не існувало. У будь-якому разі під великим камінням, що залягає в основі споруди, ніяких артефактів не зафіксовано.

Більша частина кам'яних стін по периметру перекривається культурним шаром ранньонеолітичного часу з матеріалами раннього періоду БДК. Лише частина північної стіни, розташованої ближче до берега, не була цілковито перекрита культурним шаром доби раннього неолі-

ту, який тут сягав товщини всього 0,15—0,20 м, тому тут каміння стін було частково розібране, що сталося, мабуть, уже в пізніші часи, після припинення функціонування могильника.

За межами споруди з північного боку на тій же самій глибині виявлено групу каміння, викладеного в один ряд по лінії північ—південь. Довжина викладки сягає 2,5 м (рис. 3; 11, 2). Характер цієї кладки є відмінним від описаної вище і навряд чи має до неї якесь відношення.

Оскільки описана кам'яна споруда фактично залягає в основі ранньонеолітичного культурного шару, то на початку досліджень Гарду ми припускали, що вона певним чином пов'язана з цим шаром (Фоменко та ін. 2010; 2011; Товкайло 2010), однак дослідження 2010, 2011 та 2013 років показали, що до ранньонеолітичного шару ця споруда не має стосунку. По-перше, вона перекривається цим шаром, зокрема вогнищами 11, 20—22, а по-друге, культурні нашарування доби раннього неоліту виходять за межі цієї споруди.

Так само безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром залягають і поховання могильника. Пряма стратиграфія між цими утвореннями підтверджується також розміщеними над «траншеєю» могильника чотирма вогнищами 24—27, що залягали в культурному шарі.

Одночасовість могильника та кам'яної споруди підтверджується і наступним фактом. Під час розкопок 2010 р. на відстані 5,4 м від відкритого пізніше могильника було виявлено окремий череп людини (4а), що був поставлений на нижню щелепу та потиличну кістку, лівою скронею прихилений до крайнього каменю з внутрішнього боку споруди й обличчям поверненим у бік «траншеї» могильника. Рівень залягання черепа такий же як і каміння фундаменту (рис. 10, 1). Інших кісток чи їхніх слідів не знайдено. Так само не виявлено й контурів поховальної ями. І сам череп, і кам'яна споруда перекриті культурними нашаруваннями раннього неоліту. Це дозволяє зробити висновок про можливе ритуальне захоронення черепа, пов'язане зі спорудженням чи функціонуванням кам'яної споруди. Пізніше походження черепа виключається, оскільки на 0,45 м вище та майже прямо над ним у тому ж ранньонеолітичному культурному шарі було зафіксоване вогнище 11. Певна річ, якби захоронення черепа було пов'язане з пізнішими часами, це вогнище було б зруйноване. Крім того, описаний череп і кістки (зокрема й черепи) досліджуваного могильника покриті од-

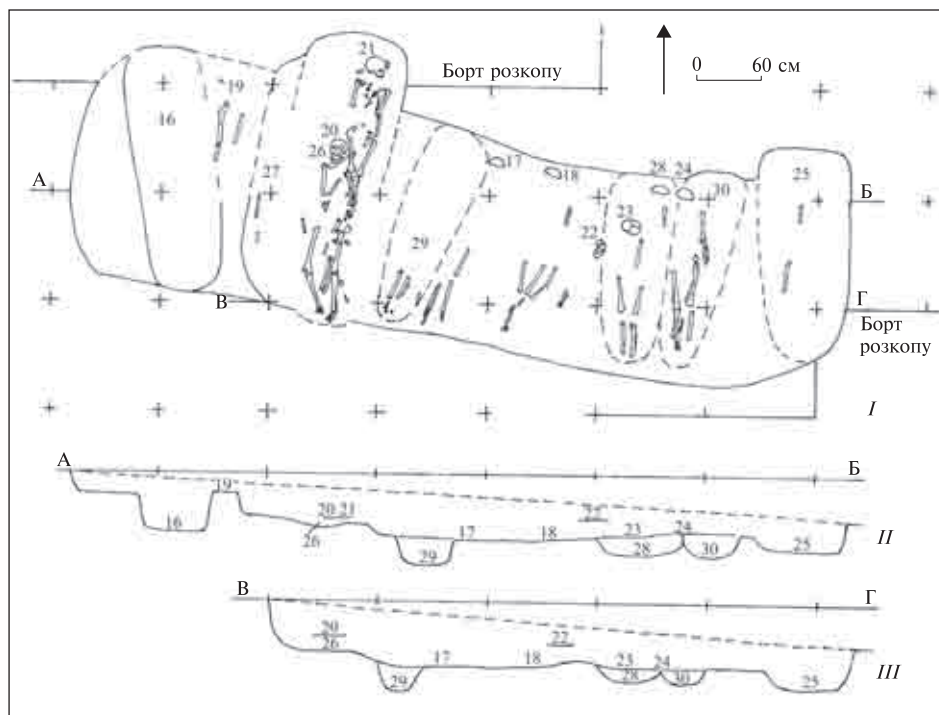

Рис. 5. Загальний план «траншеї» могильника (I) та розрізи по лінії А—Б (II) і В—Г (III)

наковим вапняковим нальотом, чого не має в енеолітичних похованнях усатівського типу чи кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Отже, могильник залягає безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром (ранній період БДК), товщина якого у цій частині поселення сягає 0,45—0,50 м. Прямостратифія між цими утвореннями підтверджується також розміщеними над «траншеєю» могильника чотирма вогнищами 24—27, що залягали в культурному шарі.

Варто також зазначити, що над похованнями маріупольського типу, але вище на 0,9—1,1 м, розміщувалися поховання 11, 12 і 15 та пов'язані з ними надмогильні конструкції (кам'яні заклади та кромлех) від енеолітичного могильника усатівського типу (Товкайло, Фоменко 2013, рис. 1).

Схоже, що всі поховання досліджуваного могильника опущені з поверхні дерново-алювіального грудкуватого супіску жовтуватобуруватого-сірого кольору — середнього генетичного горизонту третього голоценового ґрунту (горизонт Нр за Ж.М. Матвіїшиною), складеного на алювіальних відкладах надзаплавної тераси. На поверхні цього ж літологічного утворення залягають і залишки кам'яної споруди, зведеної навколо могильника.

Досліджено одну досить компактну групу з 15 поховань, розташованих в один ряд (рис. 5; 9, 1, 2). Водночас глибина окремих могил є різ-

ною і помітно, що могильник утворювався протягом тривалого часу. З початку це були окремі поховання в овальних ямах, викопаних на глибину до 0,65 м, в один ряд на певній відстані одне від одного. У подальшому поховання, що здійснювалися в межах обмеженого простору на приблизно однаковій глибині, часто одне над одним, утворили суцільний пласт скелетів і їхніх залишків завтовшки 0,35—0,45 м. Встановити почерговість здійснення окремих захоронень неможливо. Однак залежно від глибини поховань і їхнього співвідношення між собою можна виділити три умовні яруси, які засвідчують різночасовість поховань і відносно тривале функціонування могильника.

Уже на рівні другого ярусу окремі ями зливаються в одну загальну «траншею», що утворилася в процесі багаторазового викопування могильних ям для окремих поховань на обмеженій площі та протягом тривалого часу. Ці поховання, близько покладені одне біля одного та нагромаджені одне над одним, й утворили спільну «траншею», у якій контури індивідуальних могильних ям вдалося простежити лише в окремих випадках. Загальна довжина «траншеї» 7,3 м, ширина 1,9—2,0 м. Довгими сторонами вона спрямована по лінії захід—північний захід — схід—південний схід, тобто, уперек до берегової лінії. Усі небіжчики покладені головами в одному напрямку — на північ—північний схід (рідше — на північ), тобто, уперек «тран-

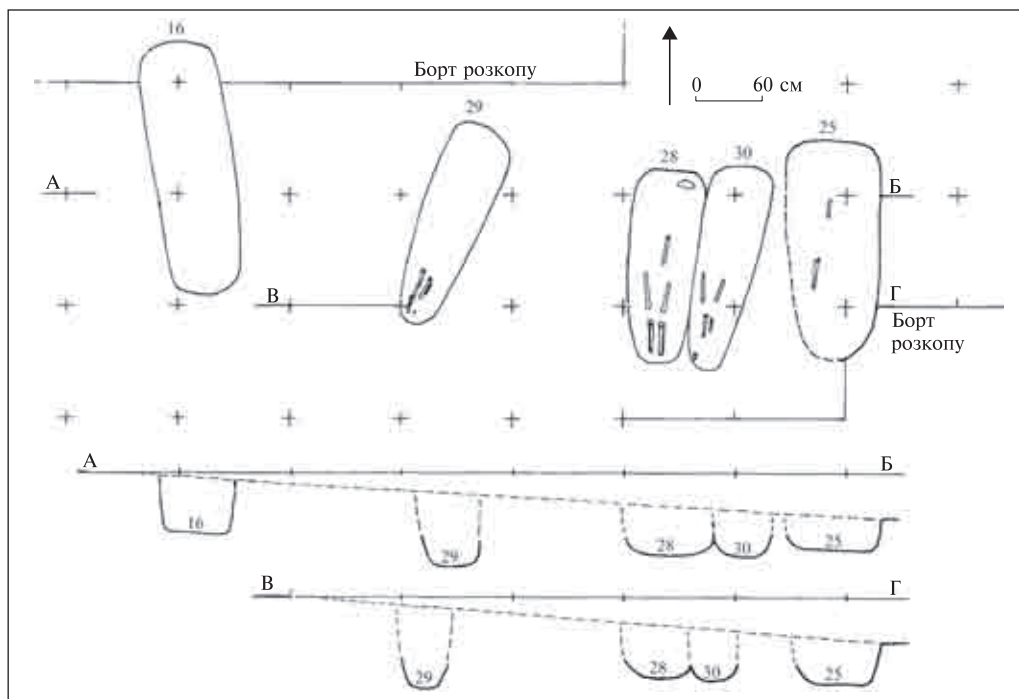

Рис. 6. План «траншеї» могильника (I) та розрізи по лінії А—Б (II) і В—Г (III). Нижній ярус

шеї» і паралельно до лінії берега (рис. 5). Усі вони головами спрямовані проти течії ріки.

Оскільки поховання дуже погано збереглися, положення рук вдалося встановити лише в трьох випадках. Зокрема, в похованні 20 обидві руки були зігнуті в ліктях і піднесені до черепа. Натомість у похованні 21 — ліва рука витягнута вздовж тулуба, а уламок променевої кістки, можливо, правої руки лежить на грудях. Ще в одному випадку (поховання 24) встановлено лише положення лівої руки — уздовж тулуба. Ноги в більшості випадків витягнуті, лише в одному випадку (поховання 26) права нога ледь зігнута в коліні.

Так само до могильника належить і окремий череп 4а (рис. 10, I), виявлений на відстані 5,4 м від «траншеї» могильника, про який ішлося вище.

Стратиграфія «траншейного» могильника:

Перший ярус (нижній) (рис. 6). У ньому залягали в ряд поховання 28—30. Контури ям цих поховань простежено з рівня другого ярусу. Вони залягають на глибині 0,50—0,65 м від поверхні дерново-алювіального супіску. Довжина поховальних ям 1,75—1,90 м, ширина в ногах 0,40—0,45 м, у головах — близько 0,5—0,6 м. Встановлено, що поховання 28 перекрите похованням 23, 30 — похованням 24, а 29 — частково перекрите похованням 17.

До нижнього ярусу належать, мабуть, і поховання 16 та 25, що мали близьку глибину

залягання. Вони розташовані в західному та східному кінцях траншеї, а їхні ями простежено з поверхні дерново-алювіального супіску на глибину 0,4—0,5 м. Перше з них мало розміри 2,1 × 0,6—0,7 м, друге — 2,0 × 0,6 м.

Кістки в дуже поганому стані: у похованнях 25, 28—30 збереглися лише великі кістки ніг, а в похованні 28 — залишки черепа. Від кісток поховання 16 залишилася лише трухлявина, а дно ями посипане червоною вохрою. Усі вони орієнтовані головами в одному напрямку — на північ-північний схід чи на північ.

Другий ярус (середній) (рис. 7). До нього належать поховання 17, 18, 23, 24, 26 та 27. Поховання 26 перекрите похованнями 20 та 21. З усіх поховань частково простежено контури поховальної ями 27. Контури поховальних ям інших поховань не простежено: на рівні другого ярусу вони зливаються в одну загальну «траншею». Ці поховання залягали на глибині 0,30—0,45 м від поверхні дерново-алювіального супіску. Довжину поховальних ям можна встановити за шириною «траншеї» — близько 1,9 м.

Від скелетів 26 та 27 збереглися (у дуже поганому стані) лише великі кістки ніг; 17, 18 та 24 — великі кістки ніг, рук і черепа; 23 — лише кістки черепа. Орієнтація та сама: північ і північ-північний схід.

Третій ярус (верхній) (рис. 8). До нього належать поховання 19—22. Поховання 21 перекриває поховання 20, однак, враховуючи те,

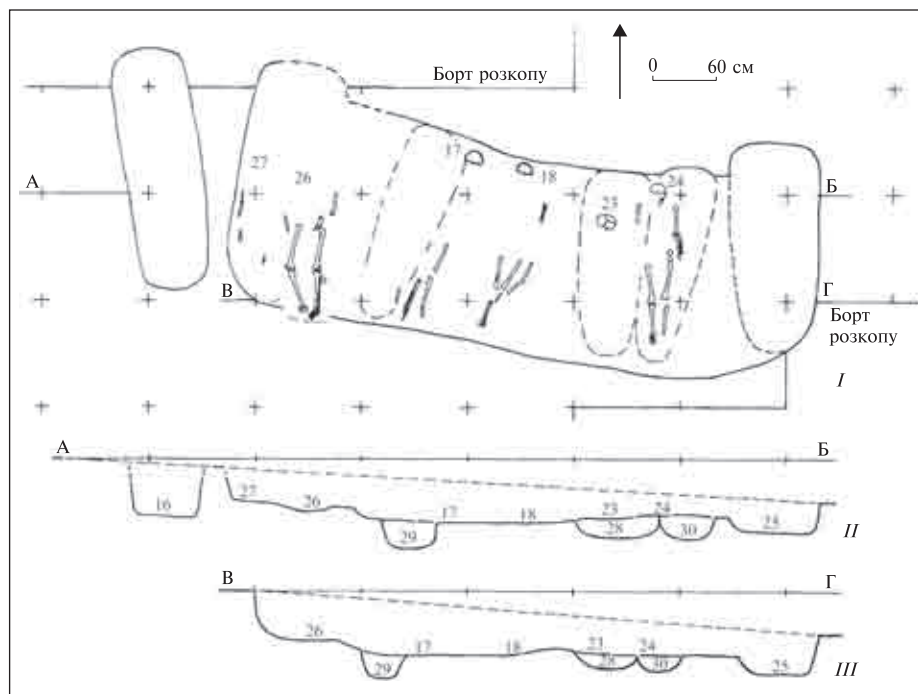

Рис. 7. План «траншеї» могильника (I) та розрізи по лінії А—Б (II) і В—Г (III). Середній ярус

що обидва поховання лежать на однаковій глибині та між ними немає прошарку землі, поховання 21 також віднесено до третього ярусу. Ці поховання залягали на глибині 0,1—0,3 м від поверхні дерново-алювіального супіску. Контури поховальної ями 21 частково простежено завдяки тому, що вона врізається у північний борт «траншеї». Її ширина у головах близько 0,55 м. Краще збереглися поховання 20 та 21, від яких залишилися довгі кістки рук і ніг, а також черепи. Всі поховання орієнтовані головами на північ-північний схід.

У заповненні поховальних ям і біля скелетів більшості поховань, а також у верхній частині траншеї могильника виявлено значну кількість крем'яних виробів і кераміки, що належить до пізнього періоду БДК, Трипілля А та пізнього періоду Трипілля, а також уламок кам'яної посудини. Виявлена тут різночасова та різнокультурна кераміка, поза сумнівом, проникла сюди з культурних шарів поселення по ходах гризунів і не може розглядатися як поховальний інвентар. Очевидно, те ж саме стосується і крем'яного інвентарю, хоча якась його частина могла належати до могильника. Однак виділити його серед загальної колекції крем'яного інвентарю наразі не є можливим. З більшою долею імовірності до поховального інвентарю можна віднести зуб сазана (визначення О.П. Журавльова), знайдений біля черепа в похованні 21. Сліди червоної вохри простежено

на дні поховання 16; маловиразні сліди вохри виявлено на дні поховань 17, 18 та на кістках поховання 19.

Отже, за даними стратиграфії досліджена група поховань могильника залягала безпосередньо під ранньонеолітичним шаром поселення, є давнішою від нього та, найвірогідніше, датується пізнім мезолітом. Водночас не можна виключати, що цей могильник міг бути пов'язаний і з початковим етапом формування ранньонеолітичного шару. У будь-якому разі немає жодних сумнівів у тому, що могильник є дуже раннім утворенням і загалом передуює виникненню ранньонеолітичного поселення.

Окрім Гарду, на території буго-дністровських поселень були виявлені кілька поховань, віднесених дослідниками до неоліту. Це, перш за все, поховання дорослої людини, досліджене на поселенні Добрянка 3 на р. Чорний Тикич (таку назву має частина річки від злиття річок Гірського та Гнилого Тикичів до впадіння у неї Великої Вісі, нижче річка отримує назву Синюха). Як і на Гарді, поховання залягало безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску. Кістяк лежав випростано на спині, паралельно до берега Чорного Тикичу, головою спрямований за течією. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва — трохи зігнута в лікті. Біля голови були два невеликі гранітні, можливо, перепалені камені, які мо-

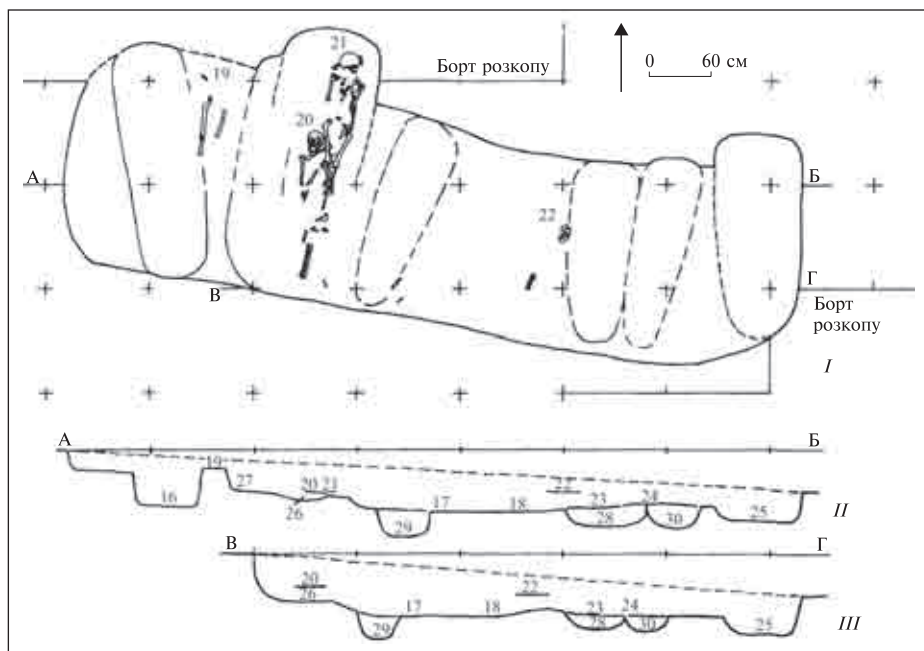

Рис. 8. План «траншеї» могильника (I) та розрізи по лінії А—Б (II) і В—Г (III). Верхній ярус

жуть бути пов'язаними з похованням (Залізняка та ін. 2013, с. 242, рис. 4). Серед кісток, а також і під похованням виявлено крем'яні вироби, що, ймовірно, походять з культурного шару й пов'язувати їх з похованням не має жодних підстав. Через відсутність супровідного інвентарю культурну приналежність поховання не встановлено, однак по кістці скелета отримано дату: $x-2222-33: 7297 \pm 39 \text{ BP}$ (2σ 6230—6070 cal. BC) (Lillie et al. 2009, р. 260; Залізняка та ін. 2013, с. 242, 249—250).

Ще одне (парне) поховання походить з Саврані на Південному Бузі. Воно виявлене в нижньому культурному шарі самчинського часу та було віднесене дослідником до пізнього, савранського етапу поселення. В обох похованнях скелети дорослих людей лежали скорчено на боці (Даниленко 1969, с. 132—133, рис. 107). Скорчене на боці поховання, досліджене В.І. Маркевичем у Цикинівці на Дністрі, також віднесене до пізнього періоду буго-дністровської культури (Маркевич 1974, с. 126—126, рис. 71, 10).

У наш час могильники маріупольського типу датують у межах широкого часового діапазону — пізнього мезоліту, неоліту й енеоліту (Telegin et al. 2000, fig. 1, tabl. 1; Телегин 2004, рис. 1, табл. 1). За даними стратиграфії, могильник маріупольського типу на Гарді може належати до пізнього мезоліту, можливо, до початку раннього періоду неоліту. Але в жодному разі він не може пов'язуватися з пізньо-

неолітичним чи енеолітичним шарами поселення.

Разом з тим у Київській радіовуглецевій лабораторії у 2014 р. В.В. Скрипкіним за кістками з трьох поховань дослідженого могильника отримано дати, які виявилися на два тисячоліття пізнішими ніж очікувалось (Nikitin et al. 2014). Вони суперечать археологічним даним, адже виходять за часові межі навіть пізньої групи неолітичних могильників маріупольського типу (Телегин 2004, с. 115, рис. 1). Такі пізні дати — це вже час середньостогівської культури, для якої характерний інший обряд поховання (Телегин 2004, с. 115, 117; Нераденко 2009, с. 97; 2013, с. 190—197; Потехіна та ін., 2014, с. 10). І хоча на поселенні Гард є незначна кількість матеріалів цієї культури, пов'язувати їх з могильником нема жодних підстав.

У такому випадку слід звернутися до датування буго-дністровського неоліту, представленого на Гарді нижнім (печерським) і верхнім (савранським) неолітичними культурними шарами. Ці дати, отримані М.М. Ковалюхом у Київській лабораторії у 2008 р. (таблиця), корелюються з датуванням культур Старчево-Кріш, КЛЛК і Прекукутені 3—Трипілля А і цим вони вигідно відрізняються від значної серії дат, отриманих для поселень буго-дністровської культури раніше (Товкайло 2010; 2014).

Перші п'ять дат (Ki-14789-93), отримані за зразками буго-дністровської ранньо- та пізньонеолітичної кераміки, перекривають одна одну й

Рис. 9. Поховання могильника 21 (верхній ярус), 17, 18, 23, 24 (середній ярус), 16, 25 (нижній ярус). Вигляд зі сходу

утворюють послідовність у 5730—5050 (5720—5300 1σ) calBC. Ще дві дати (Ki-14794 та Ki-14795), отримані за фрагментами ранньотрипільської кераміки, продовжують цей ряд до 4900 (4990 1σ) calBC).

У 2008 р. також було отримано дві дати по кістці тварини та спресованому ґрунту, взятих із нижньої частини ранньонеолітичного куль-

турного шару (Ki-14796: 6650—6330 (6590—6400 1σ) та Ki-14797: 6020—5710 (5920—5770 1σ), що виходять за межі датування кріських пам'яток румунської Молдови та Бессарабії, з якими синхронізується ранньонеолітичний шар Гарду. У той час досліджуваний могильник ще не було відкрито й отримані дати були незрозумілими, але зараз можна припускати, що вони стосуються могильника. Імовірно, що саме вони і вказують на можливе датування могильника в межах другої половини VII — першої чверті VI тис. до н. е. Тим більше, що дата Ki-14796 збігається з датуванням Василівського 2 та Мар'ївського пізньомезолітичних могильників, близьких до Гарду за обрядом поховання.

Могильник Василівку 2 датують (при 95 % вірогідності) 7300—6220 calBC (Potekhina, Telegin 1995; Lillie, Jacobs 2006; Потехіна та ін. 2014), Мар'ївку — 7036—6060 calBC (Lillie 1998, р. 186, tabl. 1; Потехіна та ін. 2014). Вони розташовані в порожистій частині Дніпра поблизу порогів і островів, поза межами поселень на рівні лесових терас. Поховання залягають в овальних ямах групами, що складаються з одного, двох чи трьох скелетів, подекуди в два та три яруси, й утворюють ряди. Скелети покладені випростано на спині й головами орієнтовані в одному напрямку (Василівка 2 — вздовж течії; Мар'ївка — по діагоналі до течії річки). Вохра відмічена не в усіх похованнях, інвентар бідний — переважно це зуби риб, рідше трапляються дрібні крем'яні вироби (Бодяньський 1956; Телегін 1968, рис. 54; 1991, с. 44, 50, рис. 15; 19, 1—4).

Більшість з названих тут рис притаманні й Гарду, що стало підставою для віднесення

Таблиця. Радіовуглецеві дати нижнього та верхнього неолітичних шарів поселення Гард і, ймовірно, могильника маріупольського типу

№	Прив'язка, матеріал	Лабораторний номер	Вік C ¹⁴	
			BP	BC/AD
1	Нижній шар, кераміка БДК, група 2	Ki-14789	6480 ± 80	1σ 5520—5360 2σ 5560—5300
2	Нижній шар, кераміка БДК, група 1	Ki-14790	6630 ± 90	1σ 5630—5480 2σ 5720—5460
3	Верхній шар, кераміка БДК, група 1a	Ki-14791	6710 ± 80	1σ 5720—5540 2σ 5730—5480
4	Верхній шар, кераміка БДК, група 1b,	Ki-14792	6520 ± 80	1σ 5560—5460 2σ 5620—5320
5	Верхній шар, кераміка БДК, група 2	Ki-14793	6400 ± 90	1σ 5480—5300 2σ 5650—5050
6	Верхній шар, Трипілля А, кераміка кухонна	Ki-14794	6360 ± 80	1σ 5470—5260 2σ 5480—5200
7	Верхній шар, Трипілля А, столова, кухонна	Ki-14795	6170 ± 80	1σ 5260—4990 2σ 5310—4900
8	Могильник? Кістка тварини	Ki-14796	7640 ± 90	1σ 6590—6400 2σ 6650—6330
9	Могильник? ґрунт	Ki-14797	6980 ± 90	1σ 5920—5770 2σ 6020—5710

останнього до могильників типу Маріуполя. Між тим Гардівський могильник має і певну специфіку, що відрізняє його від синхронних могильників Надпоріжжя, а саме — розташування на невисокій надзаплавній терасі на території ранньонеолітичного поселення та будівництво навколо нього потужної кам'яної споруди.

Загалом використання каміння в могильниках маріупольського типу не характерне. Виняток становлять невеликі кам'яні закладки над одиночним похованням на Сурському острові (Телегін 1991, с. 64, рис. 28, 5) та на Микільському могильнику, що Д.Я. Телегін інтерпретував як залишки дерев'яно-земляної конструкції над основною поховальною ямою могильника (Телегін 1961, с. 23—24, рис. 1; 1991, с. 9, 52; 64, рис. 20). Ще одна могильна споруда, викладена з каміння у формі невеликого чотирикутника, яка була пов'язана зі спаленим похованням 21, досліджена М. Макаренком у Маріупольському могильнику (Макаренко 1933, с. 18, 19, рис. 27).

Пошуки аналогій кам'яним спорудам Гардівського могильника приводять нас у Залізні Ворота на Дунаї — регіон, де у поховальній практиці населення доби мезоліту—раннього неоліту широко застовувалося каміння. Тут могильники виявлені на майже всіх поселеннях, де вони розташовувалися в межах населених пунктів. Найчисленнішими виявилися могильники Шела Кладовей, Падина, Власач, Хайдуцька Водениця і Лепенський Вир. У мезолітичну добу мертвих хоронили в тилих частинах поселень чи на межі зі скелястим плато і, таким чином, для влаштування могил використовували природні порожнини ландшафту, а також між будівлями, навколо кам'яних вогнищ у верхній частині закинутих житлових приміщень чи в ямах, виритих у їхніх підлогах, а інколи — й під вогнищами. В окремих випадках простежено майже безперервне використання одних і тих же місць для захоронення протягом кількох століть. Небіжчиків хоронили майже виключно у випростаному стані лежачи на спині, а їхня орієнтація була паралельною до течії Дунаю з головами, спрямованими вниз за течією. Така орієнтація була характерна для більшості могильників у Залізних Воротах, починаючи з раннього мезоліту (Шела Кладовей), хоча є і винятки — у Власачі поховання головами орієнтовані також проти течії чи під прямим кутом до ходу Дунаю. Незначна кількість небіжчиків захоронена в напівскорченому та скорченому стані, лежачи на боці згідно зі звичаями, харак-

1

2

Рис. 10. 1 — ритуальне захоронення черепа (4а); 2 — східна частина південної стіни кам'яної споруди могильника. Вигляд із заходу

терними для доби неоліту. Трапляються і поховання у сидячому положенні (Radovanović 2012, р. 49—50; Borić 1999, р. 57, fig. 14, 15; 2012a, р. 123; Mihailović 2012, р. 108, 111; Bailey 2000, р. 116—121). У Власачі та Шела Кладовей також було застосовано обряд кремації (Bailey 2000, р. 119; Borić, Raičević, Stefanović 2009). Використання в поховальному обряді вохри зафіксовано у Власачі та Шела Кладовей (Bailey 2000, р. 119; Radovanović 2012, р. 54).

Іншою особливістю поховального обряду в Залізних Воротах було використання кам'яних споруд, певною мірою схожих на кам'яну споруду Гардівського могильника. Це так зв. кам'яні споруди некрополя, досліджені під час розкопок могильників Падина та Хайдуцька Водениця (Borić 1999, р. 56, 57; fig. 14, 15; Jovanović 1969; 2008, р. 299, 306, fig. 16—18, 44—48; Јовановић 1974, с. 5, 8, сл. 3, табл. 5, сл. 1; 1984). В обох випадках вони були побудовані з каміння у техніці сухої кладки. Такі споруди склалися з чотирьох шарів (рівнів) каміння,

1

2

Рис. 11. 1 — північна частина західної стіни кам'яної споруди могильника. Вигляд з південного сходу; 2 — східна частина північної стіни кам'яної споруди могильника. Вигляд з південного сходу

розмежованих шарами ґрунту, при цьому кожен шар каміння повторював точний контур попереднього шару. Могили, пов'язані з цими кам'яними спорудами, розташовувалися поряд з ними (Borić 1999, p. 56).

У Падині кам'яна споруда некрополя завдовжки 10–12 м, завширшки 0,8–2,6 м і заввишки 0,50–0,65 м була складена з чотирьох рівнів каменів. Вона розташована вздовж передгір'їв вертикального масиву ущелини й слугувала місцем індивідуальних поховань, які розміщувалися обабіч споруди — безпосередньо біля неї чи поблизу неї (Jovanović 2008, p. 299, fig. 16–18; Roksandić 2000, fig. 6). Ці поховання були двох типів: з небіжчиком, що лежав на спині випростано (таких поховань є переважна більшість; Borić 2012b, p. 129) та в сидячому положенні. Сидячі поховання потребували складнішого кам'яного будівництва, а саме — куполоподібних кам'яних поховальних споруд, які мали вигляд ширшого в основі

кам'яного кільця, що звужується до його вершини (Jovanović 2008, p. 299; Roksandić 2000, Fig. 4). У Падині досліджено шість таких поховань, що датуються раннім періодом мезоліту (між 9500 і 7500 рр. до н. е.). Сидячі поховання відомі також у Лепенському Вирі та Власачі. У пізньому мезоліті (близько 7300–6200 рр. до н. е.), крім повністю збережених скелетів (первинних поховань), були виявлені також вторинні поховання переміщених черепів (Borić 2012b, p. 130).

Подібна кам'яна споруда некрополю, з якою пов'язані кілька поховань, виявлена в західному секторі поселення Хайдуцька Водениця. Суха кам'яна стіна з серією кам'яних споруд, що перекривають одна одну, з вертикальними та дуже стійкими боками, була завширшки 2,0–4,0 та заввишки майже 2,0 м (Jovanović 2008, p. 306, fig. 44–48). У двох нижніх горизонтах кам'яної споруди залягало кілька прямокутних кам'яних вогнищ, які нагадують подібні структури, що були виявлені на інших одночасових пам'ятках Залізних Воріт. У двох останніх горизонтах кам'яної споруди з'являється ранньонеолітична кераміка культури Старчево-Криш (Jovanović 2008, p. 306). З трьох поховань західного сектору Хайдуцької Водениці два були датовані. Одне з них датується пізнім мезолітом (близько 6,5 тис. р. до н. е.); дата іншого поховання вказує, що Хайдуцька Водениця також використовувалася в часи, коли в сусідніх регіонах з'являється перша ранньонеолітична кераміка, тобто між 6200 і 5900 рр. до н. е. (Borić 2012b, p. 139).

Паралелі між Гардом і Хайдуцькою Воденицею можна простежити й за іншими особливостями поховального обряду. Адже для Хайдуцької Водениці також характерний груповий обряд поховання, який є основним для Гарду, як і для всіх могильників маріупольського типу. Йдеться про досліджену у східному секторі поселення компактну групу поховань, що залягали в один ряд і містили рештки щонайменше 23 осіб. Поховання були розташовані біля двох жертвних вогнищ, збудованих одне над одним. Усі небіжчики лежали випростано на спині та були майже однаково орієнтовані: паралельно до річки, в той час як їхні голови були завжди спрямовані вниз за течією. Така орієнтація також переважає і на інших одночасових мезолітичних пам'ятках у районі Залізних Воріт. На думку Душана Боріча (Borić 2012b, p. 142), ці поховання з Хайдуцької Водениці не були наслідком якоїсь катастрофічної події і наступного масового захоронення жертв. Навпаки, тут захоронення мертвих від-

бувалося протягом тривалого часу, оскільки раніші поховання були потривожені пізнішими, а в кількох випадках хронологічно пізніші поховання перекривають попередні (Jovanović 2008, p. 307, fig. 38—43; Roksandić 2000, fig. 13; Borčić 2012b, p. 140—142). Отримані для цієї групи поховань чотири дати C¹⁴ показують два хронологічні горизонти цього могильника. Старший із них належить до початку VII тис. до н. е., молодший — може бути датований серединою та другою половиною VII тис. до н. е. (Jovanović 2008, p. 308).

На відміну від Залізних Воріт, у мезоліті—ранньому неоліті Балкан і Карпато-Дунайського регіону панував обряд скорчених поховань — на лівому чи правому боці з різноманітною їхньою орієнтацією. Поховання розташовувалися на периферії поселень, поміж будівлями чи під підлогами будівель і, подекуди, й під вогнищами, але тут у поховальному обряді не застосовувалося кам'яне будівництво (Bailey 2000, p. 122—123; Enea 2011, p. 31—39; Lazarovici, Maxim 1995, p. 176—197; Popușoi 1992, p. 21—41; 2005, p. 52—58; Gullen 1995, p. 275—276; Kuparissi-Apostolica 2000, p. 135, fig. 4; Perles 2001).

Отже, короткий огляд мезолітичних і ранньонеолітичних могильників Балкано-Дунайського регіону показує, що між могильниками Залізних Воріт (Падина, Хайдуцька Водени-

ця), Побужжя (Гард) і Надпоріжжя (Василівка 2, Мар'ївка) є чимало спільного — розташування в гірській ущелині в районі порогів та островів; випростані на спині поховання, що залягають в овальних ямах окремо чи групами; залягання поховань рядами в один, два та більше яруси; бідний інвентар за повної відсутності кераміки; спорадичне використання вохри. Виглядає так, що Гард займає проміжне місце між Надпоріжжям і Залізними Воротами, і не лише географічно. Зберігаючи більшість ознак могильників мариупольського типу Надпоріжжя, він за деякими з них (розташування на надзаплавних терасах на території поселень, використання в поховальному обряді кам'яного будівництва та однакова орієнтація уздовж течії річки) є ближчим до названих поховальних пам'яток Залізних Воріт.

Підводячи підсумок, зауважимо, що станом на сьогодні ще не проведено антропологічний та ізотопний аналізи кісткових решток гардівського могильника, тому передчасним було б робити якісь ширші висновки. Більше того, нами досліджено лише одну компактну групу поховань, що займає невелику частину площі, оточеної кам'яною стіною. Отже, можливе розташування на цій площі й інших груп чи окремих поховань могильника. Тому актуальним залишається продовження досліджень цієї унікальної пам'ятки археології та антропології.

Бодянский О.В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. VI. — С. 176—182.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.

Залізник Л.Л., Товкайло М.Т., Манько В.О., Сорокун А.А. Стоянки біля хутора Добрянк та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. Найдавніше минуле Новомиргородщини. — К., 2013. — 15. — С. 194—257.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр. — К., 1933.

Круц С.И., Бужилова А.П., Варзарь А.М. Антропологические материалы из неолитического могильника Сакаровка 1 // РА. — 2003. — № 2. — С. 104—118.

Ларина О.В., Дергачев В.А. Могильник мариупольского типа в Молдавии // РА. — 2003. — № 2. — С. 92—103.

Макаренко М. Мариупольський могильник. — К., 1933.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.

Матвійшина Ж.М., Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Дорошкевич С.П. Педологічні дослідження археологічних багатощарових пам'яток Гард і Лідина Балка у Степовому Побужжі // У друці.

Нераденко Т.М. Могильник Молюхів Бугор // Матеріали та дослідження з археології Східної України: збірник наукових праць. — Луганськ. — 2009. — 9. — С. 91—97.

Нераденко Т. Таємниці Молюхового Бугра. — Черкаси, 2013.

Потехіна І.Д., Лілі М., Бад Ч. Аналіз палеодієти за даними стабільних ізотопів у популяціях епіпалеоліту—енеоліту Середнього та Нижнього Подніпров'я // Історична антропологія та біоархеологія України. — К., 2014. — 1. — С. 5—20.

Телегин Д.Я. Никольский могильник эпохи неолита—меди в Надпорожье // КСИА УССР. — 1961. — 11. — С. 20—26.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.

Телегин Д.Я. О хронологии и периодизации культур неолита и медного века Юго-Запада Восточной Европы. Понятие о нео-энеолитическом времени региона // Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии. — СПб., 2004. — С. 106—121.

- Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2010. — 13. — С. 208—228.
- Товкайло М.Т., Фоменко В.М. Грунтовий могильник усатівського типу на Гарді // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку—енеоліту. Мат.-ли міжнар. наук. конф. до 100-річчя від дня народження В.М. Даниленка. — Мелітополь; смт. Мирне, 2013. — С. 185—194.
- Товкайло М.Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард // *Stratum plus*. — 2014. — № 2. — С. 183—245.
- Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Дослідження Миколаївської експедиції в зоні Добудови Ташлицької ГАЕС // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — К.; Луцьк, 2010. — С. 445—448.
- Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. Науково-рятивні дослідження багатошарових поселень Гард і Лідина Балка // Археологічні дослідження в Україні 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 357—358.
- Bailey D.W. *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*. — London; New York, 2000.
- Borić D. Places that Created Time Danube Gorges beyond, c. 9000—5500 BC // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 1999. — XXVI. — P. 41—70.
- Borić D. Vlasac // *Lepenski Vir Guide*. — Београд, 2012а. — P. 117—124.
- Borić D. Padina — Gospodjin Vir // *Lepenski Vir Guide*. — Београд, 2012б. — P. 127—135.
- Borić D. Hajducka Vodenica // *Lepenski Vir Guide*. — Београд, 2012в. — P. 137—142.
- Borić D., Raičević J., Stefanović S. Mesolithic Cremations as Elements of Secondary Mortuary Rites at Vlasac (Serbia) // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 2009. — XXXVI. — P. 247—282.
- Enea S.C. Elemente de arheologie funerară în spațiul carpato-danubian: neolitic și eneolitic. — Cluj-Napoca, 2011.
- Gullen T. Mesolithic Mortuary Ritual at Franchthi Cave, Greece // *Antiquity*. — 1995. — 69/263. — P. 270—289.
- Jovanović B. Padina — naselje starijeg neolita I starijeg gvozdenog doba // *Arheološki pregled*. — Beograd, 1969. — 11. — С. 129—136.
- Јовановић Б. Праисторија Горњег Ђердапа // *Старинар*. — Београд, 1974. — XXII. — С. 1—22.
- Јовановић Б. Хајдучка Воденица, праисторијска некропола // *Старинар*. — Београд, 1984. — XXXIII—XXXIV. — С. 305—313.
- Jovanović B. Micro-regions of the Lepenski Vir Culture: Padina in the Upper Gorge and Hajducka Vodenica in the Lower Gorge of the Danube // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 2008. — XXXV. — P. 289—324.
- Kuparissi-Apostolica N. The Mesolithic / Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Thessaly // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 2000. — XXVII. — P. 133—140.
- Lazarovici Gh., Maxim Z. *Gura Baciului*. — Cluj-Napoca, 1995.
- Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic Transition in Ukraine: New Radiocarbon Determinations for the Cemeteries of the Dnieper Rapids Region // *Antiquity*. — 1998. — Vol. 72. — P. 164—188.
- Lillie M., Jacobs K. Stable Isotope Analysis of 14 Individuals from the Mesolithic Cemetery of Vasylievka II, Dnieper Rapids region, Ukraine // *Journal of Archaeological Science*. — 2006. — 33 (6). — P. 880—886.
- Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence from the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Science*. — 2009. — 36. — P. 256—264.
- Mihailović D. Mesolithic Evolution in the Iron Gates // *Lepenski Vir Guide*. — Београд, 2012. — P. 107—111.
- Nikitin A., Tovkajlo M., Potekhina I. Radiocarbon Dating Inconsistencies of a Late Mesolithic Burial Site at Gard, Ukraine // *Radiocarbon and Diet: Aquatic Food Resources and Reservoir Effects. International Scientific Meeting: 24—26 September 2014*. — Kiel, Germany. — P. 57.
- Perles C. *The Early Neolithic in Greece*. — Cambridge, 2001.
- Popușoi E. *Trestiana. Monografie arheologică*. — Bârlad, 2005.
- Potekhina I., Telegin D. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic—Neolithic transition // *Current Anthropology*. — 1995. — 36 (5). — P. 823—826.
- Radovanović I. Burial Practice // *Lepenski Vir Guide*, 2012. — P. 49—51.
- Roksandić M. Between Forages and Farmers in the Iron Gates Gorge: Physical Anthropology Perspective Djerdap Population in Transition from Mesolithic to Neolithic // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 2000. — XXVII. — P. 1—100.
- Telegin D.Ya., Kovalyukh N.N., Potekhina I.D., Lillie V. Chronology of Mariupol Type Cemeteries and Subdivision of the Neolithic—Copper Age Cultures into Periods for Ukraine // *Radiocarbon and Archeology*. — Saint Petersburg, 2000. — Vol. 1 (№ 1). — P. 59—74.

Надійшла 03.03.2015

Н.Т. Товкайло, В.Н. Фоменко

ГАРД — МОГИЛЬНИК МАРИУПОЛЬСКОГО ТИПА НА ЮЖНОМ БУГЕ

Новый могильник мариупольского типа открыт в 2011 г. и исследован авторами в 2013 г. на территории известного многослойного поселения Гард, находящегося на правом берегу Южного Буга на расстоянии 2,5 км к югу от с. Богдановка Доманевского р-на Николаевской обл.

Могильник расположен внутри мощной каменной постройки, возведенной вокруг него. По данным стратиграфии, он залегает непосредственно под ранненеолитическим культурным слоем (БДК), который отражает началь-

ный этап неолитизации региона. Все захоронения опущены с поверхности дерново-алювиальной супеси — среднего генетического горизонта (Hp) третьей голоценовой почвы, составленной на аллювиальных отложениях надпойменной террасы. На поверхности этого же литологического образования залегают остатки каменной постройки.

Исследована одна компактная группа из 15 захоронений, расположенных в один ряд. Ямы отдельных захоронений, залегающие в три яруса, сливаются в одну общую «траншею». Все покойники положены вытянуто на спине, головами в одном направлении поперек «траншеи» и параллельно линии берега. Все они головами направлены против течения реки. Погребальный инвентарь очень беден. В некоторых погребениях зафиксированы следы красной охры.

По данным стратиграфии, могильник мариупольского типа на Гарде может относиться к позднему мезолиту, возможно, к самым истокам раннего периода неолита. В то же время полученные в 2014 г. в Киевской лаборатории по костям исследуемого могильника даты оказались на два тысячелетия позже ожидаемых, что противоречит археологическим данным. На возможную датировку могильника в пределах второй половины VII — первой четверти VI тыс. до н. э. указывают две даты (Ки-14796 и Ки-14797), полученные в той же лаборатории в 2008 г., первая из которых совпадает с датировкой Васильевского 2 и Марьевского позднемезолитических могильников, близких к Гарду по обряду захоронения. Между тем Гардовский могильник обладает определенной спецификой, отличающей его от синхронных могильников Надпорожья.

Поиски аналогов каменным сооружениям Гардовского могильника приводят нас в Железные Ворота на Дунае. Здесь в ходе раскопок могильников Падины и Хайдуцкая Воденица были исследованы так называемые каменные сооружения некрополя. Могила, связанные с этими каменными сооружениями, располагались рядом с ними.

Краткий обзор мезолитических и ранненеолитических могильников Балкано-Дунайского региона показывает, что между могильниками Железных Ворот (Падина, Хайдуцкая Воденица), Побужья (Гард) и Надпорожья (Васильевка 2, Марьевка) есть немало общего: расположение могильников, размещение погребений, положение скелетов, инвентарь и т.д. Выглядит так, что Гард занимает промежуточное положение между Надпорожьем и Железными Воротами, и не только географически. Сохраняя большинство признаков могильников мариупольского типа Надпорожья, он по некоторым из них ближе к названным погребальным памятникам Железных Ворот.

M.T. Tovkailo, V.M. Fomenko

GARD, MARIUPOL TYPE BURIAL GROUND AT THE SOUTH BUH AREA

A new Mariupol type burial ground was discovered in 2001 and studied by the authors in 2013 at the territory of Gard, a famous multi-layer settlement situated on the left bank of the South Buh River at a distance of 2,5 km from Bohdanivka Village of Domanivka Region in Mykolayiv Oblast.

The burial ground is situated inside the intense stone housing surrounding it. According to stratigraphic data, it lays directly below the Early Neolithic cultural layer (Buh-Dnister culture) which reflects the initial stage of Neolithization of the region. All the burials are sunk from the surface of alluvial turf sandy loam, middle genetic horizon (Hp) of the third Holocene soil constituted on alluvial deposits of the terrace above the drain. The remains of stone structures lay on the surface of the same lithologic formation.

Studied is a compact group of 15 burials formed up in a rank. Pits of some burials situated on three tiers flow together in one common «trench». All the burials are extended, have the same directions of the heads across the «trench», and are parallel to the bank line. All of the dead are directed with their heads against the river's stream. The funeral inventory is scarce. In some burials the traces of red ochre are recorded.

According to stratigraphic data, the Mariupol type burial ground at Gard can be referred to the Late Mesolithic Age, perhaps to the very beginnings of the early period of the Mesolithic Age. At the same time, the dates obtained in Kyiv laboratory based on the bones from the burial ground appeared to be two millennia later than expected and contradict the archaeological data. Probable dating of the burial ground within the period from the second half of the 7th millennium to the first half of the 6th millennium BC is indicated by the two dates (Ки-14796 and Ки-14797) obtained in the same laboratory in 2008, first of which coincides with dating of the Late Mesolithic Vasylivka 2 and Maryivka burial grounds close to Gard by the funeral customs. Meanwhile, Gard burial ground has its peculiarity distinguishing it from the synchronous burial grounds in Nadporizhia.

Search for analogies of stone structures at Gard burial ground led the authors to the Iron Gate in the Danube River region where stone building was widely used in funeral customs of the population in the Mesolithic and the Early Neolithic Ages. Here, during the excavations of Padina and Hajducka Vodenica burial grounds, various «stone structures at necropolis» were studied. Graves related to these stone structures were situated close to them. The burials were exclusively extended and the buried were oriented parallel to the Danube River with their heads down the flow. Hajducka Vodenica is also peculiar for group burials in funeral customs, which are common at Gard, as well as at all the burial grounds of Mariupol type.

A brief review of the Mesolithic and the Early Neolithic burial grounds at Balkan and Danube regions shows that burial grounds at the Iron Gate (Padina and Hajducka Vodenica), the Buh River region (Gard) and Nadporizhia (Vasylivka 2 and Maryivka) have much in common. Namely, the situation in the mountain gorge in the region of rapids and islands; extended burials made in oval pits separately or in groups; burials formed up in ranks within one, two or more tiers; scarce inventory with total lack of ceramics; sporadic ochre usage. It looks like Gard mediates between Nadporizhia and the Iron Gate, and not only geographically. Preserving most of features of Mariupol type burial grounds in Nadporizhia, it is closer to the listed burial sites of the Iron Gate by some peculiarities: situated at the terraces above the drains on the settlements' territories, stone building is used in burial customs, and the buried are oriented along the thread of stream.

ГОНЧАРНІ ПЕЧІ ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ НА ДОНЕЦЬКОМУ КРЯЖІ

Публікуються результати досліджень гончарних печей на поселенні заключного етапу доби бронзи Мечетне 1 у 2013 р. Наведено дані щодо організації гончарної майстерні, конструкції та розмірів печей. Проводиться спроба виділити специфічний для майстерні тип посуду.

Ключові слова: Донецький кряж, фінал доби бронзи, гончарна піч, горщики з «комірцями».

Дослідження давнього гончарного виробництва в узагальненому вигляді поділяється на два основні напрями: вивчення зовнішніх особливостей кераміки та історико-технологічні дослідження (Бобринський 1978, с. 12). У більшості випадків переважає перший напрям, оскільки він не потребує спеціального обладнання із залученням методів природничих наук. У цьому значенні кераміка фіналу доби бронзи Дніпро-Донського межиріччя не є винятком. Історіографічний аналіз публікацій свідчить, що керамічні комплекси частіше використовуються як культурно-хронологічні індикатори під час опрацювання блоку проблем, пов'язаних з фіналом зрубної культурно-історичної спільності (Гершкович 1990; 1998; Изотова, Малов, Слонов 1993; Ромашко 1997; 2011; 2013; Дубінець 2003; Потапов 2010; Бровендер 2011; Пробийголова 2012). Техніко-технологічний аспект через низку різних обставин досі залишається поза межами досліджень.

Традиційно серед техніко-технологічного напрямку виділяються три великі блоки: формовка (конструювання) посуду, засоби обробки поверхні та технологія випалу напівфабрикатів (Бобринський 1978, с. 12). У цій роботі здійснюється спроба висвітлити лише останній етап гончарного виробництва — випал посуду та призначені для цього теплотехнічні пристрої.

Відомо, що теоретичне та графічне моделювання випалу посуду можна здійснити за допомогою кількох шляхів — застосування етнографічних паралелей, експериментальної реконструкції та вивчення археологічних решток теплотехнічних споруд (Бобринський 1978, с. 15—18). Щодо першого напрямку, то представницький добір етнографічних випалювальних гончарних пристроїв, здійснений у монографіях О.О. Бобринського (Бобринський

1991), Л.О. Меткої (Метка 2011). Отримані дані є важливим підґрунтям для розуміння конструкції теплотехнічних споруд, їх різновидів та організації керамічного виробництва.

Прикладом другого напрямку пошуків слугують експерименти воронезьких дослідників на Мосоловському поселенні покровської зрубної культури. Ці дослідження показали, що мешканці поселення здійснювали випал кераміки виключно у відкритих вогнищах, без застосування спеціалізованих гончарних печей (Беседин 1996, с. 158—174). Аналогічні експерименти проводилися С.А. Григор'євим та І.О. Русановим на Аркаїмському укріпленому поселенні межі середньої та пізньої бронзи. За основу була взята аркаїмська металургійна піч, яка також виявилася придатною для випалу кераміки (Григор'єв, Русанов 1990; 1995). Отже, експериментальний напрям вивчення технології випалу давньої кераміки набуває поширення (Троцька 2011; Готун, Петраускас А.В., Петраускас О.В. 2005; Гейко 2011; Петраускас, Коваль 2012, с. 116—118), а в деяких випадках стає чи не єдиним можливим методом

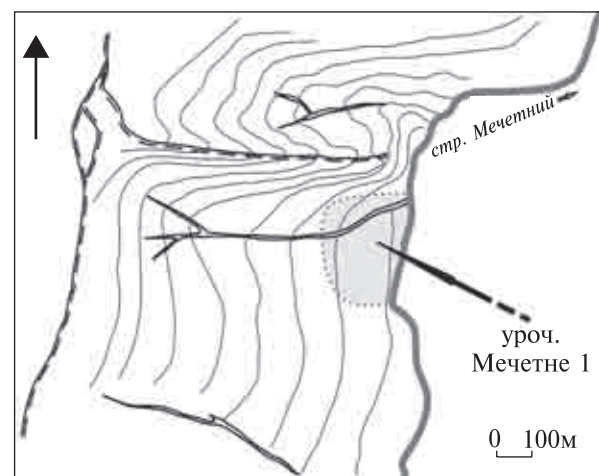

Рис. 1. Ситуаційний план поселення в уроч. Мечетне 1

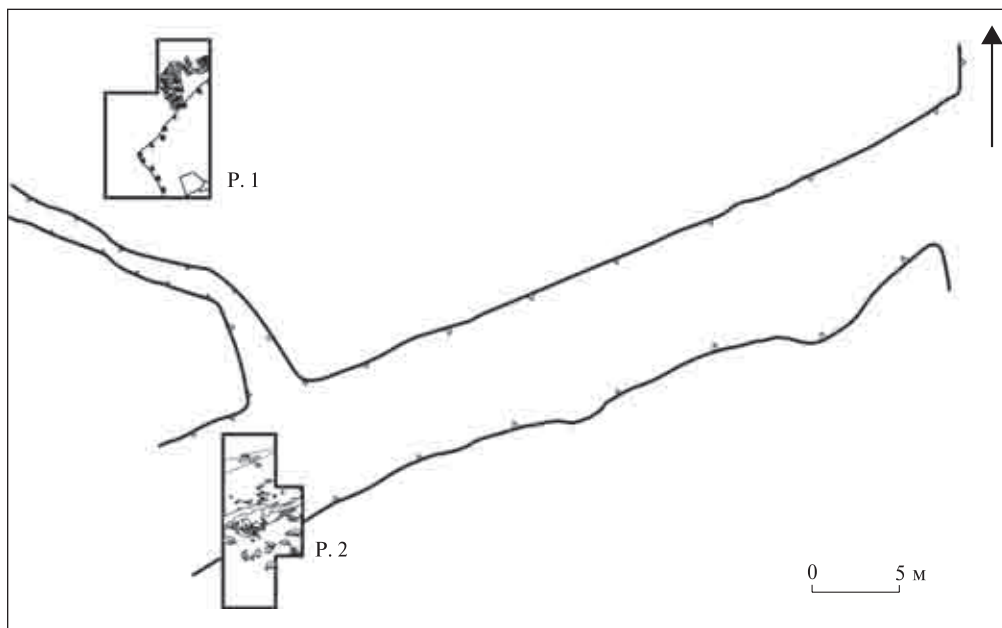

Рис. 2. Схема розташування розкопів на поселенні Мечетне 1

досліджень (Беседин 1996, с. 158—174; Григорьев, Русанов 1990).

Третій напрям має суто археологічну спрямованість, тобто передбачає вивчення достовірно зафіксованих залишків тепло-технічних споруд для випалу давньої кераміки. На жаль, доводиться констатувати, що їх кількість на пам'ятках фіналу доби бронзи Дніпро-Донського межиріччя вкрай обмежена.

Деякою мірою з'ясувати конструкцію тепло-технічних споруд та особливості організації гончарного виробництва можуть допомогти результати останніх досліджень на поселенні фінальної бронзи Мечетне 1 на Донецькому кряжі. Пам'ятка відкрита К.І. Красильниковим на початку 80-х рр. XX ст. У 2007—2008 рр. співробітниками Луганського відділення Східноукраїнської філії ІА НАНУ проводилися збори матеріалу на поверхні поселення, було закладено чотири шурфи. У 2013 р. під час стаціонарних досліджень на поселенні була відкрита гончарна майстерня, яка складалась з чотирьох печей і спеціально влаштованого передпічного майданчика. Зазначимо, що в першій публікації автори схилилися до напряму металургійного призначення відкритого на поселенні виробничого комплексу (Пробейголова, Красильников 2014, с. 169—170; Пробейголова 2014, с. 319—326). Подальші дослідження, зокрема здійснені за допомогою методів природничих наук, дозволили спростувати це припущення.

Поселення розташовується у верхів'ях балки Мечетної (притока р. Велика Кам'янка). Ра-

ніше по дну балки протікала річка, однак нині — це лише невеликий струмок, який пересихає влітку. Поселення розміщене на першій надзаплавній терасі на лівому березі струмка за 1,5 км на південний захід від с. Кам'янка Лутугінсько-

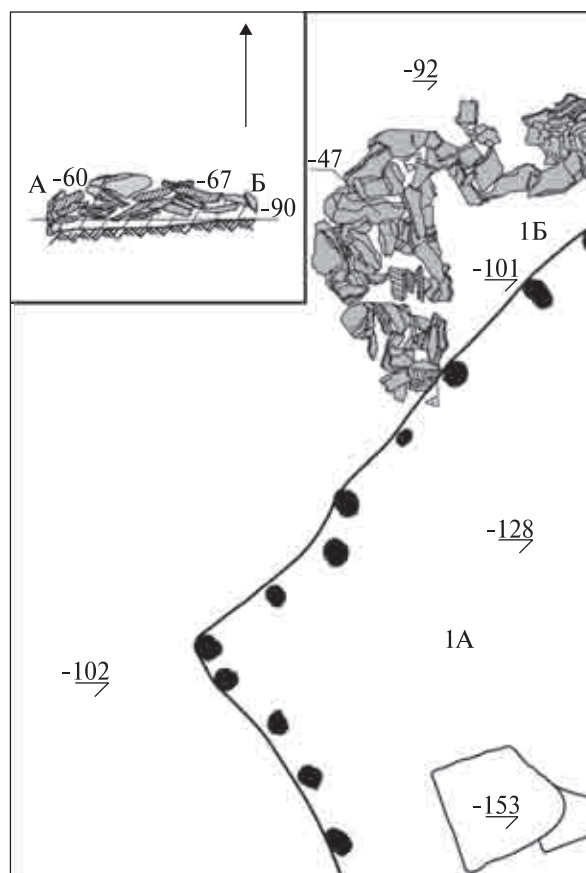

Рис. 3. План розкопу 1 на поселенні Мечетне 1

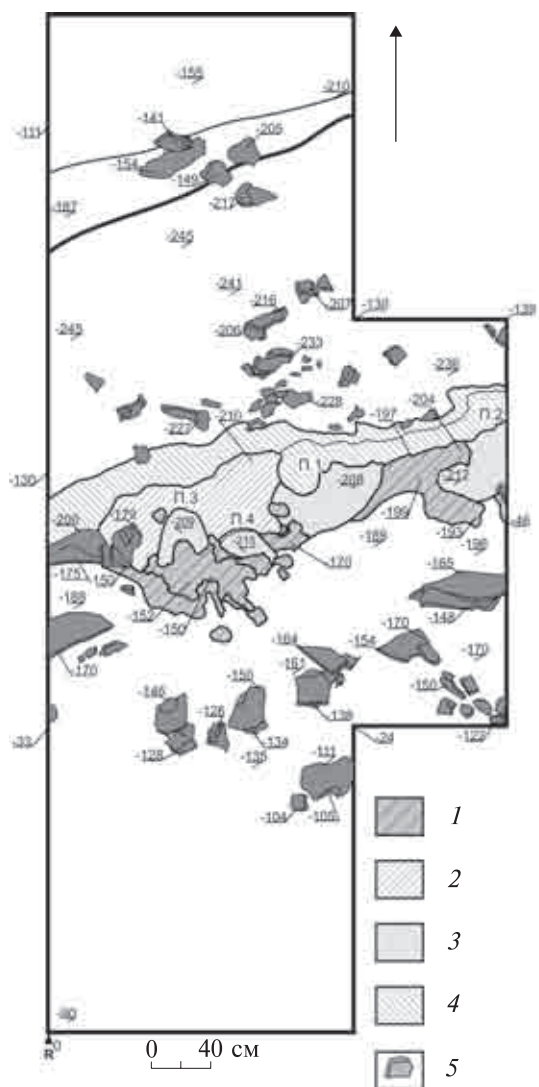

Рис. 4. План розкопу 2 на поселенні в уроч. Мечетне 1: 1 — рештки стін і купола печі; 2 — випалена глина; 3 — черинь печі; 4 — випалений схил яру; 5 — каміння

го р-ну Луганської обл. Привертають увагу топографічні особливості пам'ятки: поселення розташоване впритул до південного схилу високої вапнякової гряди, із західного боку починаються пологі тераси вододілу Великої Кам'янки та Мечетної, на сході — заплава струмка. Тільки з південного боку площа пам'ятки без природних обмежень (рис. 1). Слід зауважити, що «закритий» характер місцевості спостерігається й на інших поселеннях в долині Мечетної. Аналіз топографії поселень Мечетне 2 та Мечетне 3, розташованих нижче за течією, свідчить про прагнення їх мешканців захистити свої житла від несприятливих погодних умов.

У центральній частині тераси, на якій розташована пам'ятка, проходить невеликий яр у напрямку схід—захід (рис. 2). За свідченням місцевих жителів, навесні на вимитих ділянках

фіксуються не менше 15—17 ям з обпаленими стінками та кам'яними конструкціями. Навіть на задернованій поверхні пам'ятки помітні заглиблення від залишків печей. На місці одного з таких заглиблень було закладено розкоп 2 (27 м²), який ділив яр по лінії північ—південь. Поряд також було закладено розкоп 1 (54 м²), розташований на 15 м північніше від розкопу 2, на місці шурфу 2007 р.

У розкопі 1 досліджено залишки напівземлянки, заглибленої на 0,2 м у материк (рис. 3). Вздовж бортів котлована зафіксовано ряд овальних або квадратних стовпових ям. За межами житла та частково в його заповненні на рівні материка помітні залишки зруйнованих кам'яних стін. Значно краще збереглася кладка, яка примикає до житла з північного боку — вочевидь, залишки більш ранньої споруди. Південний край кладки перерізаний котлованом напівземлянки, частина каміння сповзла в заповнення котлована.

Опис кладки зроблений з використанням принципів, розроблених С.Д. Крижицьким для античних споруд Північного Причорномор'я (Крыжицкий 1981, с. 35—41). За характером поперечного розрізу стіну віднесено до типу дволицьової тришарової кладки. Зовнішні шари складені за іррегулярною постелистою системою, внутрішній шар заповнений поставленими на ребро плоскими плитами-орфостатами. Ширина стіни сягає 0,8—1,0 м.

Варто зазначити, що культурний шар на поселенні невиразний (0,15—0,2 м), сформований з суглинистого чорнозему, слабо насиченого уламками кераміки та кістками тварин. Більшість знахідок зосереджена в заповненні жител. Дещо інакшою є ситуація на розкопі 2, де виділяються три шари, насичені уламками кераміки, кістками, фрагментами обпеченої глини, шлаками (рис. 5). В узагальненому вигляді стратиграфія розкопу 2 така: 0—0,2 м — гумус (сучасний шар); 0,2—0,5 м — суглинний чорнозем (шар 1); 0,5—1,0 м — суглинний чорнозем червоно-бурого кольору (шар 2); 1,0—1,35 м — суглинок червоного кольору (шар 3); 1,35—1,5 м — передматерик (суглинок зеленувато-чорного кольору); 1,5 м — материк (аргіліт).

Така стратиграфія характерна тільки для південного схилу яру, оскільки на північному схилі зафіксовано традиційну для іншої частини поселення послідовність шарів. Середина яру заповнена прошарками та лінзами намівного аргіліту, щебеню, глини та мулу, що чередуються.

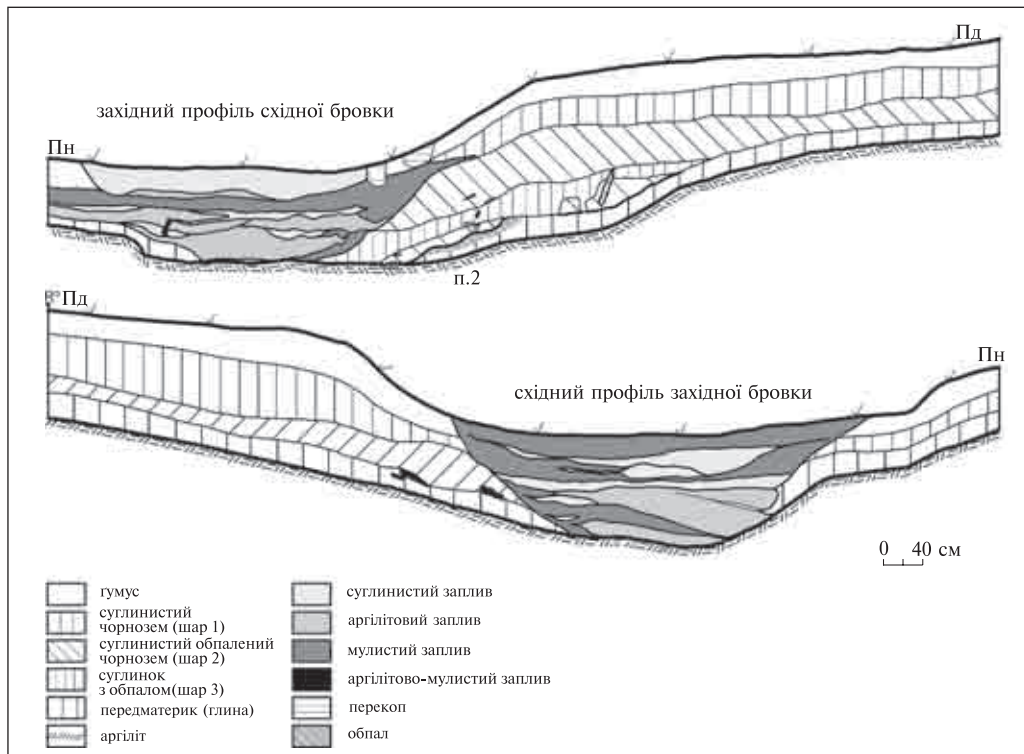

Рис. 5. Профілі бровок розкопу 2 поселення Мечетне 1

На південному схилі яру досліджено ділянку виробничого комплексу, що складається з чотирьох гончарних печей, передпечного майданчика та кам'яного мощення навколо об'єктів (рис. 4). Мощення складене з плоских плит пісковику, покладених під кутом 30–40°. Каміння було на рівні передматерика та частково в шарі 2, відстань між ними становила 0,3–0,5 м. Частина каменів накладені один на один. Скоріш за все, в давнину кількість каміння була більшою, але навіть у такому вигляді простежуються дві паралельні лінії, які утворюють прямокутник з гончарними печами в центрі. Повністю реконструювати форму вимостки важко, оскільки її східний край опинився за межами розкопу. Західний край зберігся краще та чітко обмежує контур виробничого майданчика. Форма та конструкція вимостки нагадують залишки тришарової дволицьової кладки (рис. 6). Призначення кам'яної споруди цілком зрозуміле — запобігання розмиву схилу яру та зсуву ґрунту.

На північ від вимостки розміщувався майданчик з рівною поверхнею, обпаленою до жовтогогарячого та червоного кольорів. Безпосередньо з обпеченою ділянкою пов'язаний шар 3 (червоно-бурий суглинок). Плеча червоно-бурого суглинку простежувалася на рівні передматерика та була обмежена кам'яною вимосткою. У межах майданчика, на краю яру

виявлено залишки купольних конструкцій у вигляді скупчення обпеченої глини.

На північ від печей розташований передпечний майданчик, облаштований на дні яру на рівні материка (аргіліту). Для запобігання вогкості його підлога була вимощена плоским камінням пісковику. На південь від вимостки, у схилі яру розташований виступ завширшки 0,4 м з сильно обпеченою поверхнею. Вочевидь, виступ мав функціональне призначення: сушка глиняного посуду, завантаження палива, вигрівання жару, вивантаження готової продукції.

На південь від виступу, у схилі яру облаштовані чотири печі ямно-купольного типу різного стану збереженості. Печі розташовані в один ряд вздовж краю на відстані 0,2–0,3 м одна від одної. За своєю конструкцією вони належать до однокамерних споруд, тобто спалювання палива та випал посуду відбувався в одній камері. У подібних пристроїв могли бути постійні глиняні перекриття зверху над топкою (Бобринський 1991, с. 93–97). Залишки таких куполів знайдено над печами 3 та 4, але їх збереженість незадовільна, тому про форму та розміри паливно-випалювальних камер можна судити здебільшого за нижніми ємностями. Останнє можливе завдяки тому, що печі були заглиблені в схил яру на 0,10–0,15 м, а їх стіни обпалені до стану цегли, тому добре помітні в передматериковому суглинку.

Рис. 6. Реконструкція гончарної майстерні на поселенні Мечетне 1

За конструкцією топкових отворів можна виділити два варіанти печей: з «відкритим» гирлом, яке виходить до схилу яру, та із «закритим» гирлом, розташованим вище череня печі на незначній відстані від краю яру. До першого варіанта віднесено печі 1 та 2.

Піч 1 (рис. 7, III, IV) збереглася гірше за інші, про її форму та розміри можна судити лише за залишками заглибленого дна та фрагмента глиняного куполу із західного краю ями. Гирло розташоване з північного боку та виходить безпосередньо на передпічний майданчик. Стверджувати про первинні розміри споруди важко, оскільки північна частина печі не збереглася. Розміри вцілілої частини ями по дну становлять $1,0 \times 0,6$ м. Стінки та купол печі зроблені з глиняного розчину з домішкою дрібних уламків кераміки. Один з таких фрагментів знайдений з південного боку печі в залишках глиняної стіни, що завалилася всередину ями. Уламок виявився частиною від горщика з «комірцем» на вінці (рис. 8, II). Привертає увагу його якісний випал червоного кольору, здійснений на всю товщину черепка.

Піч була заповненою попелом з прошарками вугілля, що містять дрібні кальциновані кістки тварин. У заповненні печі знайдено шлак у вигляді пористої склоподібної маси зе-

ленувато-сірого кольору розміром $3,4 \times 3,1$ см. Аналіз шлаку свідчить про гончарну належність печей¹. Крім шлаку, в заповненні печі було знайдено 48 фрагментів кераміки.

Піч 2 (рис. 7, I, II) збереглася краще, що дозволяє детальніше визначити її форму та розміри, незважаючи на те, що досліджено лише західну половину споруди. Контури печі простежені на рівні передматерика: збереглася яма овальної форми та стінки заввишки 0,15 м і завширшки 0,2—0,3 м. Гирло топки облаштовано в схилі яру та повернене на північ. Стінки печі добре випалені, тверді, червоно-цеглистого кольору.

З південного боку печі в залишках глиняної стіни куполу виявлено уламок від горщика з «комірцем» — частину від посудини з печі 1 (рис. 8, I). Ще один фрагмент, також вмонтований у конструкцію стіни, виявився уламком від чималого горщика діаметром не менше 37 см. Випал горщика якісний, червоного кольору, рівномірний по всій товщині черепка. На його зовнішній поверхні помітна мережа дрібних тріщин.

Внутрішній простір печі був заповнений глиною червоного кольору, в якій знайдено 36 фрагментів кераміки, дрібні кальциновані кістки тварин.

Високий ступінь випалу стінок печей, випалена на всю товщину черепка кераміка з глиняного куполу, недостатня збереженість верхніх частин топок, на наш погляд, свідчать про інтенсивну експлуатацію печей, що, врешті-решт, призвело до їх повної руйнації. Про те, що печі 1 та 2 були зведені та функціонували одночасно, вказують знахідки уламків від одного й того ж горщика, використаних під час спорудження стін і куполів.

До другого типу (із «закритим» гирлом) віднесено печі 3 та 4. Крім нижніх ємностей, частково збереглися фрагменти глиняних куполів у вигляді маси обпеченої глини, що розпливлася навколо пічних ям. Через те, що обидві печі були розташовані поряд, залишки глинобитних склепін після їх руйнації частково перекрили один одного, що ускладнює визначення їх первинних форм і розмірів. Однак можна припустити, що, виходячи з кута нахилу вцілілих на висоту 0,5 м фрагментів, в обох випадках купол мав сферо-конічну форму з товщиною стін не менш ніж 0,35—0,40 м (рис. 7, V, VI). Північні частини наземних споруд не збереглися, але зрозуміло, що гирла топкових отворів були

¹ Аналізи шлаку виконані Т.Ю. Гошко в лабораторії ІА НАНУ, за що автори їй щиро вдячні.

розташовані вище від дна печі, оскільки заглиблений черинь не має «виходу» в бік яру.

Форма заглиблених черинів печей 3 і 4 не однакова. Яма печі 3 мала неправильну овальну форму ($0,9 \times 0,65$ м, завглибшки $0,08$ м), водночас яма печі 4 була округлою ($0,78 \times 0,65$ м, завглибшки $0,14$ м). У випадку з піччю 4 функцію передпічної ями могло виконувати заглиблення від печі 1. Про те, що печі 3 та 4 були зведені пізніше від інших, вказує низка обставин: відносно непогана збереженість наземних частин обох споруд, стінки та дно ям без значних ознак обпалення, у заповненні відсутні шлаки та випалена на всю товщину черепка кераміка червоного кольору. Перелічені ознаки говорять про нетривалий час роботи печей або навіть про те, що їх взагалі не використовували у процесі випалу. В такому випадку послідовність будівництва печей у гончарній майстерні виглядає наступним чином. Спочатку були споруджені печі 1 та 2. Після того, як вони прийшли в непридатність та не підлягали ремонту, поряд з ними були збудовані печі 3 та 4, а яма від печі 1 використовувалась як передпічна яма. Отже, одночасно працювали не всі чотири печі, а лише дві з них.

У заповненні печей і в культурному шарі в межах гончарної майстерні зібрано доволі велику колекцію кераміки. За ступенем випалу її можна поділити на два типи: кераміка сірого або чорного кольору з не до кінця випаленим у середині черепком і посуд червоного, жовтогарячого кольору, рівномірно випалений на всю товщину черепка. Перший різновид трапляється рівномірно на всій території поселення, у той час як посуд другого типу походить переважно із заповнення печей і шарів 2 та 3, тобто має безпосередній зв'язок з гончарною майстернею. Як відомо, жовтогарячу, червону та рожеву поверхні кераміки можна отримати двома шляхами: в результаті окиснювального випалу з інтенсивним подаванням кисню або ж за допомогою випалу при температурі не менш ніж 800° (Сайко 1966, с. 183—187; Гейко 2011, с. 114—122). Найімовірнішим, на наш погляд, є другий варіант. Однак тут необхідно зробити одне зауваження. Високотемпературний якісний випал, який надає кераміці яскраво-червоний колір на всю товщину черепка, навряд чи був наслідком спрямованих дій гончарів з поселення Мечетне 1. На це вказує низка обставин. Справа в тому, що в заповненні печей зафіксована кераміка обох різновидів приблизно в рівній кількості: 52 % та 48 % на користь якісно випаленого посуду.

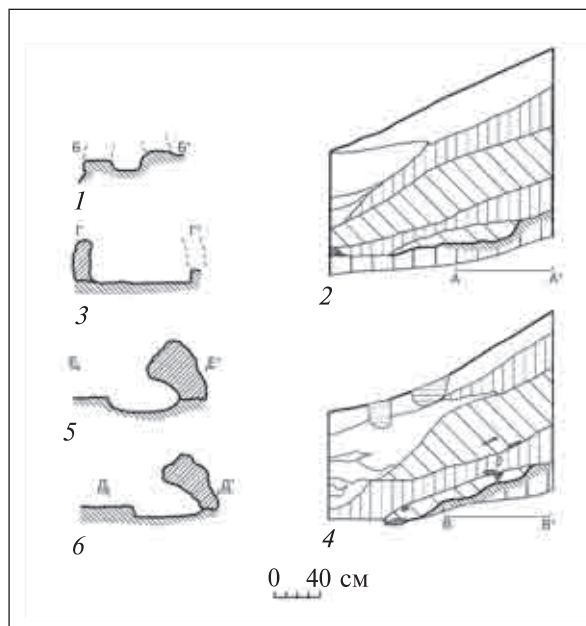

Рис. 7. Розрізи гончарних печей з поселення Мечетне 1: 1—2 — розрізи печі 1; 3—4 — розрізи печі 2; 5 — розрізи печі 3; 6 — розрізи печі 4

Але тільки кераміка другого типу вмонтована в глиняні стіни та купол печей. Це дає підстави стверджувати, що рівномірний випал черепка є наслідком вторинного впливу високої температури під час роботи печей. Використані під час будівництва печей уламки бракованого посуду неодноразово зазнавали термічної обробки, внаслідок чого набували специфічних властивостей, зокрема рівномірного випалу та червоного з відтінками кольору. Однак більша частина знайдених на поселенні уламків без ознак впливу високої температури. Випал таких виробів проводився за температури навряд чи більше ніж $400\text{--}500^{\circ}$ (Гейко 2011, с. 114—122).

У межах гончарної майстерні поселення Мечетне 1 знайдено уламки приблизно від 33 посудин (підрахунки проводилися за вінцями та орнаментованими стінками). Ще 25 фрагментів походять з будівлі 1. За ступенем вигину профілю посудини виділяються три різновиди: горщики (посуд з відігнутими назовні вінцями, виділеною шийкою та плічком, 31 екз.), банки (безшийні посудини з прямими або ледь випуклими стінками, 23 екз.), гострореберні (посуд з різким перегином в середині тулубу, 1 екз.). Цікаві дані отримано в результаті спостереження за характером оформлення краю вінець посудин. В узагальненому вигляді всі різновиди можна звести до восьми варіантів оформлення вінець горщиків (рис. 10) та шести варіантів оформлення вінець банок (рис. 11).

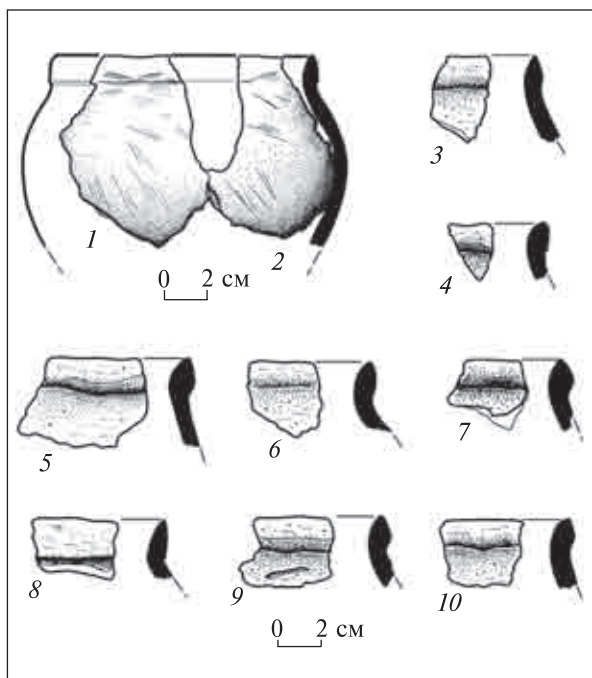

Рис. 8. Посуд з «комірцями» з гончарної майстерні на поселенні Мечетне 1: 1, 3–6 — знахідки з печі 2; 2 — уламок горщика з глиняної конструкції печі 1; 7, 8 — знахідки з шару 2 розкопу 2; 9–10 — заповнення будівлі 1

Для банок виділено такі різновиди:

Варіант 1 — посудини з овальним краєм вінець (3 екз.)

Варіант 2 — посудини з гострим краєм вінець (2 екз.)

Варіант 3 — посудини з плоским рівним зрізом вінець (9 екз.)

Варіант 4 — посудини з плоским, Т-подібним у профілі вінцями (4 екз.).

Варіант 5 — посудини з плоским краєм і масивним «козирком» з внутрішнього боку вінець (2 екз.).

Варіант 6 — посудини з плоским краєм і масивним «козирком» із зовнішнього боку, який утворює Г-подібний профіль вінець (2 екз.).

Для горщиків простежено дещо інші варіанти оформлення краю вінець.

Варіант 1 — посуд з рівним плоским краєм вінця. Цей варіант не характерний для поселення Мечетне 1, оскільки зафіксований лише на одній посудині.

Варіант 2 — посуд з плоским краєм вінець і «козирком» із зовнішнього боку, який утворює Г-подібний профіль вінець (6 екз.).

Варіант 3 — посуд з плоским краєм і прямокутним у профілі потовщенням-наліпом із зовнішнього боку вінець (4 екз.).

Варіант 4 — посуд з круглим або овальним краєм вінець (3 екз.).

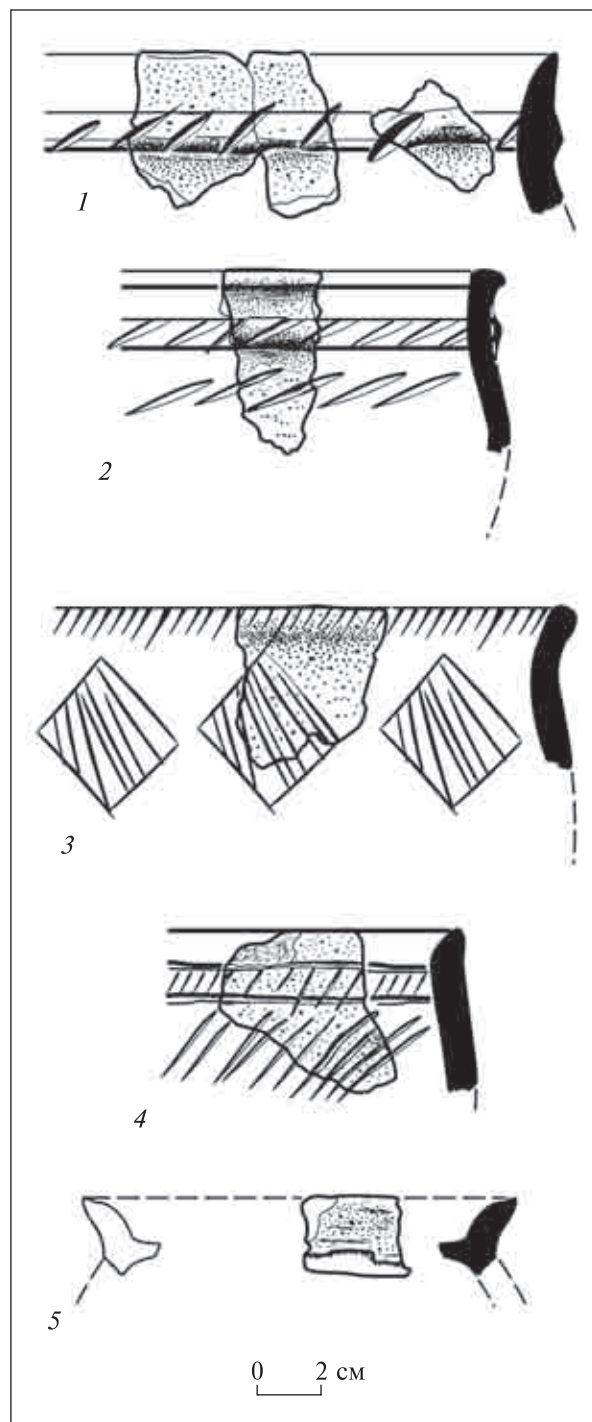

Рис. 9. Кераміка з поселення Мечетне 1: 1, 3 — знахідки з поверхні пам'ятки; 2, 5 — знахідки з шару 2 на південному схилі яру, розкоп 2; 4 — знахідки із заповнення печі 2

Варіант 5 — посуд з «комірцевим» потовщенням із зовнішнього боку вінець (8 екз.). Серед них виділяються два різновиди — з трикутним у профілі потовщенням і з прямокутним або овальним потовщенням. Від варіанта 3 відрізняється технологією нанесення потовщення, яке витягнуте зі стінки посудини

Варіанти	B-1	B-2	B-3	B-4	B-5	B-6	B-7	B-8	B-9
Профіль									
Об'єкт									
Розкоп 1, будівля 1	+	++		+	+		++		+
Розкоп 2, шар 2		++	+	+		+	++		
Розкоп 2, шар 3				+			+	+	
Розкоп 2, піч 2			+	+	+	+	++		
Підйомний матеріал			+			+			

Рис. 10. Варіанти оформлення краю вінець горщиків з поселення Мечетне 1

під час формовки посудини, а не наліплене з окремого джгута глини.

Варіант 6 — посуд з гострим краєм вінець (1 екз.).

Варіант 7 — посуд із трикутним у профілі «комірцем» (7 екз.).

Варіант 8 — посуд із загостреним краєм вінець і пласким виступом, розташованим на внутрішній поверхні шийки (рис. 9, І). Горщики такого типу належать до рідкісного різновиду, оскільки знайдено лише один такий екземпляр.

Оформлення краю вінця банок і горщиків відрізняються як за номенклатурою виділених варіантів, так і за кількісним їх співвідношенням. Так, серед банок відсутні «комірці», більш характерним є плаский рівний зріз вінця, іноді з краями, що розплилися, вони надають Г-подібний або Т-подібний профіль. Для горщиків, навпаки, характернішим є гострий або округлий край вінця, «комірці».

Показовим є кількісний розподіл варіантів оформлення краю вінець горщиків за дослідженими на поселенні об'єктами. Так, варіанти 1—3 трапляються переважно в заповненні будівлі 1, водночас серед кераміки з гончарної майстерні вони представлені лише кількома фрагментами. Зовсім іншу картину дає розподіл варіантів 5—8, які знайдені переважно в межах гончарної майстерні — у шарі 2 та 3, в заповненні печей. Навпаки, з будівлі 2 походять лише два уламки горщиків варіанта 7. Навряд чи такий нерівномірний розподіл різних варіантів горщиків слід вважати випадковим. За уважного розгляду неважко помітити, що варіанти 5—8 виявляються різновидами двох прийомів оздоблення вінець — «комірця»

Варіанти	B-1	B-2	B-3	B-4	B-5	B-6
Профіль						
Об'єкт						
Розкоп 1, будівля 1		++	++++	+++	+	+
Розкоп 2, шар 2	+			+		+
Розкоп 2, шар 3			++++			
Розкоп 2, піч 2	++				+	
Підйомний матеріал			+			

Рис. 11. Варіанти оформлення краю вінець банок на поселенні Мечетне 1

та загостреного краю (рис. 8, І—Х). Незначні відмінності полягають у вигляді профілів і можуть бути пояснені ручним характером ліплення.

Подібність горщиків варіантів 5—8 не обмежується лише однаковим краєм вінець. Їх поєднує практично повна відсутність орнаменту. Зовнішній бік таких посудин має рівну заглажену поверхню, іноді помітні сліди заглажування травною, товщина стінок коливається у межах від 0,4—0,6 до 0,7—0,9 см. Спостерігається схожість і на рівні зіставлення форм посуду. Більшість горщиків варіантів 5—8 належать до типу посудин з випуклим у середній частині тулубом, прямими або трохи відігнутими вінцями. Уламки саме від такого горщика знайдені вмонтованими в глиняні стіни печей 1 та 2.

Наведені факти наводять на думку, що тожність морфологічних ознак разом зі сти-

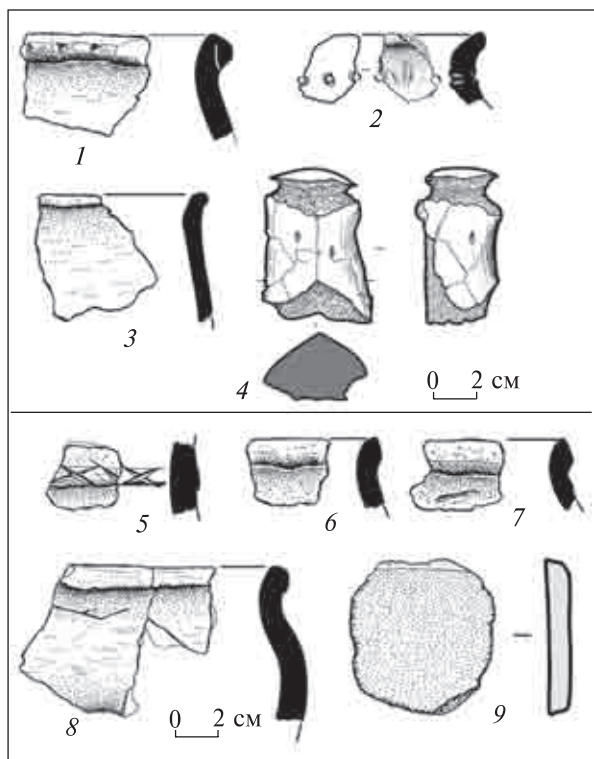

Рис. 12. Знахідки з поселення Мечетне 1: 1—4 — заповнення та підлога будівлі 1А; 5—9 — культурний шар і заповнення будівлі 1Б

лістичними особливостями горщиків варіантів 5—8, знайдених у гончарній майстерні, навряд чи можна вважати простим збігом. Концентрація однотипного посуду в межах гончарного комплексу, а фактично в заповненні печей 1—2 (печі 3—4 не містили знахідок), може пояснюватися тільки тим, що посуд було виготовлено в одній майстерні або, можливо, одним майстром. Приклади подібних сталих керамічних серій, віднесених до специфічної продукції окремої майстерні чи навіть гончарної печі, відомі в літературі. Так, на поселенні трипільської культури Тростяничок О.В. Цвек у межах гончарної майстерні виділила групу керамічних виробів з мальованим орнаментом, виконаним в одному стилі (Цвек 1994, с. 82—83). У майстерні на поселенні Подгаєвка салтово-маяцької культури К.І. Красильниковим встановлено, що в кожній гончарній печі випалювався посуд, виготовлений, вірогідно, одним майстром з окремим характерним клеймом на денці (Красильников 1976, с. 274—277). Отже, горщики варіантів 5—8 з поселення Мечетне 1 належать до продукції, характерної саме для цієї майстерні та, мабуть, виготовлені одним майстром-гончаром. Бракований під час випалу посуд залишався на виробничому майданчику та згодом вико-

ристовувався під час будівництва глиняних куполів нових печей.

Ще один аспект стосується техніки та композиції орнаменту. За технікою нанесення візуально можна виділити три групи: рельєфну, штаповану та прокреслену орнаментацию.

Рельєфний орнамент складається із наліпних валиків (6 екз.), прикрашених косими хрестами, ламаними лініями, вдавленнями, косими насічками (рис. 9, I). Трапляється поєднання на одній посудині валика та розташованої нижче прокресленої орнаментации у вигляді «ялинки» або косих ліній (рис. 9, II).

Прокреслений орнамент на посуді з поселення Мечетне 1 виявлено у двох різновидах: прості однозональні та складніші двозональні композиції. Варіанти простих композицій представлені заштрихованими трикутниками, оберненими верхівками донизу або розташованими у верхній частині посуду косими лініями. Для складних композицій характерним є поділ орнаментального поля на дві зони: верхню, бордюрну та нижню, основну. У верхній, бордюрній зоні, як правило, використовували горизонтальні прокреслені паралельні лінії, горизонтальну «драбинку», наліпний валик. Нижня, основна зона, заповнена косими лініями, «ялинкою», ромбами (рис. 9, III—IV). Двональна композиція з поділом на бордюрну та основну зони близька до орнаментальних традицій другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури Подінців'я, особливо до групи кераміки, яка має певну подібність до посуду сусанської культури Середнього Поволжжя (Литвиненко 1994; Колев 2000). На пізнішому етапі, тобто у фіналі доби бронзи, поєднання бордюрної та основної зони має аналогії серед посуду саргаринсько-олексіївської культури Зауралля (Зданович 1983).

Штапована орнаментация також поєднує два різновиди: пальцево-нігтьові або овальні вдавлення та відбитки зубчастого штапу. В одиничному випадку знайдено відбиток шнура. Загалом штапована орнаментация не належить до кола характерних методів оздоблення посуду поселення Мечетне 1. Її наявність, швидше за все, слід розглядати як пережиток «зрубної» орнаментальної традиції.

До кола індивідуальних орнаментальних прийомів належать наскрізні проколи на шийці горщика із заповнення будівлі 1А (рис. 8, VI). Горщик має якісний випал коричневого кольору на всю товщину черепка (Пробийгорова, Красильников 2014, с. 170, рис. 1, 4).

Загалом керамічна серія з об'єктів гончарного виробництва поселення Мечетне 1 має аналогії у культурах фіналу доби бронзи степової та лісостепової полоси Східної Європи. Такі риси, як оформлення вінець горщиків у вигляді трикутного в профілі «комірця», валики, декорування косими хрестами або косими лініями в поєднанні з такими ж лініями на тулубі посудин, відомі серед посуду іванівської (хвалинської) (Колев 2008, с. 208—240; Малов 2013, с. 102—117), отрадненської культур (Потапов 2010, с. 14—19), пізнього горизонту Безіменного 2 (Горбов 1995, с. 52—72). Показова знахідка уламка горщика з наскрізними проколами на шийці. Наскрізні проколи під вінцем присутні на кераміці білогородської та чорноліської культур (Тереножкин 1961, с. 62—63; Лысенко 2007, с. 261). На Сіверському Дінці вони трапляються на посуді пізнього етапу бондарихинської культури (Горбов, Усачук 2001, с. 42). В.А. Ромашко пам'ятки з подібною керамікою відносить до пізнього етапу виділеної ним богуславської білозерської культури (Ромашко 2013, с. 202).

Західний напрямок аналогій також позначений знахідкою в шарі 2 заготовки для точила білозерського типу. Заготовка мала прямокутну форму розміром $8,3 \times 2,3 \times 2,3$ см з наміченими у верхній частині жолобками. Подібні вироби входять у вжиток, починаючи з XII—XI ст. до н. е. (Тереножкин 1976, с. 146; Отрошенко 1986, с. 143).

Таким чином, поселення фінальної бронзи в уроч. Мечетне 1 чітко поділяється на дві функціональні структури: житлову та вироб-

ничу. Для житлової частини виділено два етапи з різними будівельними традиціями. Для першого етапу характерна забудова кам'яними будинками наземного типу з масивними стінами, розрахованими на великі навантаження, тобто дах споруди опирався безпосередньо на стіни (будівля 1Б). На другому етапі з'являються заглиблені споруди напівземляного типу, зі стовповою конструкцією у поєднанні з кам'яними стінами, які виконували лише облицювальну функцію бортів котлована (будівля 1А). Матеріали із заповнення жител обох типів нечисленні, однак не виникає сумнівів, що залишки посуду з будівлі 1 певною мірою пов'язані з культурами фіналу доби бронзи Східної Європи.

Одночасно з житловою частиною поселення функціонував виробничий комплекс, представлений гончарною майстернею з чотирьох печей ямно-купольного типу та організованого навколо виробничого майданчика. Кореляція знайдених на пам'ятці уламків посуду різних варіантів з їх археологічним контекстом дозволили виявити посуд специфічного типу, що виготовлявся в межах дослідженої гончарної майстерні — випуклі в середній частині корпусу неорнаментовані горщики з «комірцем» або гострим краєм вінець.

Сподіваємось, що отримані під час досліджень поселення фінальної бронзи в уроч. Мечетне 1 дані внесуть нові відомості щодо форм та організації керамічного виробництва в населення заключного періоду доби бронзи Донецького кряжу.

Беседин В.И. Гончарное производство // Мосоловское поселение. — Воронеж, 1996. — С. 158—174.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V в. н. э.). — М., 1991.

Бровендер Ю.М. О времени прекращения функционирования донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // Проблемы гірничої археології (Мат-ли VIII міжнарод. Картамиського польового археол. семінару). — Алчевськ, 2011. — С. 134—138.

Гейко А.В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя у VII — на початку III ст. до н. е. — Полтава, 2011.

Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 57—59.

Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников // Археологический альманах. — 1998. — № 7. — С. 61—92.

Горбов В.Н., Усачук А.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации к природным условиям // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2001. — Вып. 9. — С. 15—45.

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 70—79.

Григорьев С.А., Русанов И.А. Экспериментальные работы по изготовлению керамики // Археология Волго-Уральских степей. — Челябинск, 1990. — С. 140—143.

- Григорьев С.А., Русанов И.А. Экспериментальная реконструкция древнего металлургического производства // Ар-
каим: Исследования. Поиски. Открытия. — Челябинск, 1995.
- Дубінець О.В. Комплекси заключного періоду доби бронзи поселення Іллічівка на Сіверському Дінці // Матеріали
та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2003. — Вип. 1. — С. 278—288.
- Зданович С.Я. Происхождение саргаринской культуры (к постановке вопроса) // Бронзовый век степной полосы
Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 69—80.
- Изотова М.А., Малов Н.В., Слонов В.Н. Классификация форм керамики и периодизация поселений хвалын-
ской культуры эпохи бронзы Нижнего Поволжья // Археологические вести. — Саратов, 1993. — Вып. 1. —
С. 110—136.
- Колев И.Ю. Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших вре-
мен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 242—244.
- Колев Ю.И. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы // Актуальные
проблемы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2008. — С. 208—240.
- Красильников К.И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. — 1976. — № 3. — С. 267—278.
- Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА. —
1980. — № 160. — С. 60—69.
- Крыжицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // КСИА. — 1981. —
№ 168. — С. 35—41.
- Ливтиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): руко-
пись дис. ... канд. ист. наук. — К., 1994. — НА ИА НАНУ. — Ф. 12. — Оп. 2. — № 750.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Жилище белогрудовского горизонта с поселения Малополовецкое-13 // Матеріали та
дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 254—262.
- Малов Н.М. Хронология и периодизация позднего бронзового века Нижнего Поволжья: хвалынская культура ва-
ликовской керамики // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной
Европы. — СПб., 2013. — С. 102—117.
- Метка Л.О. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX — першій половині XX століття. — Полтава,
2011.
- Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдино-
ва И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Петраускас О.В., Коваль О.А. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів-2 останньої чверті I тис. (техніко-
технологічні особливості побудови та експлуатації) // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 110—121.
- Потапов В.В. Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2010.
- Пробейголова А.С. Керамические комплексы Давыдо-Никольского поселения финала эпохи бронзы (по материа-
лам 2007—2011 гг.) // Проблеми історії та археології України: мат-ли VIII міжнар. наук. конф. — Харьков,
2012. — С. 15.
- Пробейголова А.С. Поселение заключительного этапа бронзового века урочище Мечетное-1 на Донецком кряже //
Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2014. — Вып. 6. — С. 319—326.
- Пробейголова О.С., Красильников К.И. Дослідження поселень доби бронзи в урочищі Мечетному на Донецькому
кряжі // Археологічні дослідження в Україні 2013. — К., 2014. — С. 169—170.
- Ромашко В.А. К вопросу о «чернолесской» керамике Левобережной Украины // Проблемы истории и археологии
Украины. — Харьков, 1997. — С. 19—20.
- Ромашко В.А. К вопросу о генезисе срубно-белозерской культуры // Проблеми гірничої археології (мат-ли VIII
міжнарод. Каргамиського польового археол. семінару). — Алчевськ, 2011. — С. 151—172.
- Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-
белозерской культуры). — К., 2013.
- Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII—XII вв. — Душанбе, 1966.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Троцька В.І. Експериментальні методи дослідження в археологічній керамології у 1954—1990 рр. // Археологія і
давня історія України. Археологія: можливості реконструкцій. — К., 2014. — Вип. 2 (13). — С. 159—163.
- Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И.,
Ляшко С.М. Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994.

Надійшла 17.03.2015

А.С. Пробейголова, К.И. Красильников

ГОНЧАРНЫЕ ПЕЧИ ФИНАЛА ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ДОНЕЦКОМ КРЯЖЕ

В 2013 г. на поселении Мечетное 1 был выявлен производственный комплекс из четырех глинобитных печей. Памятник расположен в верховьях балки Мечетная в северо-восточной части Донецкого кряжа. Исследованная площадь составила 81 м². Территорию поселения можно разделить на две части: жилую и производственную. В жилой части исследован комплекс построек 1А и 1Б. Производственная часть состояла из гончарной мастерской, расположенной на склоне древнего оврага. Мастерская включала в себя четыре глинобитных печи и каменную вымостку на склоне оврага.

Керамика из гончарных печей имеет качественный обжиг. Выделяется серия однотипных горшков, объединенных близкими приемами оформления венчика, формой тулова, отсутствием орнамента. Предполагается, что горшки такого типа являются характерной продукцией исследованной гончарной мастерской. Возраст поселения и гончарных печей соответствует финальному периоду позднего бронзового века.

O.S. Probyholova, K.I. Krasylnykov

POTTERY KILNS OF THE FINAL BRONZE AGE IN DONETS RIDGE AREA

In 2013, a manufacturing assemblage consisting of four kilns of wattle and daub was found at Mechetna 1 settlement. The site is located in upper reaches of Mechetna gully at the north-eastern part of Donets ridge. The excavated area is 81 m². The territory of the settlement can be divided into two parts: the residential and manufacturing ones. The assemblage of buildings 1A and 1B was studied in the residential part. The industrial part consisted of the pottery workshop ascending the ancient gully. The workshop included four cob kilns furnaces and stone pavement ascending the gully.

The ceramics made in the kilns has a qualitative firing. It is possible to mark out a series of similar pots united by close methods of rims decoration, body shapes, and by lack of ornamentation. It is assumed that the pots of this type are typical products of the pottery workshop under the study. The settlements' and kilns' age corresponds to the final stage of the Late Bronze Age.

ОЛЬВІЙСЬКИЙ ЗЕМЛЯНИЙ СКЛЕП ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

У статті розглядаються деякі питання організації поховальних камер у земляних склепах некрополя Ольвії. На прикладі матеріалів склепу 2013/11 показано, що в окремих випадках камери могли спеціально заповнюватися ґрунтом після здійснення останнього поховання.

Ключові слова: Ольвія, антична доба, некрополь, склеп, поховальна камера.

Земляні склепи некрополя Ольвії — цікаві та інформативні поховальні об'єкти. Через те, що більшість з них були порушені сторонніми вторгненнями ще до того, як вони були досліджені археологами, конструкція цих об'єктів відома лише в загальних рисах. Значна частина цих об'єктів була зафіксована ще на початку ХХ ст. (Фармаковский 1903, с. 1—113). Це знайшло відображення в науковій літературі, присвяченій цій проблематиці, більша частина якої має узагальнюючий характер (Козуб 1974, с. 15—17; Папанова 2006, с. 99—123; Парович-Пешикан 1974, с. 19—38). Каталог, наведений в цих роботах, короткий, а згадки в тексті про окремі поховання часто мають ілюстративний характер. Детальні публікації матеріалів щодо земляних склепів поодинокі (Бураков 1980, с. 64—75). Тому кожний випадок є цікавим, коли на прикладі одного розкопаного та зафіксованого об'єкта можна дослідити низку подробиць, на які, як правило, автори узагальнюючих праць не звернули увагу.

Одна з таких суттєвих деталей пов'язана з питанням вибору способу організації простору поховальних камер, а саме стану камери після здійснення в ній останньої ритуальної дії.

Однак багаторазовість здійснення поховань в одній камері та наступні (також часто неодноразові) спроби пограбування їх переважної більшості дуже ускладнюють вирішення цього питання. Традиційно вважають, що стан камер, зафіксований археологами (розташування та фрагментарність знахідок або взагалі їхня відсутність, наявність ґрунту в камерах) є прямим наслідком діяльності грабіжників.

Проте слід звернути увагу, що не завжди ситуація, яку бачать археологи під час розчистки камер, є однаковою. У багатьох випадках вказані вище ознаки дають підстави для припущення, що на момент проникнення людей, які

вилучали або просто псували супровідний інвентар, камера була вільна від ґрунту. Це означає, що у грабіжників була можливість відносно вільно та без особливих ускладнень пересуватися по всій її площі. Прикладом цього є камера склепу 2010/2, де залишки значної кількості ритуальних посудин (парадного вигляду, але поганої якості) були розчавлені та розкидані по всій площині камери в придонній частині (рис. 1, 1) або на рівні її дна (рис. 1, 2) (Івченко 2013, с. 629—634).

Зовсім іншу інформацію дає камера склепу 2013/11, який і привернув нашу увагу можливістю реконструкції поховального обряду та процесу поховання в ній декількох померлих протягом певного часу (Івченко 2013а, с. 61—78)¹. Склеп було виявлено на розкопі «Північний мис 1», на невеликому мисі, який відділено Заячою балкою від городища Ольвії. У класичну епоху тут розташовувалось ольвійське передмістя, а потім ця територія використовувалася виключно як некрополь. В елліністичний час тут споруджувалися лише земляні склепи. Склеп 2013/11 було виявлено відповідно до грабіжницького ходу. Він орієнтований із заходу—північного заходу (вхід у дромос) на схід—південний схід (рис. 2; 3) і складався зі ступінчастого дромосу, кам'яного закладу та камери. Простежена довжина споруди² складала 5,65 м. Ступінчастий дромос (рис. 2, 1; 4, 1) мав видовжену прямокутну форму, довжину від борту розкопу до початку закладу 2,73 м та загальну довжину 3,36 м. Розміри становили 1,30 × 1,45 м по верхньому контуру та 1,23 × 1,16 × 1,12 м по нижньому. Глибина від рівня фіксації (1,3 м від сучасної поверхні) — 1,2 м на початку та 2,39 м біля закладу. В заповнен-

¹ Детальна публікація склепа перебуває у друці (Івченко 2015), тому тут наводиться лише його короткий опис.

² Дромос не був остаточно досліджений.

1

2

Рис. 1. Поховальна камера склепу 2010/2: 1 — знахідки в придонному шарі в центральній частині камери; 2 — знахідки на дні рівчаків поховальних конструкцій

ні дромосу знайдено бутові камені, що лежали окремо, можливо, зі зруйнованої верхньої частини закладу, та світлоглиняний лагінос кінця III—II ст. до н. е. (рис. 9, 1; Парович-Пешикан 1974, с. 98, рис. 88, 4, 5). Тут же було знайдено численний матеріал, що належав як до культурного шару передмістя, так і до шару некрополя елліністичного часу.

Кам'яний заклад було складено на глинисто-грунтовому розчині та в плані він складався з двох шарів (рис. 2, 1; 3). Він був покладений горизонтально, поперек довгої осі дромоса. Його розміри $1,07 \times 0,44$ м, глибина $1,83$ м від рівня фіксації. З боку камери висота закладу становила від $0,46$ м (південний край) до $0,52$ м (північний), він складався з чотирьох—п'яти рядів (рис. 4, 2). Шви між камінням у різних рядах не збігаються. Зовнішній шар закладу складався з трьох рядів. Його висота зменшувалася з $0,28$ м (південний край) до $0,23$ м (середня частина). До стінок дромосу заклад не всюди прилягав щільно — місцями між стінками та каменями закладу був укладений дрібний бут. Внутрішній шар закладу лежав на

1

2

Рис. 2. Склеп 2013/11: 1 — дромос і заклад, загальний вигляд; 2 — поховальна камера склепу, загальний вигляд

краю четвертої сходинки дромосу. Під камінням простежена глиняна підмазка. Зовнішній шар розташовувався на підсипці з суглинку завтовшки $0,23$ м (рис. 4, 1).

Камера мала форму неправильної трапеції, орієнтованої поперек довгої осі дромосу (рис. 3) з середніми розмірами $2,99 \times 2,29$ м. Стінки в плані хвилясті, нерівні, в розрізі стрімкі. Підлога камери відносно пласка, рівна. Судячи по кутах, що збереглися, склепіння камери було відносно рівним, трохи нахиленим до задньої стінки, з можливою висотою у центрі приблизно $1,4$ — $1,5$ м (рис. 4, 2, 3).

На підлозі камери зафіксовано залишки трьох кістяків (рис. 2, 2; 3). Усі вони зорієнтовані вздовж довгої осі камери головами до виходу. Верхні частини кістяків, що лежали в південній (1) і центральній (3) частинах камери, виявилися зруйнованими грабіжницьким ходом. Кістяк у північній частині камери (2) зберігся повністю. За залишками, що збереглися, можна при-

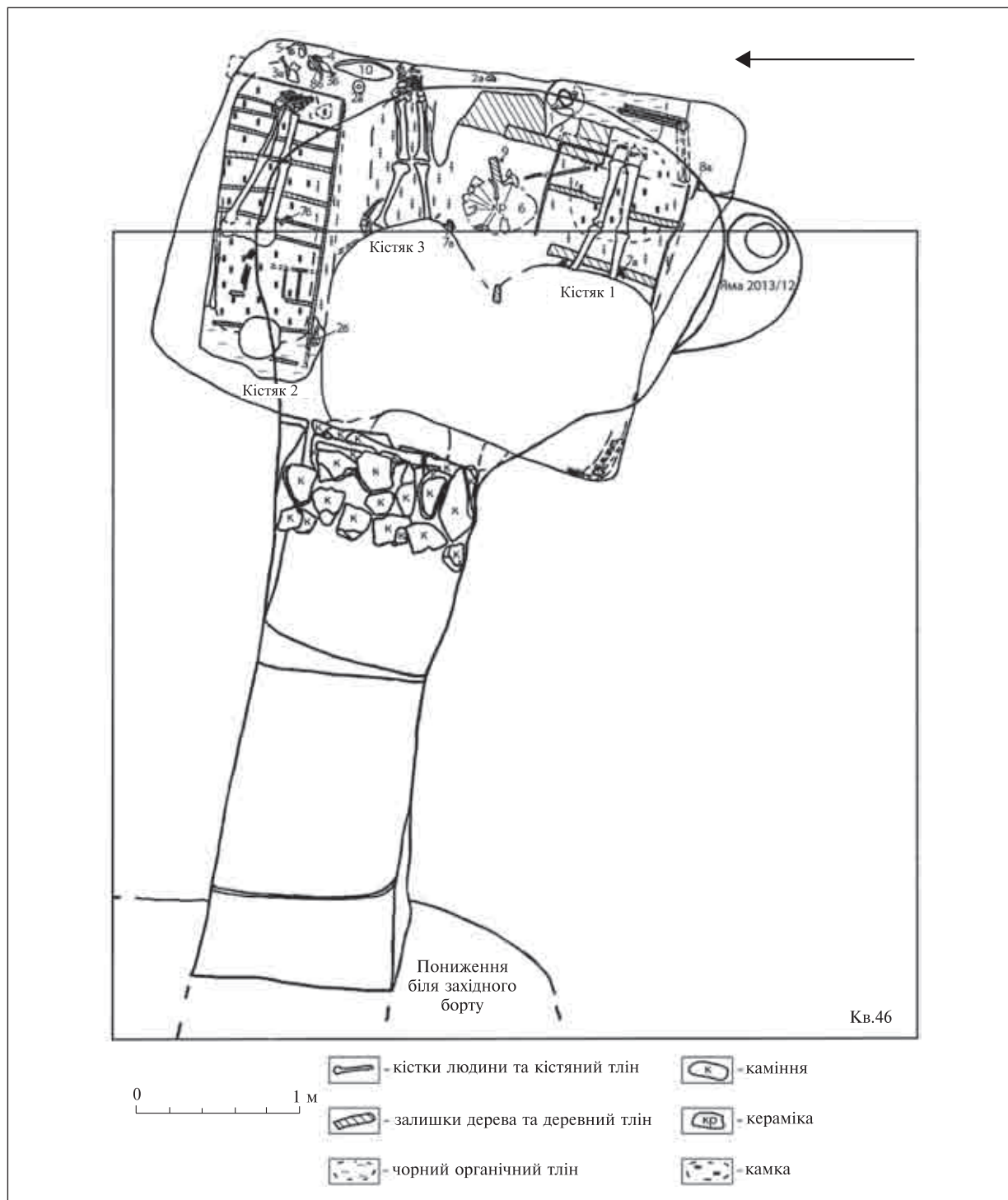

Рис. 3. План склепу 2013/11: 1 — амфора; 2 — червоноглиняні світильники; 3 — червоноглиняні флакони; 4 — червоноглиняна мисочка; 5 — нижня частина ліпної посудини; 6 — розвали червоноглиняної пеліки та мегарської чаші; 7 — бронзові монети; 8 — фрагменти залізних ножів; 9 — металеві вироби; 10 — жорно

пустити, що всі поховані були покладені витягнуто, з витягнутими кінцівками на органічних підстилках. Праворуч від них між фалангами пальців були знайдені *in situ* бронзові стерті монети, біля кістяка 2 — дві (рис. 3, 7б), в інших — по одній монеті (рис. 3, 7а, в). У похованих 1 і 2 монети були ідентичними — ольвійські, випус-

ку близько 180—170 рр. до н. е. Монету з поховання 3 не можна визначити. Стан збереження кістяків 1 і 2 дуже поганий, фактично від них залишився лише кістковий тлін. Кістяк 3, на відміну від них, зберігся дуже добре, і тільки його можна було визначити антропологічно — чоловік віком до 30 років (Назарова 2013, с. 303).

Два кістяки, що розташовувались по краях камери паралельно до бокових стінок і, очевидно, більш ранні, були укладені в дерев'яні різнотипні конструкції, обидва супроводжувалися поховальним інвентарем, значна частина якого розміщувалася біля ніг за межами гробовищ.

Від дерев'яної конструкції кістяка 1 частково збереглися поздовжні та поперечні дошки, два наріжних стовпчика, а також відбитки вертикальних дощок на стінках камери (рис. 4, 2). У ногах було викопано поперечний рівчак розмірами $1,37 \times 0,52\text{--}0,45$ м. Очевидно, покійний був покладений у конструкцію прямокутної форми типу саркофагу, завширшки близько 0,8 м з ґратчастим дном і зробленими з дощок вертикальними бортами. Роль ніжок виконували вертикальні бруски-стовпчики, що зв'язували всю конструкцію.

Біля південно-західного кута труни було знайдено фрагмент залізного ножа (рис. 3, 8а). На межі північної частини рівчака вінцем догори впритул до східної стінки була поставлена пароська амфора (рис. 3, 1). Вочевидь, спочатку вона розташовувалася вертикально, проте була роздавлена ґрунтом. Між похованнями 1 і 3 на рівні колін обох кістяків знайдено залишки двох посудин, що частково перекриваються (рис. 3, 6). Розвали були розташовані компактно: з півдня — погано обпалена розписна пеліка, з півночі — рельєфна мегарська чаша. Південний край розвалів впритул прилягав до північної поздовжньої планки гробовища поховання 1, північний місцями перекривав тлін підстилки під кістяком 3. Розташування цих посудин і характер скупчення роздавлених фрагментів вказують на те, що їх, вірогідно, можна пов'язати з похованням 1. У зруйнованій частині поховання на самому краю грабіжницького ходу, біля стінки камери знайдено сіроглиняний канфар, поставлений догори дном, він, очевидно, також належить до цього поховання.

Небіжчик з поховання 2 був покладений на дерев'яну конструкцію трапецієподібної форми, розташовану поблизу північної північно-східної стінки камери та майже паралельно до неї. Конструкція була завдовжки 1,84 м, завширшки в ногах 0,66 м, у головах 0,82 м. Вона складалася з двох бокових поздовжніх тонких планок, що частково збереглися, та дев'яти поперечних брусків прямокутної форми. Під конструкцією було влаштовано ґрунтову підсіпку. Завдяки цьому залишки поховання розміщувалися над підлогою камери від 0,01 — 0,05 м під поздовжніми планками до 0,16 м у середині. Можна зробити припущення, що це були легкі

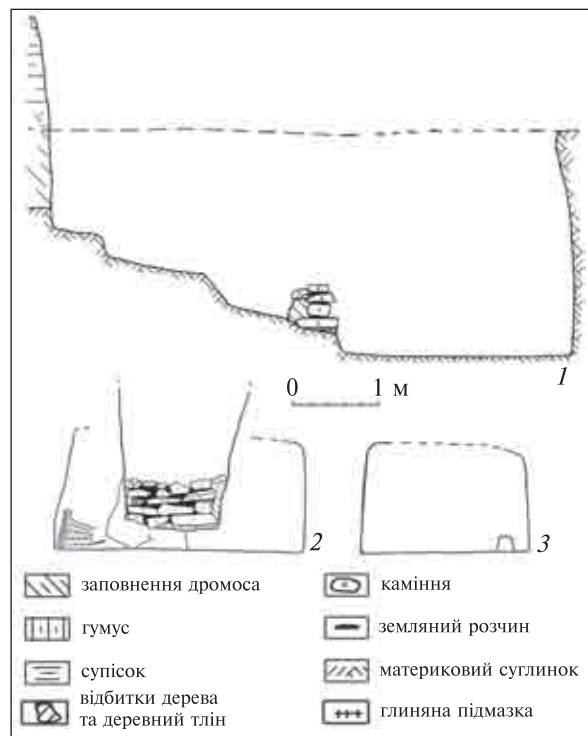

Рис. 4. Розрізи склепу 2013/11: 1 — поздовжній; 2 — фасировка західної-північно-західної стінки камери; 3 — фасировка північної-північно-східної стінки камери

ноші, поставлені на спеціально зроблений для цього невеликий насип.

Під залишками черепа та в районі шийних хребців похованого виявлено дві біконічні пастові намистини темно-сірого кольору та 19 бісерин з такої ж пасти. З північно-західного краю навпроти черепа, впритул до поздовжньої планки труни лежав роздавлений червоноглиняний світильник, ріжком до ніг похованого (рис. 3, 2б). Весь інший інвентар був розташований у ногах. Ще один червоноглиняний світильник стояв впритул до північно-східного кута конструкції, ріжком до голови покійного (рис. 3, 2в). Поряд зі світильником до східної—південно-східної стінки камери було притулено кам'яне жорно (рис. 3, 10). Між східним краєм конструкції і східно—південно-східною стінкою склепу горизонтально, паралельно один до одного лежали два червоноглиняних флакони, один з них був з надламаним горлом (рис. 3, 3а). Під горлом другого флакона (рис. 3, 3б) стояла червоноглиняна мисочка (рис. 3, 4). На цій же посудині лежав фрагмент леза залізного ножа (рис. 3, 8б). Між флаконами було знайдено роздавлену нижню частину ліпної посудини (рис. 3, 5). Біля південно-східного кута труни виявлено мушлю.

Між цими похованнями в центрі камери знайдено залишки кістяка 3, покладеного без

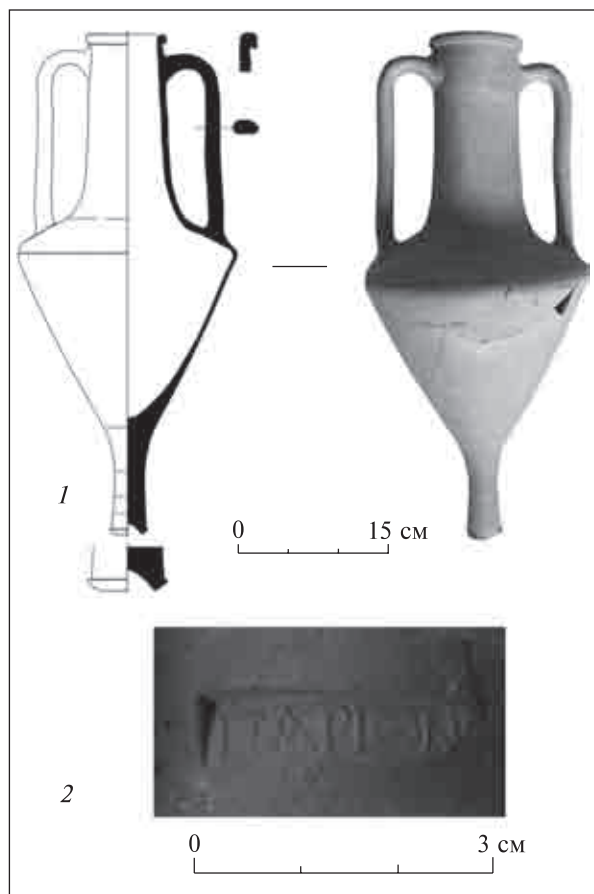

Рис. 5. Пароська амфора: 1 — загальний вигляд; 2 — клеймо

усіляких конструкцій на органічну підстилку безпосередньо на дно камери. Його супроводжувала лише монета.

Окрім монет, поряд з похованими в цьому склепі було знайдено й інший матеріал, що дає можливість для його датування. Амфора (рис. 5, 1) мала конічну форму тулуба, високе слабко конічне горло, що звужується до верху, високу циліндричну ніжку, дещо пошкоджену ще в давнину. Вінце відігнуте різко донизу, ручки кріпилися на плічках та безпосередньо під вінцем. Тулуб від плічок відокремлювало чітко виражене ребро. На одній з ручок клеймо-демотікон *παρίων* у прямокутній рамці (рис. 5, 2). Такі амфори є надзвичайно рідкісними, зазвичай їх датують III—II ст. до н. е. (Зеест 1960, с. 107). Форми, аналогічні сіроглиняному канфару з витягнутим горлом (рис. 8, 2), приземкуватим тулубом на високому рельєфному кільцевому піддоні та «лопатеподібними» шипами на ручці датуються другою чвертю — другою половиною III ст. до н. е. (Егорова 2009, кат. 40, 42, 540, рис. 4, 34, с. 87, 149; Domaneantu 1993, р. 59—78). Мегарська чаша видовжених пропорцій з відігнутим назовні вінцем мала в нижній час-

тині тулуба орнамент у вигляді листя плюща та лотоса (?), що перемежується, а на дні клеймо «KIRBEI» у подвійному колі (рис. 6, 1). Чаші схожих форм, але з дещо іншим декором датуються 225—175 або 160—140 pp. до н. е. (Rotroff 1982, cat. nr. 146, 193, р. 61, 67—68). На території Північного Причорномор'я вироби з такими клеймами традиційно відносять до II ст. до н. е. (Лосева 1962, с. 201—203), що підтверджується матеріалами останніх років (Журавлев, Шлотцхауэр 2014, с. 150—186). Найближчі за формою та розмірами аналогії червоноглиняній мисочці (рис. 7, 2) за матеріалами Афіньської Агори датуються часом близько 250 р. до н. е. (Rotroff 1982, № 992, р. 340, pl. 75). Червоноглиняний світильник типу «гличик» з вертикальною петлеподібною ручкою (рис. 7, 1), за Д.В. Журавльовим, належить до типу 2, що датується III ст. до н. е. (Журавлев 2010, с. 267). Один з двох флаконів (рис. 7, 3), за М. Парович-Пешикан, відноситься до IV типу другої половини III — початку II ст. до н. е., другий (рис. 7, 4) — до V типу II ст. до н. е. (Парович 1974, с. 110—111, рис. 95).

Три стертих монети, що належать до одного типу, знайдені *in situ*, надають гарантований *terminus ante quem* — 180—170 pp. до н. е. Водночас частина керамічних знахідок, включаючи ті, що розміщувалися в заповненні камери та дромосу, тяжіють до III ст. до н. е., зокрема до другої його половини. Зазначимо, що поховання в цьому склепі було щонайменше дворазовим (не можна виключити те, що небіжчики з поховань 1 і 2 були поховані одночасно). Все це дозволяє датувати цей склеп серединою — другою половиною II ст. до н. е.

Особливий інтерес викликає форма та заповнення грабіжницького ходу, а також характер заповнення поховальної камери. Хід мав не типову для некрополя Ольвії конфігурацію. У плані він виглядав як яма видовжено-прямокутної форми, орієнтована із заходу—північного заходу на схід—південний схід, розмірами 2,86 × 0,76 м (рис. 8, 1). Поздовжні стінки ходу практично збігались зі стінками дромосу. Понижуючись східно—південно-східна стіна спускалася вниз плавним, уступчастим скосом, а західно—північно-західна стінка була круто нахилена. На 0,42 м вище від рівня каменів закладу грабіжники, вирівнявши дно ходу, відступили від західно—південно-західної стіни та продовжили копати вертикально вниз. З цього ж рівня східно—південно-східна стіна ходу, яка на той час розташовувалася на відстані 1,06 м від краю каменів закладу в бік протилежної стінки, також пішла вниз майже вертикально. Та-

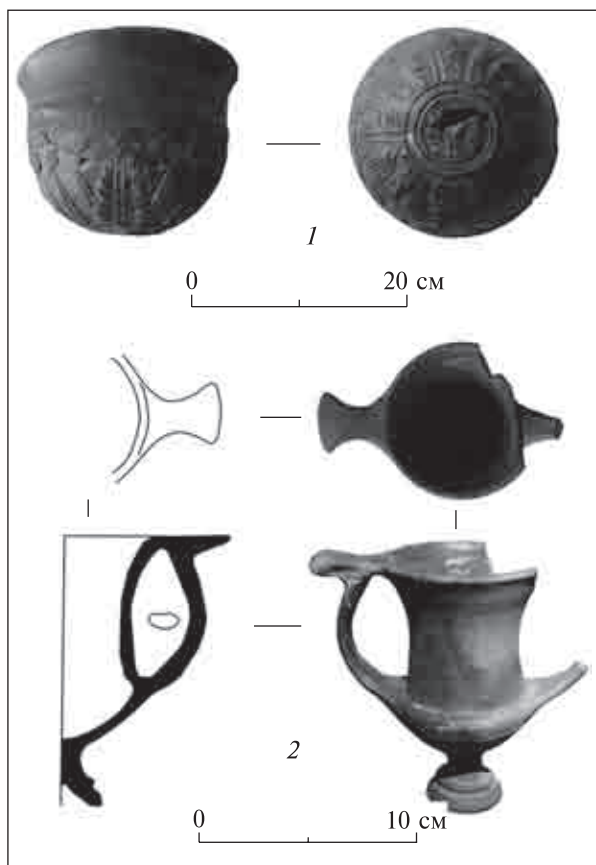

Рис. 6. Супровідна кераміка з поховання 1: 1 — мегарська чаша; 2 — сіроглиняний канфар

ким чином, на рівні верху каменів хід набув вигляду колодязя овальної форми зі стрімкими стінками, орієнтованого з півночі — північного сходу на південь — південний захід. Однією з його стінок став внутрішній край каменів закладу. За глибиною він сягав рівня підлоги камери, місцями незначно прорубав її. При цьому північна—північно-східна стінка цього колодязя пройшла по краю поховальної конструкції кістяка з поховання 2, а південна—південно-західна — по відповідній частині камери, на 0,16 м врубалася підбоям в її стінку, не зачепивши західний кут. З нього по підлозі камери в південно-східному напрямку були зроблені два невеликих підбої — 0,23 м (північний) і 0,12 м (південний), які пройшли по верхніх частинах кістяків з поховань 1 і 3 відповідно. Протяжність північного підбою складала 0,44 м, а південного — до 0,5 м (рис. 3; 8, 2).

Таким чином, грабіжницьким ходом (колодязем і підбоями) було зруйновано тільки верхні частини двох кістяків з трьох. При цьому він перерізував частково розташовану над камерою яму 12/2013 р., яка відноситься до шару передмістя (рис. 3). У його заповненні було знайдено змішаний матеріал, який на-

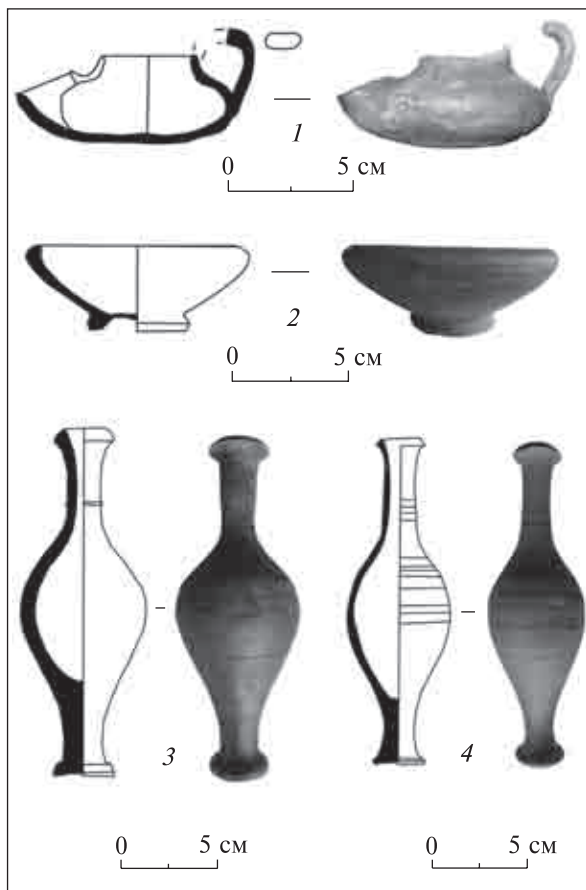

Рис. 7. Супровідна кераміка з поховання 2: 1 — червоноглиняний світильник; 2 — червоноглиняна мисочка; 3, 4 — червоноглиняні флакони з покриттям

лежить як до часу існування передмістя, так і некрополя).

Заповнення камери складалося зі світлого та дуже щільного материкового суглинку з незначними домішками, що практично не відрізнявся від стін. У заповненні знайдено незначну кількість матеріалу, який загалом, як і заповнення дромосу, датується часом класики та раннього еллінізму. В північно-східній частині камери на висоті приблизно на 1,4 м вище від рівня підлоги знайдено дві невеликі буролікові посудини: чаша та вкладений в неї лекіф (рис. 9, 2). Приблизно посередині східної—південно-східної стінки біля неї на глибині 0,96 м від дна камери виявлено невеликий світильник (рис. 3, 2a). При цьому нішу в стінці не зафіксовано. Червоноглиняний світильник був погано випаленим, зберігся дуже погано та реставрації не підлягав. Чаші близьких, але не ідентичних форм датуються часом від першої до третьої чверті III ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 153, рис. 37) або 250—210 pp. до н. е. (Rotroff 2006, cat. Nr 359, p. 283, fig. 58). Маленький лекіф мав кулеподібний тулуб на злегка увігнуто-

1

2

Рис. 8. Грабіжницький хід: 1 — верхній рівень; 2 — східна, найглибша частина

му конусоподібному диску, з невисоким горлом у вигляді зрізаного конусу та високим вінцем у вигляді розтруба, що розширюється до верху з виділеним зливом, а збоку — вертикальну ручку, відбиту в давнину (рис. 9, 3). По плічках йшов накладний орнамент у вигляді коротких вертикальних білих смуг. Подібні лекіфи з'являються на початку III ст. до н. е. (Rotroff 2006, р. 173—174). Близька аналогія із Західної Таврики датується серединою цього сторіччя (Егорова 2009, № 517, с. 43, рис. 31). Отже, датування цих посудин і частини знахідок, зроблених безпосередньо біля похованих, близькі, хоча і розходяться з датуванням самого склепу.

На підставі знахідок, зафіксованих у склепі 2013/11, можна зробити наступні висновки.

Спочатку склеп призначався для поховання двох осіб (поховання 1 і 2). На користь цього свідчить наявність в обох похованнях дерев'яних конструкцій, що за своєю довжиною відповідають довжині склепу, культурна

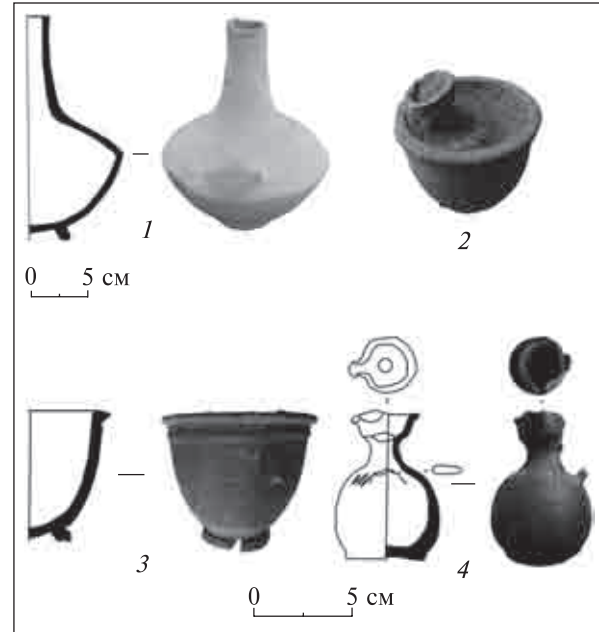

Рис. 9. Знахідки з дромоса та верхньої частини заповнення камери: 1 — лагінос світлоглинний; 2 — буролакові лекіф і чаша до початку розчистки; 3 — чаша буролакова; 4 — лекіф буролаковий

єдність супровідного інвентарю (особливо абсолютна тотожність монет), а також схожість його в планіграфії (весь інвентар, крім монет і декору одягу, розташовувався за межами трун). Деяку різницю в будові дерев'яних конструкцій і наборі супровідного посуду можна пояснити, наприклад, гендерними відмінностями.

Визначити, яке з цих двох поховань було більш раннім не можна, але очевидно, що хронологічна різниця між ними невелика. Вірогідно, після здійснення останнього з них, камера склепу якийсь час не була заповнена ґрунтом. На користь цього свідчить наступне: по перше, пізніше поховання 3 було покладене безпосередньо на дно камери. По друге, набагато гіршим є збереження кістяків з поховань 1 і 2 у порівнянні з кістяком з поховання 3 може бути пояснене, зокрема і тим, що до моменту здійснення останнього поховання в камеру відносно вільно проникала вода.

Поховання 3 було здійснено пізніше. Свідченням цього є стан його збереження (у частині, не потривожений грабіжниками) і розташування по центру камери, що було б неможливим, враховуючи наявність у двох інших поховань складних дерев'яних конструкцій (у першому випадку масивною є сама домовина, у другому — під легкі носії зроблено ґрунтову підсіпку). В обох випадках труни за довжиною практично відповідають довжині камери, торкаючись її торцевих стінок.

Після здійснення поховання 3, але до прориття грабіжницького ходу, камера була повністю заповнена щільним ґрунтом (докопавши до двох кістяків та оцінивши їх «багатство», грабіжники, можливо, не стали далі витрачати зусилля). Очевидно, що перерва в часі між здійсненням поховання 3 і заповненням склепу була не дуже великою, про це свідчить відмінний стан збереження цього кістяка (у камері практично не було доступу води).

Можна зробити припущення, що після здійснення останнього поховання камера склепу була спеціально повністю заповнена ґрунтом. На користь цього свідчить характер заповнення. Камера була до самого верху заповнена щільним суглинком з незначною кількістю домішок, що практично не відрізнявся від оточуючого материка. В ньому зафіксовано дуже мало матеріалу та не виявлено знахідок перших століть н.е. Тобто, грабіжницький хід копався вже в щільному важкому ґрунті, це підтверджує форма його нижньої частини, а також те, що незважаючи на значні попередні витрати праці, більша частина камери залишилася недоторканою. При цьому біля голови в непограбованого кістяка було знайдено тільки світильник низької якості та декілька намистин. Основний матеріал розміщувався в ногах похованих. Якби камера заповнювалася внаслідок обвалу склепіння чи по давнішому, не простеженому нами грабіжницькому ходу, то щонайменше верхню частину її заповнення складав би культурний шар з відповідною кількістю матеріалу,

що залягав вище (наприклад, кількість знахідок у простеженому грабіжницькому ході кількісно значно перевищує ті, що зроблені в заповненні камери; також тут був матеріал римського часу, повністю відсутній у камері та в незайманій частині дромоса). У більшості ольвійських склепів, де заповнення камери відбувалося природним шляхом (внаслідок запливів і обвалів), спостерігалась інша стратиграфія: щільні шари складали тільки його нижню частину, вище був пухкий ґрунт, а в деяких випадках простежувався незаповнений простір на самому верху. Грабіжницький хід перерізав невелику яму V ст. до н. е., яка практично повністю розташовувалася над камерою склепу. В частині ями, що збереглася, було знайдено значну кількість бронзових ольвійських дельфінів і кам'яних виробів. У заповненні камери нічого подібного не було виявлено, що неминуче відбулося б у випадку обвалу склепіння до прориття грабіжницького ходу. Крім того, складно інакше пояснити наявність у верхній частині заповнення камери набагато вище від рівня її дна вкладених одна в одну цілих керамічних форм, які хронологічно відповідають частині матеріалу, знайденого безпосередньо біля покійних. Можливо, це також було частиною певного ритуалу.

Загалом значення такої докладної фіксації ольвійського склепу 2013/11 полягає чи не в першій спробі дослідити та довести існування практики підзахоронення в земляному сімейному склепі елліністичного часу, а також детально реконструювати поховальний обряд.

Бураков А.В. Земляной склеп Ольвийского некрополя // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 64—75.

Егорова Т.В. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. — М., 2009.

Журавлев Д.В. О боспорских светильниках типа «кувшинчика» // ПИФК. — 2010. — № 1 (27). — С. 264—276.

Журавлев Д.В., Шлотцхауэр У. Некоторые итоги работ Боспорской археологической экспедиции на Таманском полуострове. 2005—2013 гг. // Труды ГИМ. — 2014. — 201. — С. 150—186.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М.; Л., 1960 (МИА. — 83).

Ивченко А.В. Земляной склеп из некрополя Ольвии эллинистического времени // Боспорский феномен: греки и варвары на Евразийском перекрестке. Мат-лы междунар. науч. конф. — СПб., 2013. — С. 629—634.

Ивченко А.В. Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г. // НА ІА НАНУ. — 2013а. — С. 61—78.

Ивченко А.В. Склеп с паросской амфорой на некрополе Ольвии // АМА. — 2015. — Вып. 17. — У друці.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Лосева Н.М. Об импорте и местном производстве «мегарских» чаш на Боспоре // МИА. — 1962. — 103. — С. 195—205.

Назарова Т.А. Приложение № 2. Поло-возрастное определение материала из раскопок некрополя Ольвии в 2013 году // Ивченко А.В. Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г. НА ІА НАНУ. — С. 301—303.

Папанова В.А. Урочище ста могил. — К., 2006.

Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.

Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — Вып. 8. — СПб., 1903.

- Domaneantu C.* Un Sanctuaire Hellénistique du Cite de Nuntasi II (comm. d'Istria, dep. De Constanta) // *Dacia*. — 1993. — 37. — P. 59—78.
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls // *The Athenian Agora*. — XXII. — Princeton, 1982.
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // *The Athenian Agora*. — XXIX. — Princeton, 1997.
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. The Plain Ware // *The Athenian Agora*. — XXXIII. — Princeton, 2006.

Надійшла 03.02.2015

A.V. Ivchenko

ОЛЬВИЙСКИЙ ЗЕМЛЯНОЙ СКЛЕП ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена рассмотрению некоторых вопросов организации внутреннего пространства погребальных камер в земляных склепах некрополя Ольвии. По материалам склепа 2013/11 прослежен порядок совершения подзахоронений в эллинистические склепы, детально зафиксирован оставшийся *in situ* сопровождающий материал, прослежены детали деревянных конструкций гробовищ, в которых совершались погребения. Кроме того, благодаря исследованиям земляной конструкции склепа, особенностей сохранившихся частей его перекрытия и каменного заклада в дромосе, показано, что в отдельных случаях камеры могли специально забиваться грунтом после совершения последнего захоронения. Определена важность подробной фиксации мельчайших деталей погребального обряда для реконструкции погребального обряда эллинистического времени в некрополе Ольвии.

A.V. Ivchenko

OLBIAN GROUND VAULT OF THE HELLENISTIC PERIOD

The article discusses several issues on the inner space organization of burial chambers in ground vaults at the Olbian necropolis. Based on the vault 2013/11 materials, the order of making additional burials in Hellenistic crypts is traced, the accompanying materials found *in situ* are minutely recorded, and the details of construction of wooden structures in which the burials were made are traced. Moreover, owing to the research of the vault's ground structure and peculiarities of the preserved parts of its vaulting and grave slabs in the dromos, it is shown that in certain cases chambers could be deliberately filled with soil after the last burial. It is determined that a detailed record of the smallest components is important for the reconstruction of Hellenistic period burial customs at the Olbian necropolis.

А.О. Харламова

ПІДБІЙНІ ПОХОВАННЯ КОЧІВНИКІВ XII—XIII ст. НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

У статті розглядаються підбійні поховання кочівників розвинутого середньовіччя в середній течії Сіверського Дінця. Автор робить висновок, що вони входять до одного типологічного ряду та можуть належати донецькому об'єднанню половців.

К л ю ч о в і с л о в а: підбійне поховання, кочівники, типологія, половецьке об'єднання, тюрки.

Перш ніж розглянути поховання кочівників XI—XIII ст. у середній течії Сіверського Дінця, варто звернути увагу на термінологію. Поширеним у науковому середовищі для визначення печенігів, торків і половців є термін

«пізні кочівники». В.М. Чхайдзе поставив під сумнів доцільність використання цього терміну, вказуючи, що казахи, туркмени та башкири XVIII—XIX ст. також є пізніми кочівниками. Натомість він запропонував користуватися загальним терміном «середньовічні кочівники» (Чхайдзе 2009, с. 421). Однак, оскільки

© А.О. ХАРЛАМОВА, 2015

в цій роботі не будуть розглядатися, скажімо, болгарські та хозарські пам'ятки VIII—X ст., то пропонуємо вживати більш конкретизований термін «кочівники розвинутого середньовіччя», який використовували С.Н. Братченко, М.В. Квітницький і М.Л. Швецов (Братченко, Квітницький, Швецов 2012).

Єдність економіки, побуту та культури ускладнює поділ степових старожитностей на етнічні групи. Класифікувати поховання середньовічних кочівників досить важко ще й тому, що вони, зазвичай, не утворюють могильників, а розкидані на величезних просторах степів.

Незважаючи на це, дослідники неодноразово робили спроби розробити типологію поховань кочівників XI—XIII ст., адже загальновідомо, що поховальний обряд найбільш консервативний і є свого роду дзеркалом традиційних і характерних для певного етносу ідеологічних уявлень (Генинг 1990, с. 153).

В.В. Кравець, наголошуючи на змінній орієнтації небіжчика в похованні, динаміці обряду поховання коней у зв'язку з етнічними контактами та внаслідок інших чинників, запропонував розподілити всі поховання кочівників розвинутого середньовіччя на три групи за розміром ям (Кравець 2004, с. 217). Однак параметри ям першої групи, виділеної дослідником, наближаються до розмірів домовин. Щодо широкіх ям третьої групи, то вони, як правило, пов'язані з похованням коня. Отже, така класифікація навряд чи може бути застосована в нашому випадку.

Типологією поховань кочівників розвинутого середньовіччя займалися, передусім, такі дослідники як Г.О. Федоров-Давидов і С.О. Плетньова. Так, перший в основу своєї типології поклав орієнтування померлого та наявність чи відсутність кісток коня (Федоров-Давидов 1966, с. 123). Поєднуючи ці ознаки, він виділив вісім відділів і в кожному з них по кілька типів. Типи виділялися за формою могильної ями. Варто зазначити, що на сьогодні ця типологія є застарілою і не включає усі наявні типи поховань.

С.О. Плетньова окреслила загальні риси, притаманні печенізьким, торчеським і половецьким похованням. Поховання половецького часу (XII—XIII ст.), про які буде йтися, на думку дослідників, відрізняються тим, що курганні насипи в цей час споруджувалися із застосуванням каміння. Поховання здійснювалися в неглибокій ямі, головою на схід, поряд з людиною клали вбитого коня, орієнтованого мордою на схід (у деяких випадках — на захід).

Для цих поховань вважається характерним багатий і різноманітний інвентар, зокрема сильно викривлені довгі шаблі, овальні кресала, срібні гривни, сережки з напускною дутою біконічною намистиною, дзеркала тощо (Степи Евразии 1981, с. 218).

Таким чином, чіткої типології поховань кочівників розвинутого середньовіччя на сьогодні немає. Як слушно зауважив М.В. Квітницький, нині назріла потреба належного упорядкування усіх відомих поховань кочівників розвинутого середньовіччя, вираженого в картографуванні та створенні типологічної і культурно-етнічної рядності (Квітницький 2010, с. 121). Варто зауважити, що всі наведені типології базуються на одній чи двох ознаках і їх комбінації, тоді як, очевидно, слід враховувати сукупність багатьох параметрів, зокрема дерев'яні конструкції, наявність цілого кістяка коня чи його опудала, просторове співвідношення кісток коня та людини, поховальний інвентар тощо. Варто також розглядати поховання кочівників розвинутого середньовіччя у межах окремих регіонів, адже відомо, що кожен етнос у давнину займав свою екологічну нішу. Басейн середньої течії Сіверського Дінця, який охоплює південь Харківщини, північ Донеччини та Луганську область, цікавий тим, що тут проходить межа між Степом і Лісостепом. Мешканцям Лісостепу було недоцільно завдяки власній кліматичній специфіці займатися таким же видом господарювання, як і мешканцям Степу. В умовах переселення люди намагалися зайняти території з такими ж кліматичними умовами, як і в себе на батьківщині. Це накладало певний відбиток на тип поховального обряду.

Одним з типів поховань кочівників розвинутого середньовіччя є підбійні поховання, які супроводжуються, як правило, цілим кістяком коня. Цьому типу немає місця в класифікації Г.О. Федорова-Давидова, оскільки дослідник не враховував внутрішньомогильні конструкції та їх кореляцію з типом поховання коня та інвентарем. Ці поховання гуртуються в середній течії Сіверського Дінця (рис.).

Підбійні поховання були виявлені під час розкопок курганів поблизу сіл Сміле та Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Під час їх аналізу виявилось, що аналогії цим похованням можна знайти в матеріалах розкопок В.О. Городцова на Харківщині та Донеччині, М.Є. Бранденбурга в Пороссі тощо. Об'єднує їх конструкція могили — з підбоям, вкладення небіжчика у видовбану колоду, на-

Рис. Поширення підбійних поховань кочівників розвинутого середньовіччя в середній течії Сіверського Дінця: 1 — Миколаївка; 2 — Черевківка; 3 — Селімівка; 4 — Кам'янка; 5 — Сміле; 6 — Пришиб; 7 — Рідний Край; 8 — Велике Оріхове

явність зброї у похованні, вкладення до могили, як правило, цілого коня у вузді, на животі з підібганими кінцівками. Варто зупинитися на цих похованнях докладніше.

Одне з них було розкопане в кургані 3 (поховання 2) поблизу слободи Миколаївки (нині м. Миколаївка Слов'янського р-ну Донецької обл.). У насипі кургану на солом'яній підстильці лежав кістяк коня, на животі з підібганими ногами, головою на захід. Кінь був загнзуданий та осідланий. Зліва від нього лежала колода у вигляді лад'ї. Біля східного краю колоди стояло бронзове відерце із залізною дужкою (скоріше за все, модель казана — А. Х.). У колоді лежав кістяк дорослої людини, випростано на спині, головою на захід, з кистю лівої руки на животі. Біля черепа знайдено два срібних дзвіночки з короткими ланцюжками та кільце з низькопробного срібла. В області таза — залізні пряжка та кільце (Городцов 1905, с. 228—229). Дзвіночки з ланцюжками (можливо, елементи головного убору) і відсутність зброї у похованні може опосередковано вказувати на те, що тут була похована жінка. Про те, що поховання було здійснене в підбої, може свідчити той факт, що могильна пляма прослідкована не була, а в усіх інших випадках В.О. Городцов на неї вказує і за можливості наводить розміри могили. Казан вказує на достатньо пізній час здійснення поховання — XII—XIII ст. (Швецов 1980).

Близьке до нього поховання 3 кургану 4 біля слободи Миколаївки (Городцов 1905, с. 230—231, Табл. XV). На рівні горизонту в центрі кургану було виявлено споруду у вигляді двоскатного даху над кістяком коня. Загнузданий та осідланий кінь був покладений на животі з підібганими ногами. Правіше кістяка коня було виявлено могильна пляма витягнуто-овальної форми. На дні могили лежала дубова колода з кришкою. Із західного боку домовини (в головах) стояв глиняний горщик. У колоді містився випростаний кістяк дорослої людини, орієнтований на захід. Біля лівої щоки лежала дерев'яна чашка, зліва від небіжчика була покладена довга залізна шабля, біля пояса — шкіряний гаманець зі шматком магнітного заліза, у правій руці — кольчуга, а під нею сагайдак із залізними стрілами. На ногах збереглися залишки шкіряного взуття і шпора із зірочкою, на грудях уціліли фрагменти шовкової тканини та шовкових позументів. Шпора вказує на доволі пізній, післямонгольський час здійснення поховання. Це поховання Г.О. Федоров-Давидов відніс до типу XX відділу Б, охарактеризувавши його як «поховання в широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, звернений головою на схід». До цього ж типу вчений зарахував і ще одне поховання, вказавши, що там «прослідкований вертикальний паркан з плашок між кістяками коня та людини» (Федоров-Давидов 1966, с. 125). Це поховання 3 кургану

ну 1 біля хутора Черевків (нині м. Слов'янськ Донецької обл.). У північній частині насипу кургану було виявлено паркан з дубових колотих дошок, орієнтований зі сходу на захід, завдовжки 3,20 м, заввишки 1,25 м. Ширина дошок в середньому становила 0,20 м. З північного боку паркану, навалившись на нього, лежав кістяк загнужданого й осідланого коня, з підібганими під себе ногами, лише ліва передня нога трохи випростана вперед (можливо, з'їхала у підбій — А. Х.). Спинна частина тулуба коня була вирубана та поставлена на ребро позаду коня. З південного боку паркана було виявлено домовину-колоду з кришкою. У домовині лежав випростаний кістяк, орієнтований головою на захід. Від кисті правої руки вздовж кістяка донизу йшов берестяний сагайдак, у середині якого лежало п'ять залізних вістер стріл. Уздовж лівого боку кістяка була залізна шабля із залишками дерев'яних піхов (Городцов 1905, с. 264—265, Табл. XV). За результатами аналізу череп віднесено до тюркського типу (Дебеч 1930).

Поховання 3 кургану 4 поблизу слободи Миколаївки та поховання 3 кургану 1 біля хутора Черевків С.О. Плетньова відносить до змішаного торко-печенізького типу (Плетнева 1958, рис. 7).

Однак вчені не звернули увагу, що розкопки цих поховань проводилися на початку ХХ ст. В.О. Городцовим, який міг просто не помітити підбій, в якому і лежав кістяк людини. М.В. Квітницький вказує на помилки в інтерпретації поховань кочівників розвинутого середньовіччя в археологічних звітах другої половини ХХ ст. (Квітницький 2010, с. 121).

На те, що всі вказані поховання були здійснені в підбоях, вказує досить значна глибина поховань (близько 2,0 м) і те, що дослідником у всіх випадках спершу був виявлений кістяк коня, а вже потім — могильна яма або колода. Скоріш за все, кінь розміщувався вище самого поховання (на сходинці). Також на підбійне поховання вказує так зв. паркан — очевидно, заклад підбою, до якого і прилягав кістяк коня. Оскільки кінь лежав боком, то він, очевидно, також був покладений на живіт.

Типологічно близьке до наведених поховань і поховання 1 кургану 1 поблизу слободи Селімівки (нині с. Кірове Артемівського р-ну Донецької обл.). На горизонті було виявлено колоду. Кришка була знята, розламана та залишена в західному кінці домовини. Кістяк виявився порушеним і викинутим з домовини, за виключенням правої лопатки, завдяки якій

зроблено висновок, що небіжчик був орієнтований на захід, лежав на спині. З лівого, північного боку від домовини, розташовувався паркан, споруджений з товстих дубових дошок. За ним лежав кістяк коня, що прилягав лівим боком до дошок. Від нього в початковому положенні зберігся лише таз і задні кінцівки, все інше було порушене, а череп кинутий у домовину. Були знайдені фрагменти збрюї, уламки залізної широкої шаблі чи меча, уламки залізних стремен, шматки залізної кольчуги (Городцов 1905, с. 234—235). Кольчуга вказує на половецький час здійснення поховання.

Ще одне поховання з цілим кістяком коня було виявлено в кургані 10 (поховання 2) біля хутора Кам'янка (нині м. Сіверськ Артемівського р-ну Донецької обл.) У насипу лежав майже неушкоджений кістяк коня, з підібганими ногами, головою на захід, кістки його спини виявились потривоженими, череп відсутній. На 0,3 м нижче і трохи збоку було відкрито берестяну колоду. На кришці колоди лежали шматки тонкого заліза. У колоді — переплутані та розкидані кістки людського скелета. Поховання пограбовано, вочевидь, незадовго після смерті небіжчика, коли кришка домовини ще не встигла згнити, і її можна було зняти, а потім покласти на своє місце (Городцов 1907, с. 296). Очевидно, це поховання також було здійснене в підбої, який залишився непомиченим.

У кургані 12 (поховання 2) біля хутора Кам'янка було розкопано ще одне таке поховання. З горизонту була відкрита яма еліптичної форми. На дні ями виявилася берестяна домовина-колода. Вище домовини з північного боку лежав цілий скелет коня з підібганими ногами, головою на захід. У домовині лежав кістяк, на спині, у випростаному положенні, головою на схід. У кисть правої руки був вкладений шматок срібної шийної гривни, в ногах лежали посудина та залізне стремено, на поясі був ніж (Городцов 1907, с. 298).

На те, що ці поховання були здійснені саме в підбоях, вказують аналогії з іншими похованнями в середній течії Сіверського Дінця. Це поховання 2 кургану 1 поблизу с. Сміле Слов'яносербського р-ну Донецької обл. У матеріку розміщувалась могильна яма з підбоям. З північного боку була розташована сходинка, на якій був розміщений цілий скелет загнужданого й осідланого коня з підібганими ногами. Кінь був орієнтований черепом на південний захід. Підбій розташовувався з південного боку, вхід перекривали плахи з розщеплених

стовбурів дуба та берези. На дні підбою лежала дубова колода з кришкою, у ній — кістяк дорослого чоловіка, покладений випростано на спині, головою на північний схід. Кисть лівої руки лежала на тазі. В кисті правої руки — частина витої залізної гривни, зліва на руці — шабля, між ногами біля таза лежало кресало, а в ногах стояла дерев'яна чаша-черпачок (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 7—8). М.В. Квітницький датував це поховання другою половиною XII — початком XIII ст. (там само, с. 102—103). Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само, с. 119).

Практично аналогічне йому поховання 21 кургану 2 поблизу с. Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. Поховання було впуснене в центр насипу. У південній стінці був розташований підбій. На дні вхідної ями лежав цілий скелет загнужданого й осідланого коня з підібганими ногами, орієнтований на захід—південний захід, кістки лівої ноги частково з'їхали у підбій. Дно підбою було на 0,9 м нижче від рівня дна вхідної ями, склепіння виявилось обвалене раніше під час пограбування. На дні розташовувалася дерев'яна колода, кришка якої була виламана під час пограбування. Всередині безладно розміщувалися кістки дорослої людини, тіло якої, імовірно, було орієнтоване на захід—південний захід. У підбої знайдено фрагмент чаші, ножа та навершя руків'я ножа або шаблі (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 18). М.В. Квітницький датував поховання другою половиною — початком четвертої чверті XII ст. (там само, с. 102—103). Це поховання, як і попереднє, було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само 2012, с. 119).

Найпівнічнішим підбійним похованням, виявленим на Сіверському Дінці, є поховання в кургані біля с. Рідний Край Золочівського р-ну на Харківщині. Біля південної стінки могильної ями було зафіксовано дві сходинки, завширшки 0,38 і 0,30 м. Підбій зроблений у північній стінці ями, вхід до нього закривав дерев'яний заслон. На дні підбою виявлено білуватий органічний тлін від рослинної підстилки. Від скелета в анатомічному порядку збереглися лише кістки ніг у східній частині підбою. Судячи з їх розташування, небіжчик був покладений випростано на спині, головою на захід. Біля північної стінки камери знайдено дві залізні втулки від списа. В південно-західній частині камери розчищені кістки ніг і ребра великої тварини (Берестнев, Буйнов,

Бенда 1990, с. 31). Хоча дослідники не визначили час здійснення поховання, однак за типом поховальної конструкції воно може вважатись підбійним похованням кочовиків розвинутого середньовіччя.

Також два підбійні поховання були розкопані в курганній групі біля с. Велике Оріхове Макіївської міськради Донецької обл. Одне з них виявлене в кургані 1. Біля дна могильної ями, уздовж її північної стінки розташовувався виступ заввишки 0,35 м, уздовж південної — підбій, що обвалився. Заповнення ями — це щільна суміш гумусу та глини, в якій на різних глибинах виявлені безсистемно розташовані кістки дорослої людини та численні кістки різних відділів скелета коня (трубчасті кінцівки, ребра, хребці, череп тощо). Крім того, виявлено два залізні вістря стріли, двочленні вудила, двоє стрімен, уламок дуже тонкого листового золота, сердолікова намистина. Могила була повністю пограбована, на її дні речей не виявлено (Посредников, Кравец, Ткачев 1994, с. 145).

Ще одне поховання було розкопане в кургані 5. Поховальна споруда складалася з прямокутної у плані ями з виступом уздовж північної стінки з підбоєм. Східна стінка вхідної ями, виступу та підбою були зруйновані скарбошукацькою ямою, у заповненні якої виявлено уламки кісток коня (ребер, кінцівок, 4 зуба), залишки стлілого дерева, а також два вістря стріл, кістяний гудзик, кам'яна наковаленка, залізний пробій, залізні пряжки, намистина. На дні скарбошукацької ями та в підбої лежали безсистемно перевідкладені кістки скелета дорослої людини. Виходячи із загального розташування кісток, можна припустити, що небіжчик лежав головою на схід. Крім того, на дні підбою виявлені перевідкладені два залізні вістря стріл, залізний наконечник ремня, пряжка, уламки залізних деталей піхов, уламок залізного перехрестя шаблі, дрібні уламки дуже тонкого листового золота, гончарна посудина (Посредников, Кравец, Ткачев 1994, с. 159—165). Обидва поховання датовані другою чвертю — кінцем XIII ст. (там само, с. 166).

Варто зазначити, що у двох непограбованих похованнях, де кістяк людини був орієнтований не в західному, а в східному напрямку, його супроводжувала частина витої залізної гривни (Потемкина 2012, с. 8), що лежала у кисті правої руки та була ознакою влади.

Цікаву інтерпретацію поховань із західним і східним орієнтуванням запропонував Ю.О. Мотов. Він звертає увагу, що територія Давньотюркського каганату традиційно поді-

лялася на два крила — західне та східне. У періоди криз каганати «розламувалися» на дві частини. Це сталося у 603 р. у Першому тюркському каганаті, з відокремленням Західного та Східного тюркського каганатів, які, в свою чергу, теж розпалися на дві частини. На території Західного каганату серед кам'яних статуй доволі численною групою були зображення жінок, при цьому статуї встановлювалися обличчям на захід. Так само були орієнтовані й небіжчики. На Алтаї ж орієнтування похованих було, як правило, східним (Кубарев 2005, с. 16). На південний схід встановлювалися і кам'яні статуї (Кубарев 1984, с. 103, 109, 126, 127). Таким чином, різницю в орієнтуванні можна пояснити міграціями з території Західного або ж Східного каганату (Мотов 2011, с. 307—309). Разом із військами Батия на Дінець могли прийти кочівники з території Східного каганату. Можливо, саме цим і пояснюється високе соціальне становище небіжчиків, орієнтованих на схід.

Для поховань з цілим кістяком коня знаходимо практично повні аналогії в Пороссі. Це поховання в колоді поблизу с. Кагарлицька слобода, яке супроводжувалося скелетом загнужданого коня з підібганими ногами, з правого боку домовини лежав спис, а в кисть правої руки небіжчика був покладений ніж (Бранденбург 1908, с. 15). Ще одне подібне поховання поблизу цього ж села супроводжувалося не списом, а шаблею, покладеною з лівого боку від небіжчика (там само, с. 16). У такого ж типу поховання між селами Краснополки та Гадомка була покладена зброя, не інтерпретована М.Є. Бранденбургом, «у вигляді залізної палиці чи важкого клинка» (там само, с. 40—41). Поблизу с. Краснополки було виявлене і таке поховання з цілим кістяком, куди були вкладені і спис, і шабля (там само, с. 43—44). Цікавим є поховання воїна, виявлене поблизу с. Бурти. Небіжчик був покладений у дубову домовину головою на захід. На поверхні могили знайдено залізний спис (над домовиною чи навіть на домовині). Поряд з черепом небіжчика біля правого плеча лежав залізний шолом, на самому скелеті була кольчуга (чи панцир). З лівого боку від небіжчика була покладена шабля. У ногах скелета, поза домовиною, лежав тонкий бронзовий казан із залізною дужкою. Поряд з домовиною з північного боку в могилі знайдено цілий кістяк загнужданого й осідланого коня, на животі, з підібганими ногами, головою на захід (там само, с. 69—70).

Трапляються тут і доволі багаті поховання. Так, у кургані поблизу с. Цозарівка до могили, окрім шаблі, була покладена маленька срібна розетка, а через спину коня був перекинутий залізний панцир (Бранденбург 1908, с. 64). У кургані поблизу с. Бурти в домовину були покладені золоті скроневі кільця і золотиста парча (там само, с. 73). Дуже багатим було поховання в кургані поблизу с. Пешки. Біля небіжчика знайдено спис, залізний шолом з бармицею, шаблю та сагайдак. З лівого боку скелета лежала довга смуга золототканої візерунчастої тканини. Поховання супроводжувалося не одним, а двома кістяками загнужданих коней. Тут ми знаходимо і натяк на те, що поховання могло бути здійснене у підбої. М.Є. Бранденбург пише, що південна половина ями (тобто та, де лежав небіжчик) була заглиблена на 0,9 м, але дещо вкорочена (там само, с. 88—89). Ще одне поховання з двома кінсьми (щоправда, лише один з них загнужданий) було досліджене в кургані поблизу с. Бурти. Небіжчик лежав у дубовій колоді, на правій руці у нього — срібний браслет, на самому кістяку також збереглися залишки тканини, серед них шматки товстої тканини із затканою золоту ниткою, найімовірніше, залишки кайми одягу (там само, с. 68—69).

Доволі цікавим є поховання хлопчика чи юнака поблизу с. Бурти в Пороссі. Небіжчик лежав у дубовій домовині, головою на захід. На шії скелета була срібна гривна та залишки тканини. Поряд з домовиною з північного боку лежав кістяк молодого загнужданого лоша, на лівому боці, дещо скручене (там само, с. 69).

Таким чином, у Поросся прийшли не лише дорослі чоловіки-воїни. Відомі тут і жіночі поховання. Одне з них було виявлене поблизу с. Бурти. Скелет жінки поклали в дубову колоду. У похованні знайдено уламки срібних тонких прикрас у вигляді ажурних бляшок і кілець, п'ять бурштинових намистин, два золотих дрітятих кільця. Поряд з домовиною з північного боку лежав повний кістяк загнужданого коня, головою на захід (Бранденбург 1908, с. 72). Інше поховання біля цього ж села також було здійснене в дубовій колоді та супроводжувалося прикрасами — намистом і кільцем. Поряд з домовиною з північного боку виявлений цілий кістяк загнужданого коня, що лежав на животі (там само, с. 67—68). Біля с. Краснополки було виявлене пограбоване поховання у дубовій домовині чи колоді, в якому знайдено дві ромбоподібні пласкі підвіски з синюватого каменю з

отворами в куті та два невеликих золотих скро-невих кільця з дроту. Поряд з домовиною з північного боку виявлено кістяк цілого загнзуданого коня, але теж потривожений, головою на захід (Бранденбург 1908, с. 43). Судячи з прикрас, поховання теж було жіночим.

Отже, частина населення, яка залишила підбійні поховання, перейшла в Поросья на службу давньоруським князям. Ймовірно, серед них були також жінки та діти, адже виявлені жіночі поховання і поховання хлопчика-підлітка здійснені повністю за кочівницьким обрядом і не мають слов'янських рис.

Таким чином, підбійні поховання належать до одного типу. Усі вони супроводжуються цілим кістяком коня, укладеним з північного боку від небіжчика на животі з підібганими ногами. В усіх випадках кінь був загнзуданий та осідланий. У підбої розміщувався кістяк людини, покладений випростано на спині, орієнтований на захід (іноді — на схід). Практично всі поховання, окрім жіночих, супроводжувалися зброєю. Ці поховання зближує також відсутність жертвовної їжі та наявність колоди.

Там, де була можливість визначити час здійснення поховання, виявилось, що вони були впущені в зимовий час. Очевидно, це об'єднання влітку кочувало вище по течії Дінця, а взимку спускалося до Донецького кряжу, де були сприятливі умови для тебенівки.

Поховання з цілим кістяком коня С.О. Плетньова вважала половецькими. У цьому випадку, очевидно, цілий кінь, покладений у поховання, виступає не як етнічний індикатор, а як ознака соціального статусу небіжчиків. Про це говорить і доволі багатий поховальний інвентар, і статусні речі, виявлені в деяких могилах. Проте можна погодитися з дослідницею у тому, що поховання належали, найімовірніше, половцям. Датування поховань М.В. Квітницьким у межах другої половини XII — початку XIII ст. цьому не суперечить. Поховання, розкопані на початку XX ст. В.О. Городцовим, через відсутність матеріалів точно датувати не можна. За аналогією з похованнями, виявленими на території Луганщини, можна припустити, що вони належать до того ж періоду.

Підбійні поховання мають аналогії в Казахському Алтаї. Це підтвердили останні археологічні дослідження в долині р. Каракаба, де були розкопані три кургани з підбійними похованнями. У кургані 9 на дні вхідної ями уздовж південної стінки лежав кінь, у північно-західній стінці могильної ями був викопаний підбій, вхід до якого закривали кам'яні плити та дерев'яні

жердини. Небіжчик лежав у підбої на підстилці рослинного походження випростано на спині, орієнтований головою на схід. Справа від нього був покладений комплекс предметів озброєння — шабля, лук, сагайдак зі стрілами. Зліва на рівні кисті руки була розміщена дерев'яна чашка, а на рівні гомілки — дерев'яне блюдо із залишками супровідної їжі — частин туші коня та хребців дрібної рогатої худоби. У районі стоп був покладений вуздечний набір, сідло та стремена. У курганах 11 та 4 небіжчики лежали на дерев'яному настилі та були орієнтовані головою на північний схід. У кургані 11 вхід до підбою перекривали гілки кедр. На черепі небіжчика фіксувалися сліди маски з тонкої срібної пластини. Справа від похованого лежав лук, на рівні правої гомілки розміщувалася дерев'яна чаша та керамічна посудина, а нижче — велике дерев'яне блюдо з хвостовими хребцями, ребром коня і ножом. Зліва від небіжчика лежав колчан і музичний інструмент. У ногах було покладене сідло з вуздечкою і стременами. У кургані 4 на дні вхідної ями знайдено два цілих кістяка коней, принаймні один з них був загнзуданий. У північній стінці могильної ями був викопаний підбій, вхід до якого закривали дерев'яні жердини. З лівого боку від черепа небіжчика лежало дерев'яне блюдо із залишками супровідної їжі. Під лівою і правою рукою похованого були покладені сагайдаки зі стрілами. Від лівого боку грудей до правого коліна лежала залізна шабля. На ногах небіжчика було покладено набір для сідла. Поховання датовані VII—IX ст. (Самашев 2014).

Подібне поховання у підбої було досліджене в кургані 1 могильника Аймирлиг 3 у Центральній Туві, поблизу поселення Чаа-Холь. У вхідній ямі на сходинці заввишки 0,1—0,2 м лежав кістяк осідланого коня на животі з підібганими ногами, головою на захід. Також тут трапляються окремі кістки барана. Північніше було виявлено підбій, вхід до якого закривався решіткою з березових кілків. У підбої виявлено кістяк чоловіка, покладеного випростано на спині, головою на схід, у «домовині» з гілок акації. Зверху лежав дерев'яний щит, уздовж лівої руки — берестяний сагайдак зі стрілами, під яким було знайдено палаш у дерев'яних піхвах. Справа лежали деталі лука, в ногах — залізний казан. Поховання датоване другою половиною VIII—IX ст. (Овчинникова 1982, с. 217).

Б.Б. Овчинникова виділяла підбійні поховання в особливу групу поховальних пам'яток давньотюркських племен (Овчинникова 1982). На основі аналізу підбійних поховань цен-

тральноазійських тюрків дослідниця дійшла висновку, що для них характерне орієнтування по осі схід—захід і вертикально поставлені кам'яні плити, які відгороджували небіжчика від коня. На нашій території роль таких плит, очевидно, виконували дерев'яні дошки, які закривали підбій.

Коня клали в могилу для того, щоб він міг довести померлого до потойбічного світу. Не випадково в більшості випадків кінь у похованнях орієнтований на північ або на захід — саме в північно-західному секторі горизонту, за уявленням тюрків, був потойбічний світ. С.П. Нестеров вважає, що культу коня як такого в давніх тюрків не було, кінь був лише продуктом ритуального обміну (Нестеров 1990, с. 91), хоча деякі дослідники з ним не згодні і вказують на важливе значення коня у житті давніх алтайців (Игнатьева 2008, с. 130—132). Не вдаючись детально до цієї дискусії, зазначимо, що все ж культові практики, пов'язані з жертвопринесеннями коня у кочівників XI—XIII ст. нам невідомі. Натомість кінь у похованні практично завжди загнуданий і осідланий, що вказує, у першу чергу, на його транспортну функцію.

Цікавим є питання про витоки обряду поховання у видовбаній колоді. У цьому плані особливого значення набуває легенда про походження половців, відома в переказі перського літописця Рашид-ад-Діна. Відповідно до легенди, кипчаки (самоназва половців) — нащадки хлопчика, який народився в дуплі. Звідси виводять етнонім «половці» — ті, що пішли з пола, з дупла. Знаючи про цю легенду, русичі могли назвати так кипчаків. Невідомо, наскільки ця версія походження етноніма є правдивою, але вона дає можливість припускати, що на ранньому етапі існування дерево в кипчаків відігравало значну роль. Мабуть, цю історичну пам'ять вони і зберегли як легенду. Можливо, в похованні в колоді був своєрідний сакральний зміст — народ, який вийшов з дерева, в нього ж і повертається.

За визначенням А. Тойнбі, кочівництво, що виникло близько 4 тис. років тому, було своєрідною відповіддю на зміни природно-кліматичних умов (Тойнби 1991, с. 184). Усі кочові народи на ранньому етапі свого існування були осілими, і дерево дійсно могло відігравати в їхньому житті важливу роль — як паливо для вогнищ, будівельний матеріал для жител тощо. Тюрки як етномовна спільнота сформувалися на території Алтаю і степів Азії у I тис. Очевидно, на Алтаї і слід шукати витоки обряду поховання в колоді.

Щодо цього привертає увагу Кудиргинський могильник на Алтаї V—VI ст. — один з найдавніших могильників алтайських тюрків. На поверхні могили були позначені пласкими овальними викладками з каменів. Під ними в неглибоких могилах (у землі чи у видовбаній колоді) лежали небіжчики, здебільшого головою на схід. Поряд з ними, як правило, лежав кістяк коня (Киселев 1949, с. 278—279).

З Алтаю походить і відомий тюркський обряд ставити кам'яні статуї померлим. На відміну від статуй орхонських тюрків, на Алтаї статуї зображували не родичів померлого, а самого небіжчика. Їх ставили знатним людям, яких найбільше поважали. Серед статуй трапляються не лише пласкі, але й круглі скульптури, старанно оброблені, з індивідуальними рисами обличчя. Руки їх опираються на ефес шаблі або ж вони тримають у руках чашу (Киселев 1949, с. 297), що має прямі аналогії з половецькими статуями східноєвропейських степів.

Таким чином, східноєвропейські кочівники принесли з Алтаю не лише традицію поховання у підбої, але й деякі інші риси поховального обряду, які, дещо видозмінившись, поширились на нашій території.

Близькі до поховань з цілим кістяком коня підбійні поховання з опудалом коня, виявлені на Луганщині. Одне з них (6) — розкопане в кургані 3 поблизу с. Сміла Словоносербського р-ну Луганської обл. У північно-західній частині могили була розташована сходинка заввишки 0,4 м, на якій в анатомічному порядку лежали задні кінцівки коня, відділені по тулуб. За розташуванням кісток можна стверджувати, що кінь був орієнтований на південний захід. Справа від сходинки на дні могили зафіксовано залишки колоди, в якій лежав скелет чоловіка на спині з випростаними уздовж тулуба руками. Небіжчик був орієнтований на південний захід. Уздовж гомілки лежали залишки сагайдака, справа від скелета — залізна шабля. Між гомілковими кістками розташовувався залізний ніж. На ногах зафіксовано залишки шкіряного взуття (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 8—9). Автори розкопок датували поховання другою половиною XII — початком XIII ст. (там само, с. 102—103). За сезонним відхиленням було вираховано, що поховання здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому (там само, с. 119).

Подібне поховання (2) було виявлене в кургані 3 поблизу с. Пришиб Словоносербського р-ну Луганської обл. Уздовж довгої північної стінки могильної ями розташовувалися дві

сходинки, які вели до підбою у південній стінці. На нижню сходинку спиралися плахи заслону. Перед заслоном в анатомічному порядку лежали відділені по тулуб кістки передніх і задніх кінцівок загнужданого коня, орієнтованого на захід. У заповненні траплялися залишки дерева, вапнякові камені, кістки барана (щелепа, лопатка), ребра та хребці людини. У підбої виявлено рештки колоди з кришкою. Посередині колода та кришка зруйновані грабіжниками, кістки людини зміщені. *In situ* збереглися лише кістки гомілки правої ноги, звідки зроблений висновок, що небіжчик був орієнтований черепом на захід—південний захід. У заповненні знайдені фрагменти кістяної обкладки лука та дрібні уламки залізних предметів, можливо, від шаблі або піхов. У ногах небіжчика, за колодою, стояв бронзовий (мідний) казан із залишками залізної ручки (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 22—23). Автори розкопок датували поховання другою — початком четвертої чверті XII ст. (там само, с. 102—103). Поховання здійснене в літній час — у травні або серпні (там само, с. 119).

Ще одне поховання (2) було виявлене в кургані 4 поблизу с. Сміле Слов'янсько-Сербської обл. У південно-східній стіні могили був розташований підбій. Перед входом до підбою розміщувалися череп і частини кінцівок коня, орієнтованого на схід—північний схід. Під час розчистки входу зафіксовано залишки плах, що стояли під нахилом і перекривали вхід до підбою. На його дні розташовувалася колода, де лежав скелет дорослого чоловіка, випростаного на спині, орієнтований черепом на схід—північний схід. Поховання було потривожене грабіжниками, або великими землерийними тваринами. Зліва уздовж тулуба лежала залізна шабля, поряд на тазовій кістці були залишки шкіряного мішечка з точильним каменем. Уздовж тулуба з правого боку розміщувався дерев'яний батіг (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 9—10). Автори розкопок датували цей комплекс другою половиною XII — початком XIII ст. Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому.

Подібне поховання (4) розкопане в кургані 5 біля с. Сміле. Уздовж північно-західної стінки в похованні була розташована сходинка, на якій в анатомічному порядку розкладені череп і відділені по тулуб кінцівки загнужданого коня. Кінь орієнтований на південний захід. Підбій розташовувався під південно-східною стінкою, вхід до нього перекривали поставле-

ні під нахилом плахи. У камері розміщувалася колода з кришкою. У колоді лежав скелет дорослого чоловіка, випростаний на спині, головою орієнтований на північний схід. За головою був залізний ніж, від плеча до стоп лежала залізна шабля. При вході до камери, біля колоди, лежали залишки лука та сагайдака з кістяними фігурними обкладками та чотирма стрілами (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, с. 10—11). Автори розкопок датували поховання другою половиною XII — початком XIII ст. Поховання було здійснене в зимовий час — у листопаді або в лютому.

На думку Б.Б. Овчинникової, підбійні поховання можуть слугувати ознакою соціального статусу небіжчика, оскільки покласти до могили цілий кістяк коня або його опудало могли лише представники соціальної верхівки суспільства. Також дослідниця зазначає, що на високий соціальний статус покійного вказують чималі трудові затрати, необхідні для спорудження підбійного поховання, а також поховальний інвентар, який вирізняється своєрідністю комплексу (Овчинникова 2000). Інші дослідники також виявили, що поховання у підбоях на території Західного Казахстану, які датуються VIII—XI ст., супроводжуються багатим інвентарем (Бисембаев 2003, с. 103).

Кочівницькі поховання з підбоями на території басейну середньої течії Сіверського Дінця також доволі багаті. На це вказує і наявність цілого кістяка коня, і видовбана колода (трудова затрата), і багатий, у порівнянні з іншими кочівницькими похованнями, поховальний інвентар. Так, у багатьох випадках поховання супроводжуються зброєю, а іноді навіть статусними речами, зокрема такими як модель казана та випрямлена гривна. Очевидно, що на нашій території підбійні поховання теж були ознакою соціального статусу небіжчиків.

Рядові кочівники ховали своїх померлих у простій ямі без будь-яких дерев'яних конструкцій, без кістяка коня, а іноді і без домовини. Такі «одиначні поховання» за класифікацією М.М. Серьогіна не можна розглядати як інокультурні, вони були обумовлені низьким соціальним статусом небіжчика (Серегин 2013). Через бідність поховального інвентарю віднести їх до певної групи та датувати дуже проблематично.

Проте спосіб покладення коня до могили є також і етнічною ознакою. А.Г. Атавін зазначає, що скіфи та сармати раннього залізного віку, сибірські та середньоазійські тюрки за часів середньовіччя ховали з людиною цілі туші

коней. Але в IX—X ст. на Алтаї і в Казахстані все частіше почали з'являтися поховання, де тушу коня замінювали його опудалом (Атавін 1984). Нині дослідники схилиються до думки, що в печенізько-торський час у могилу з покійником клали опудало коня з ногами, відділеними по перші суглоби, а іноді тільки голову тварини. З приходом в степи половців з небіжчиком ховають цілого коня або його опудало, але з ногами, відділеними по коліна та вище. Можливо, підбійні поховання з опудалом коня, які датуються доволі пізнім часом, свідчать про залишки печенізького населення, яке не покинуло цієї території і змішалось з новою хвилею прийшлих кочовиків, запозичивши в них деякі риси поховального обряду.

На думку більшості сучасних дослідників, «чистих» кочівників ніколи не існувало. Можна говорити лише про своєрідний симбіоз кочового й осілого населення (Степи Евразии... 1981, с. 5). Печеніги, торки, половці могли бути зовсім не етнічною спільнотою, а, перш за все, військово-політичною. Усі писемні джерела, які стосуються кочівників, були створені сусіднім осілим населенням, яких цікавила передусім військова міць і економічний потенціал кочівників.

Навіть нуклеарна, первинна община в кочівників не завжди збігалася з сімейно-родовими групами (Хазанов 2002, с. 234). Крім того, особливістю кочової общини є динамічність її складу. На відміну від багатьох селянських общин, у кочових відсутня така ознака як спільне проживання, в цьому випадку — кочування. У залежності від різних причин, зокрема від пори року, чисельності стада, продуктивності пасовищ, стану водних джерел, члени кочової общини можуть кочувати разом чи окремо (Хазанов 2002, с. 235). Таким чином, створюються сприятливі умови для влиття в общину інших етнічних елементів.

Слід також зазначити, що за часів середньовіччя основою самоідентифікації була приналежність до певного роду, племені, місця проживання, а зовсім не етнічна приналежність. Різні етнічні групи, до того ж з однаковим способом господарювання, могли перемішуватися між собою у різних комбінаціях.

Є чимало прикладів, коли матеріальна культура різних етнічних груп була однаковою. Особливо це характерно саме для кочівників, які були досить мобільними і, як правило,

не мали власних ремісничих центрів. Г.О. Федоров-Давидов визнає неможливість виділення торчеських старожитностей з печенізьких, щоправда, пояснюючи це писемно засвідченою спорідненістю торків і печенігів (Федоров-Давидов 1966, с. 141). В.М. Чхаїдзе наголошував, що в епоху середньовіччя на території Східної Європи не існувало етнічно «чистих» кочівницьких об'єднань — кожна наступна хвиля кочівників, перекриваючи попередню, включала частину населення з його власною культурою, що не тільки видозмінювалася під тиском більшості, а й сама чинила тиск на неї. На його думку, формування таких етнічних рис як спільна мова та культура в кочівників розвинутого середньовіччя так і не було завершене в результаті татаро-монгольської навали (Чхаїдзе 2009, с. 421).

Однак, незважаючи на це, типи поховань кочовиків розвинутого середньовіччя усе ж виділити можна. До одного з них належать підбійні поховання з конем, досліджені в середній течії Сіверського Дінця. Датуються вони половецьким часом, і, можливо, належать до нецькому об'єднанню половців, виділеному С.О. Плетнєвою.

Кочові об'єднання були в основному згруповані навколо великих водних потоків (Атавін 2008, с. 73). Не був винятком і Сіверський Донець. Таке розташування кочових об'єднань пов'язане як з традиційним веденням кочового господарства (меридіональні перекочівки по закріплених територіях), так і з розташуванням поселень осілого населення у тих місцях на берегах рік, де могла проходити торгівля з кочівниками. Така ситуація спостерігається не лише на нашій території, але й у Передкавказзі (Чхаїдзе 2009, с. 420) та на Нижньому Дону (Ларенок 1998, с. 128). Не варто забувати, що в середній течії Сіверського Донця проходив відрізок знаменитого Муравського шляху, який пов'язував ці території з Центральною Азією. Отже, розташування тут кочівницьких об'єднань видається цілком закономірним.

Питання виділення типів поховань кочівників наразі є дуже актуальним і перспективним для подальшого дослідження. Особливо важливим є пошук східних аналогій поховань східноєвропейських кочовиків і картографування поховань одного типу, що дасть можливість співвіднести їх з окремими етносами.

- Атавин А.Г. Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X—XIV вв. // СА. — 1984. — № 1. — С. 134—144.
- Атавин А.Г. Погребальный обряд и имущественно-социальная структура кочевников лесостепной и степной зоны Юга России в конце IX — первой половине XIII вв. (печенеги, торки, половцы) // Древности Юга России. Памяти А.Г. Атавина (1954—2004). — М., 2008. — С. 71—106.
- Берестнев С.И., Буйнов Ю.В., Бенда Г.С. Звіт з ілюстративним матеріалом про науково-дослідну роботу «Дослідження археологічних пам'яток у зонах будівництва меліоративних систем у Шевченківському та Золочівському районах Харківської області у 1989 р.» // Архив МАЭСУ. — 1990. — Ф. 1. — О. 5. — Спр. 9.
- Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII—XVII вв.). — Уральск, 2003.
- Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. Работы в губерниях: Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области войска Донского. — СПб., 1908.
- Братченко С.Н., Квитницкий М.В., Швецов М.Л. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце (по материалам 1978 г. Донецкой экспедиции Института археологии). — К., 2012.
- Генинг В.Ф. и др. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде // Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—514.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года. Дневник археологических исследований // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 211—365.
- Дебец Г.Ф. Черепи кочовиків з розкопів В.О. Городцова в Изюмському та Бахмутському повітах // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за р. 1929. — К., 1930. — Т. 3. — С. 89—95.
- Игнатъева О.П. Лошадь в структуре традиционной культуры южных алтайцев // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. — Барнаул, 2008. — С. 130—133.
- Квитницкий М.В. Кочівники південноруського степу за доби розвинутого середньовіччя (історіографія, стан та перспективи дослідження) // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 110—123.
- Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. — М.; Л., 1949 (МИА. — № 9).
- Кравец В.В. О типологии погребальных памятников поздних кочевников Среднего Подонья // Археологические памятники бассейна Дона. — Воронеж, 2004. — С. 215—218.
- Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. — Новосибирск, 1984.
- Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). — Новосибирск, 2005.
- Ларенок В.А. Археологические памятники Нижнего Дона золотоордынского времени // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы (тез. докл. VII Донской археол. конф.). — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 128—129.
- Мотов Ю.А. О Шиловском могильнике и миграциях тюрков // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. Мат.-лы междунар. науч. конф., посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 304—311.
- Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. — Новосибирск, 1990.
- Овчинникова Б.Б. Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве. — СА. — 1982. — № 3. — С. 210—218.
- Овчинникова Б.Б. Культурные трансляции в центрально-азиатском регионе расселения древних тюрков в I тысячелетии нашей эры // Аскизские древности в средневековой истории Евразии. — Казань, 2000. — С. 7—30.
- Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. — МИА. — 1958. — № 62. — Т. I. — С. 151—226.
- Посредников В.А., Кравец Д.П., Ткачев Н.И. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 141—168.
- Потемкина Т.М. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2012. — Т. 10. — С. 7—36.
- Самашев З. Культура ранних тюрков Казахского Алтая (по материалам некрополя Каракаба) // Восхождение к вершинам археологии. Сб. мат.-лов междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. — Алматы, 2014. — С. 669—690.
- Серегин Н.Н. «Одиночные» погребения раннесредневековых тюрков Алтае-Саянского региона и Центральной Азии: этнокультурная и социальная интерпретация // Теория и практика археологических исследований. — Барнаул, 2013. — 2 (8). — С. 100—108.
- Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. — М., 1981. — Т. 18.

Тойнби А.Дж. Постигание истории. — М., 1991.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. — Алматы, 2002.

Чхаидзе В.Н. Кочевники XI—XIV вв. в степном Предкавказье: вопросы терминологии и этнической принадлежности // Пятая Кубанская археол. конф.: мат-лы конф. — Краснодар, 2009. — С. 419—422.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202.

Надійшла 20.02.2015

А.А. Харламова

ПОДБОЙНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ КОЧЕВНИКОВ XII—XIII вв. НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В статье рассмотрены подбойные погребения кочевников XII—XIII вв., которые группируются в бассейне среднего течения Северского Донца. Объединяет их конструкция могилы — с подбоем, помещение покойника в выдолбленную колоду, наличие оружия в погребении, помещение в могилу, как правило, целого занузданного коня на животе с поджатыми ногами, отсутствие следов жертвенной пищи. Таким образом, данные погребения относятся к одному типу и находят аналогии как в Поросье, куда переселилась часть кочевников, перейдя на службу к русским князьям, так и на Алтае в среде древних тюрок.

Автор сознательно не учитывал так называемые «одиночные» погребения кочевников развитого средневековья, поскольку они не дают практически никакой информации ни о времени погребения, ни об этнической принадлежности покойника. Что касается подбойных погребений, то они могут указывать на довольно высокий социальный статус покойника, о чем говорит сравнительно богатый погребальный инвентарь, но в то же время они выступают и этническим маркером, поскольку способы помещения коня в могилу, да и сами погребальные конструкции кочевников развитого средневековья значительно отличались. Подбойные погребения в среднем течении Северского Донца датируются половецким временем, их можно связать с так называемым донецким объединением половцев, которое кочевало здесь в этот период.

A.A. Kharlamova

UNDERCUT BURIALS OF THE 12th AND 13th CENTURIES NOMADS IN THE SIVERSKYI DONETS AREA

In the article, discussed are undercut burials of the 12th and the 13th centuries nomads grouped in the basin of the Siverskyi Donets River middle stream area. They are united by the grave structure: with an undercut, the buried is placed in a hollowed out log, presence of weapon in the burial, horse in bridle, usually the whole, placed on its stomach with its legs crossed under, and lack of funeral feast traces. Thus, the data from the burials refer to a single type and find their analogies both in the Ros River region where part of the nomads moved to, turning to service of Rus princes, and in Altai in the Ancient Turks' milieu.

The author deliberately did not take into consideration so called «single» burials of the nomads of the High Mediaeval period because they don't present any information neither on the date of the burial, nor on the ethnic identity of the buried. Concerning the undercut burials, they can indicate quite a high social status of the dead which is evidenced by relatively rich burial inventory, but at the same time, they can be also ethnic markers because the ways of placing the horse in the grave, as well as the burial structures themselves significantly varied in the High Mediaeval period. Undercut burials in the middle stream of the Siverskyi Donets River are dated by the Cumans period and they can be related with so called Donets Cumans' union which roamed here in this period.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОРТИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДЕЯКІ ВІДМІННОСТІ НА РІЧКАХ І МОРЯХ

Аналізується археологічна інформація щодо облаштування портів на водних магістралях від північних до південних морів на східноєвропейських землях у часи існування першої східнослов'янської держави.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, ріки, моря, торговельні зв'язки, портіві споруди, відмінності в облаштуванні.

В усі часи взаємодія людини та води була однією із суттєвих деталей функціонування будь-якої екологічної системи, зокрема і на східноєвропейських просторах. А ще конкретніше — на території Східно-Європейської рівнини, де переважають висоти від 100 до 200 м над рівнем моря, і загалом вона є найбільшою рівниною земної кулі з такою низькою поверхнею. Простягнулася ця рівнина від берегів північних морів — Баренцевого та Білого — до гірських ланцюгів Карпат, Криму та Кавказу на півдні. На сході її обмежує Уральський хребет, а на заході вона простягається до південного узбережжя Балтійського моря.

Ріки в цих географічній і геологічній зонах відрізняються протяжністю та відносно спокійною течією. Витоки їх наближені відносно один до одного, верхів'я іноді заходять у басейни інших річок, а далі — у моря. У минулому столітті для перевезення цими річками багажу за складних умов (проти течії та за відсутності вітру) використовували ручну тягу. Численні струмки, річечки та ріки збираються у басейни найбільших із них — Дніпра, Волги, Дона, Дністра, Німана, Західної та Північної Двіни, Онеги, Мезени, Печори, водозбірна площа яких неоднакова. Головний водорозділ, що розділяє ріки Балтійського, Білого та Баренцевого морів, різко наближається до заходу та півночі розглянутої території. А стік з центральної частини вищезгаданої рівнини спрямований на схід, значною мірою до Каспійського моря (рис. 1). Головний водорозділ, що розмежовує басейни південних Чорного, Азовського та Каспійського морів і басейни Балтійського, як і згаданих північних морів, різко наближається до заходу та півночі (Обединтова 1983, с. 10, 12—13).

Це загальна характеристика річкової системи в цій частині євразійського материка. Тепер же звернемося безпосередньо до питання

використання річок у часи функціонування структур першої східнослов'янської держави наприкінці I — на початку II тис. н. е., як і інших людських спільнот, що існували в цей же час в деяких інших зонах Східної Європи.

Варто зазначити, що вся тогочасна система торговельно-ремісничих поселень була загалом «прив'язана» якраз до річкових шляхів, а їх основною функцією було проведення річкової торгівлі та залучення для цього відповідних комунікацій. Перші спроби на археологічному матеріалі охарактеризувати такі об'єкти як пункти на річкових шляхах — тобто спроби виявлення у структурі подібних центрів торговельних зон і визначення їх діяльності у східноєвропейському регіоні через приймання та обслуговування річкових суден — відбулися відносно нещодавно. Така особливість помітна у порівнянні з вивченням західноєвропейських аналогій, де проблема «портової археології» нині має уже певні позитивні результати (Мурашева, Фетисов 2014, с. 287).

Також необхідно вказати, що під час вивчення цієї теми найчастіше звертаються до відомого з літописів волхівсько-дніпровського маршруту — так зв. «шляху із варяг у греки», який пов'язував, у першу чергу, північні та південні райони зони східнослов'янського розселення, основну торговельно-економічну нитку всієї Східної Європи. Запропонована літописцем схема цієї середньовічної магістралі доволі чітко демонструє її міжнародний характер. Наближений до літописного шлях був описаний ще Адамом Бременським: він розпочинався у Старигарді або Шлезвігу, проходив через Волин у гирлі Одри, обходив Південно-Східну Прибалтику і «через чотирнадцять днів від Волина досягав країну Русь», де розташовувалася «митрополія Київ, суперник константинопольського скипетра, краса і слава Греції» (рис. 2). Місто на Боспорі було кінцевою точкою цього міжнародного маршруту, де пов'язані з морями порти мали свої специфічні особливос-

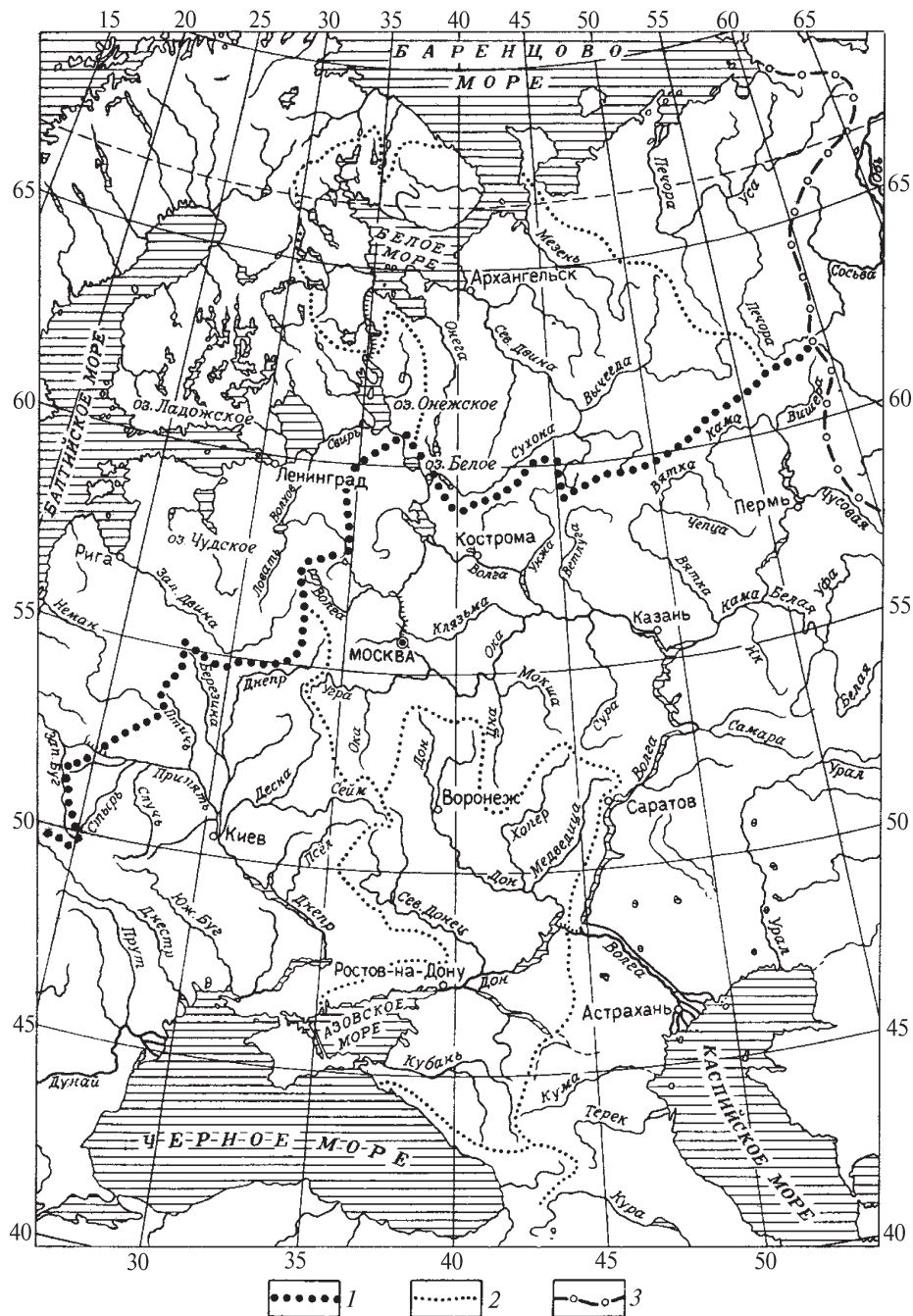

Рис. 1. Річкова сітка Східно-Європейської рівнини (за Г. Обедієнтовой): 1 — головний водорозділ; 2 — межа басейнів морів; 3 — водорозділ європейських і сибірських річок

ті облаштування у порівнянні з їх річковими аналогіями (Славяне и скандинавы 1986, с. 218—235; Путь из варяг... 1996, с. 101; Давня історія України 2000, с. 428, 430). Зокрема, це знайшло аналогії у кам'яній припортовій фортифікації і глибоких бухтах значних за розмірами чорноморсько-середньоземноморських портів у порівнянні з так зв. «віками» або ж «торговельно-ремісничими поселеннями» на більш північних територіях (Петросян 1986, с. 40, 44, 71; Сорочан 2005, с. 683—684; Лебедев

1977, с.142). Такими прикладами можуть слугувати Константинополь на Боспорі, Херсон — літописний Корсунь у Криму, Бірка в Скандинавії (рис. 3—8).

Але в цьому випадку ми акцентуємо увагу на набагато менш відомих пам'ятках — на середній ділянці «шляху із варяг у греки», на території південної частини Київської Русі (у межах «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну), а також на окремих об'єктах на «Бурштиновому шляху» у прибалтійському ре-

Рис. 2. Торговельні шляхи середньовічної Європи (за С. Романовим)

гіоні, для яких об'єднуючою ланкою був відомий археологічний комплекс IX—XI ст. біля Гньоздова під Смоленськом на Верхньому Дніпрі. Якраз тут, на перехресті водних шляхів, перетиналися маршрути «північ—південь» (Дніпро—Ловать—Волхов) і «захід—схід» (Західна Двіна/Даугава—Дніпро—Ока—Волга). У західному напрямку другий варіант маршруту забезпечував короткий і прямий зв'язок з країнами узбережжя Балтійського моря, хоча існує й певна загадка стосовно хронології: літописні

повідомлення разом з археологічно зафіксованими відповідними матеріалами імпорто-експортних операцій свідчать про найактивнішу фазу південнорусько-прибалтійських контактів лише починаючи з XII ст., тоді коли місце Гньоздова чітко зайняв літописний Смоленськ. Слід також відзначити і те, що Південно-Східна Прибалтика найбільших результатів у торговельних операціях із Руссю досягла в експорті сировини та продуктів промислового призначення: хутра, бурштину тощо (Му-

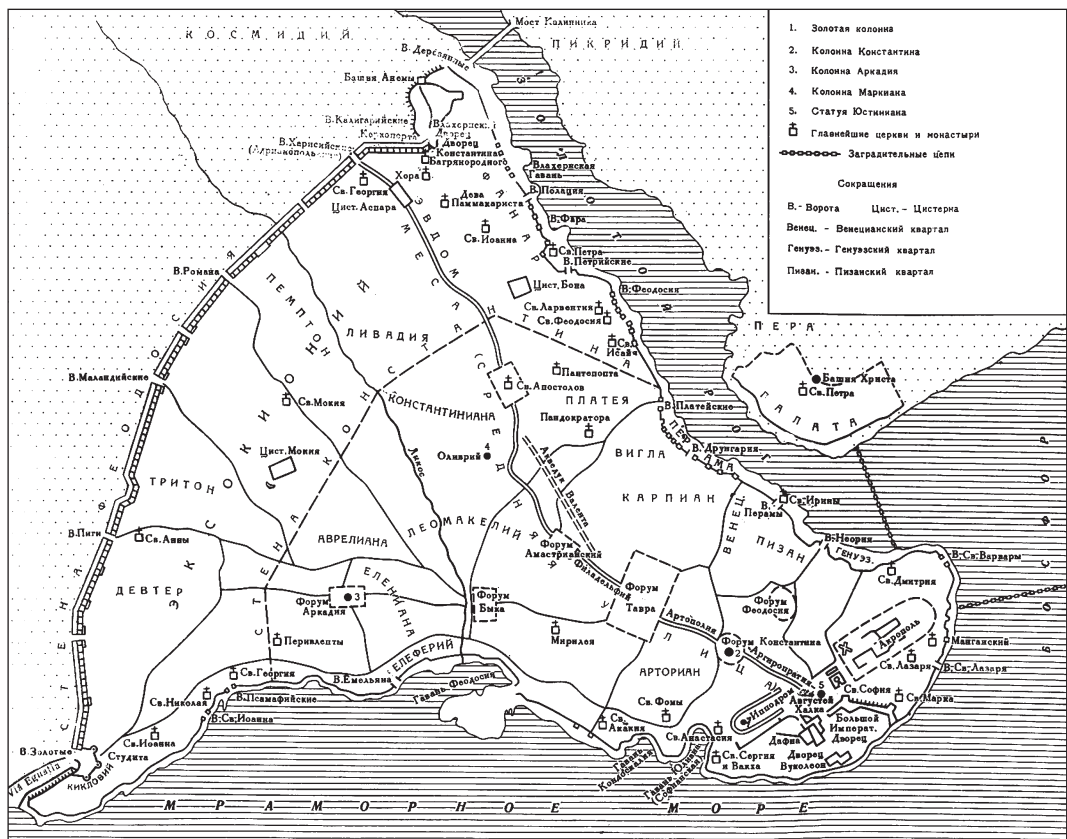

Рис. 3. План Константинополя

Рис. 4. Видглед Константинополя з бухтою Золотий Ріг

16, 17... — куртини; XV, XX... — башти; **лінії берега:** — V ст. до н. е.; — III—IX ст.; — IX—X ст.; — сучасна

Рис. 5. Схема південно-східних оборонних споруд Херсона-Корсуня з куртинами (22—27) та баштами (XXI—XXIII) для захисту портового району з боку Карантинної бухти (за І. Антоною)

Рис. 6. Херсонес-Херсон. Аерофотозйомка

гуревич 1965, с. 144; Булкін, Дубов, Лебедев 1978, с. 51—52, 54; Давня історія України 2000, с. 434, 438).

Якраз на території Верхнього Подніпров'я, згідно зі свідченнями візантійського імператора Костянтина Багрянородного, слов'яни — піддані київських русів, а конкретно «*кривеїни, лєндзяни та інші Славії — рублять у своїх горах моноксіли під час зими і, спорядивши їх, із наступом весни, коли розтане лід, вводять до водойм, що знаходяться по сусідству. Так як ці [води] впадають у річку Дніпро, то й вони з тих [місць] входять у ту саму річку й відправляються у Кієву. Їх витягують для [оснащення] і продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки й розібравши свої старі моноксіли, переносять їх. І у червні місяці, рухаючись по річці Дніпро, вони спускаються до фортеці*

Рис. 7. План шведської Бірки: 1 — кургани; 2 — укріплення; 3 — селища; 4 — городище

Вітачева, яка є фортецею-панкіюкітом росів, і, зібравшись там на протягом двох—трьох днів, поки з'єднаються усі моноксіли, тоді відправляються в дорогу й спускаються по названій річці Дніпро» (Константин Багрянородный 1991, с. 45—47).

Тут ми маємо перші свідчення у писемних джерелах про існування дніпровських портів у Києві та Вітачеві. Але археологічних доказів стосовно цього нині не існує. Хоча для першого з названих пунктів усе ж маємо певний орієнтир у розміщенні таких прирічкових споруд: коли в 955 р. після повернення княгині Ольги з Константинополя візантійський імператор нагадав про обіцяні нею дари, то вона відповіла йому: «*аще ты рьци такожє постоиши оу мене в Почайнѣ якоже азъ в Сюду то тогда ти дамъ*» (ПСРЛ 1962, стлб. 63). Знахідки дерев'яної тріски ні про що не говорять — вона присутня майже скрізь, де велося будівництво.

Подібну ситуацію спостерігаємо і у третьому випадку — стосовно порту літописного Олешня на Нижньому Дніпрі (у гирлі ріки), де річковий шлях переходив у морський, що йшов біля чорноморських берегів. Саме тут зустрічали послів з Візантії та Кавказу, кандидатів на київську митрополичу кафедру та інших поважних гостей. Київські князі трималися за Олешня не лише тому, що воно було важливим перевалочним пунктом русько-візантійської торгівлі, але також, очевидно, через його промислове значення: місцеві рибал-

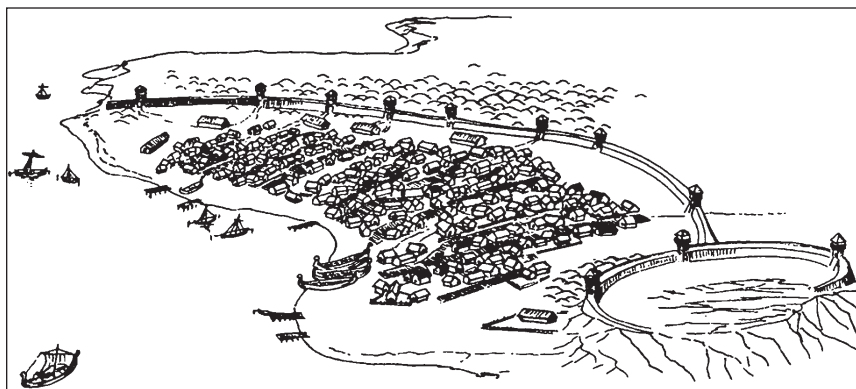

Рис. 8. Реконструкція Бірки на о. Мелар (за Й. Херрманом)

ки постачали, зокрема до столиці Русі, великі партії риби (Толочко 1980, с. 128—129).

З точки зору функціонального призначення не було порту ще в одному дніпровському місці — на острові Св. Григорія, сучасній Хортиці: *«На цьому острові вони звершують свої жертвоприношення, так як там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, укріплюють вони і стріли навколо [дуба], а інші — шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їх звичай. Кидають вони і жереб про півнів: або зарізати їх, або з'їсти, або відпустити їх живими»* (Константин Багрянородный 1991, с. 49). Тож це було сакральне місце для здійснення відповідних ритуалів під час руху по воді, а не об'єкт промислового призначення.

Вище за течією цієї річки, безпосередньо на кордоні між Руссю та кочівницьким Степом, відомо про виявлення досить оригінально облаштованої укріпленої гавані в літописному місті Воїнь у гирлі Сули — лівої притоки Дніпра. Цей град був доволі ґрунтовно досліджений до його затоплення «рукотворним мо-

рем». У результаті проведених робіт було встановлено, що планування центральної частини — дитинця, як і валів та ровів, що його оточували, — було досить своєрідним, внаслідок чого цей укріплений пункт виділявся серед інших давньоруських городищ. Вал і рів оточували його не навколо, як це зафіксовано в переважній кількості випадків, а лише з півночі та заходу. Південне закінчення валу доходило безпосередньо до Сули й обривалося на її березі, водночас північне підходило до р. Кривульки (впадала тут у Сулу), але не з'єднувалося з нею. Між закінченням валу, що поступово знижувався, й Кривулею залишався прохід завширшки до 20 м. Можливо, що в давнину вал тут доходив до самої річки, але пізніше був розмитий під час паводків, а на його місці утворилася рівна болотиста місцевість. За валом із зовнішнього боку, тобто з півночі та заходу від нього й паралельно йому, проходив рів.

У середині дитинця розташовувалася рівна площадка з очевидними слідами культурного шару та залишками жител. Вона мала форму

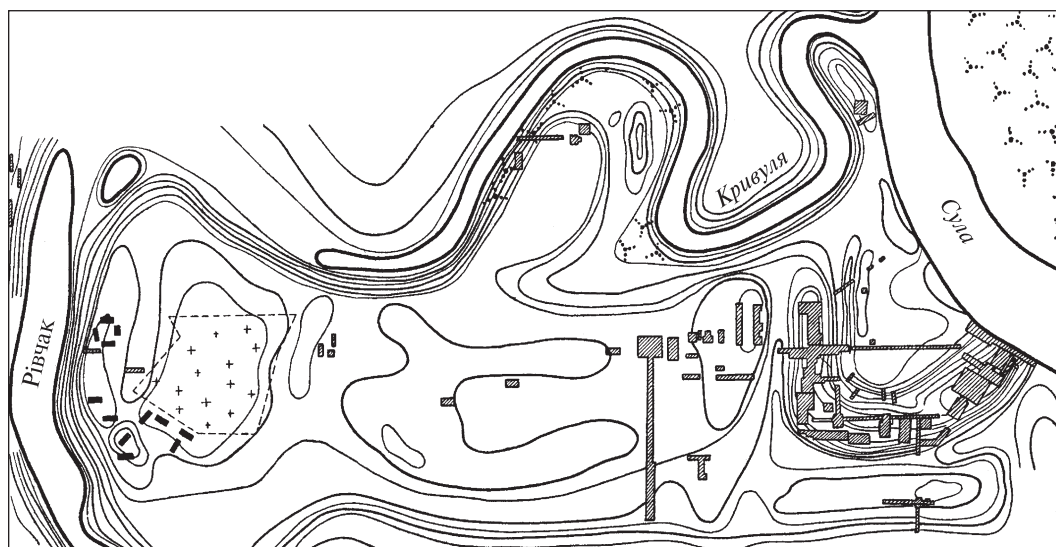

Рис. 9. План і розкопки на Воїнському городищі

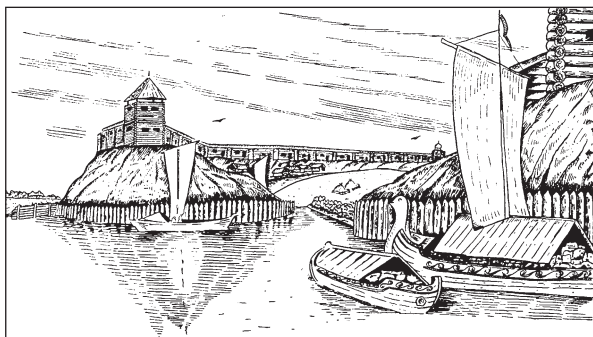

Рис. 10. Реконструкція літописного Воїня на Сулі (за В. Довженком та ін.)

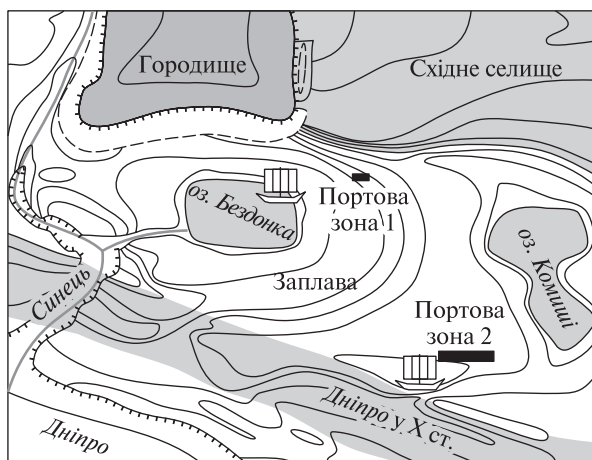

Рис. 11. Гньоздово. План портових зон (за М. Мурашовою та О. Фетисовим)

напівмісяця — посередині та у східній частині була ширшою, а ближче до країв (у південній і північній частині) — вузкою. З боку річки, тобто зі сходу та півдня, площадка зі слідами культурного шару була в безпосередній близькості до річкової заплави, зарослої луговою травою. Між площадкою та заплавою проходив рів, дно якого більшу частину року було заповнене водою, а в часи засухи — заболочене. Цей рів, подібно городищенським укріпленням із півночі та сходу, також проходив напівколом паралельно до них. Його південний кінець доходив до Сули та безпосередньо з'єднувався з її руслом, а північний достатньо близько підходив до берега Кривулі, але з нею не з'єднувався. Можна припустити, що він був затягнутий мулом під час розливів, подібно до того, як і вал у цьому місці був розмитий.

Найбільш характерною особливістю планування Воїнського городища було те, що вал і рів, які напівколом оточували його, начебто й нічого не захищали: фронтальним боком вони були направлені в бік заселеного міського посаду, а внутрішнім — до річкової заплави, яка

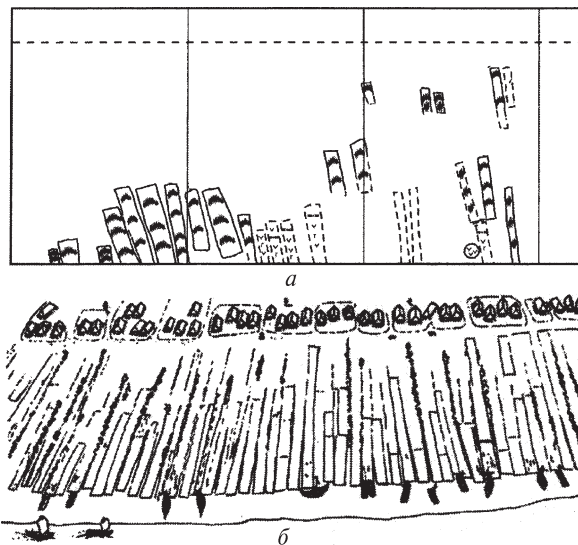

Рис. 12. Гньоздово: а — дошки-настил пристані; б — пристань у Дорестаді

кожну весну покривалася водою, а влітку заростала звичайною річковою рослинністю. У результаті археологічних досліджень виявилось, що низька площадка між валами, що заливалася під час розливів, була ні чим іншим як частиною природної заплави. Відповідно до цього й рів був одним із рукавів Старої Сули. Проходячи від Кривулі праворуч, він робив вигин у вигляді напівкола та відокремлював надзаплавне підвищення. Коли ж у часи Київської Русі будувалося це місто, то природний рукав старого річища був спланований та дещо випрямлений.

Спостереження щодо планування цього городища та розвідкові траншеї дали можливість стверджувати, що вал і рів завжди захищали центральну частину населеного пункту не по колу, а тільки напівколом — з південного та західного боків. З інших сторін (східної та північної) відповідних укріплень не було: тут до городища підходило русло Сули (такий природний рубіж і створював надійний захист). Але і тут були певні огорожувальні споруди — частокіл, лінія якого проходила вздовж правого берега біля самої води. Тобто, вал, рів і частокіл захищали не лише заселену площадку дитинця, але й ту частину, що заливалася, як і внутрішній рів, перероблений з рукава Старої Сули (рис. 9, 10).

Внутрішній рів у системі планування городища мав особливе значення. Він своїми закінченнями з'єднував русло Сули та її притоку Кривулі, що впадала до неї дещо вище городища та нижче підходила до центральної частини вже в середині укріплень. Правий берег було

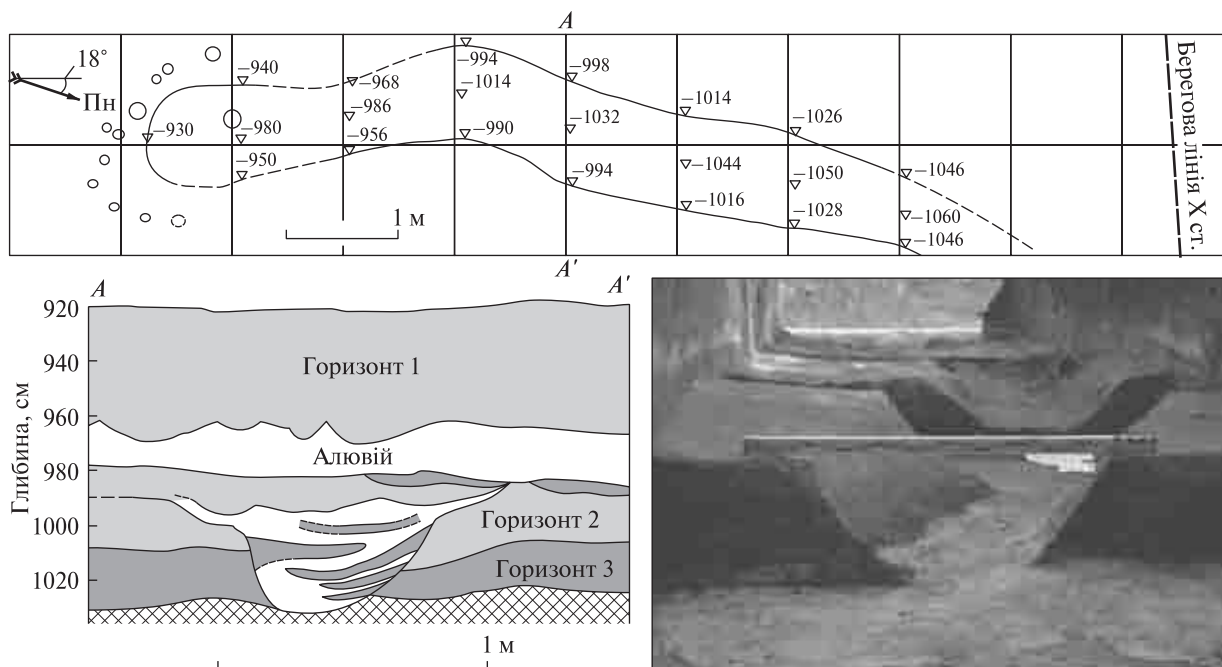

Рис. 13. План і розрізи канави на подолі Виповзова

сплановано та вирівняно, що свідчить про важливість його призначення. Таким чином, внутрішній рів забезпечував безпосередній зв'язок центру цього городища з течією Сули, а також відігравав роль укріпленої річкової гавані. Аналогічні гавані відомі й у деяких інших населених пунктах: вище за течією цієї річки в Жовнині, польському Сандомирі (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 19–24).

Вище від Києва по Дніпру також відомі середньовічні порти. Одним з них був Любеч, де ще князь Олег посадив свого намісника. Тут, неподалік від дитинця в уроч. Замок (північніше нього), розміщена пойма з двома озерами, які згадуються у літописі. Одне з них, що перетворилося нині в затоку Дніпра, також у свій час відігравало роль гавані, про що свідчить відкритий на березі культурний шар зі знахідками візантійських монет (Археологія... 1986, с. 300). Однак інформація про такий об'єкт у цьому літописному граді обмежується на сьогодні короткими даними.

Але нині набагато більше накопичено інформації про «портову зону» вже згаданого Гньоздівського археологічного комплексу під Смоленськом у верхів'ях Дніпра. Перша ділянка, що може бути пов'язана з місцевим портовим господарством, розміщена на березі невеликого за своїми розмірами озера Бездонка, і розташовується воно на площі високої пойми Дніпра біля підніжжя Центрального городища. Водойма з'єднується протокою з р. Свинець

(притока Дніпра). Тут було виявлено систему дерев'яних настилів, які можна інтерпретувати як «тверді» для підходу до води, тобто примітивна пристань. Серед знахідок на цій ділянці розкопів виявлено орнаментовану у скандинавському стилі дерев'яну уключину. Однак масштаби пам'ятки обумовили необхідність вивчити й саму берегову смугу Дніпра, з метою виявити системи освоєння прибережної річкової зони. За південною межею поселення було виявлено острівця культурного шару, розміщений у районі сучасного берегового валу Дніпра, поблизу давнього русла ріки. Таким чином, можна запропонувати таку інтерпретацію результатів досліджень (рис. 11).

Судячи зі складу керамічного матеріалу, початок портової діяльності в Гньоздово у прирічковій зоні датується другою чвертю X ст. У всіх будівельних горизонтах раннього етапу знайдено доволі значну кількість ладійних заклепок, які можна розглядати як своєрідний індикатор «портової активності» якраз у цьому місці.

Окрім того, до початкових етапів освоєння прибережної зони також належить досить цікавий археологічний об'єкт — дощаний настил пристані. Дощки були викладені одна біля одної у напрямку північ—південь, тобто перпендикулярно до лінії русла. У безпосередній близькості від східного краю цього настилу зафіксовано систему ям від стовпів, яка, можливо, належала певній легкій назем-

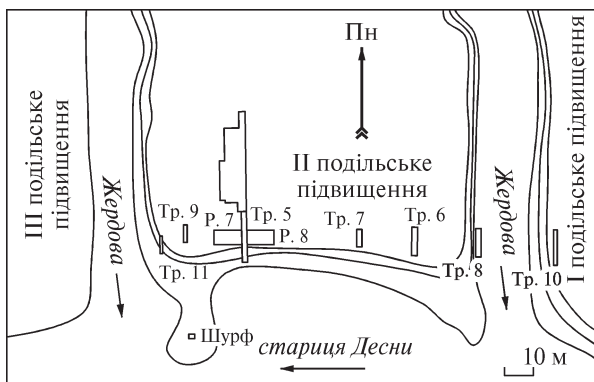

Рис. 14. Загальний план розкопів на Шостецькому подолі

Рис. 15. Реконструкція Шостецького подолу: I — загальний вигляд (за С. Дмитрієнком); II — причал (за О. Бондарем)

ній споруді. Повна аналогія такої конструкції причалу була запропонована В.А. ван Есом і В.Х. Ферверсом за матеріалами розкопок гавані Дорестада. Згідно з їхньою реконструкцією, на березі були викладені дошки настилу, орієнтовані перпендикулярно до берегової лінії й встановлені таким чином, що між краями настилу та води залишався простір земляного берега. Безпосередньо на берег з краю настилу витягувалися човни або невеликі кораблі для ремонту, стоянки чи технічного обслуговування. Можна припустити, що своєрідний «пірс»

був дерево-земляною спорудою, яка, очевидно, була знищена пожежею, оскільки в заповненні усіх стовпових ям чітко проглядаються фрагменти пропаленого супіску (рис. 12).

За дослідженнями Д. Елмерса, відомо кілька типів конструкцій пристаней, що належать до часів раннього середньовіччя. Окрім найбільш звичних дерев'яних пристаней, що відходили від берега до води, опорні стовпи яких встановлювалися вже в самій воді за її лінією зрізу (Хедебю, Волин, Шестовиця — про неї детальніше далі), відомі й так зв. примітивні пристані інших видів. Основними спорудами останніх були дерево-кам'яні або ж кам'яно-земляні конструкції, орієнтовані перпендикулярно до берегової лінії. Завдяки таким витягнутим насипам, що доходили аж до місця стоянки кораблів на мілководді, здійснювався під'їзд, а також вивантаження й завантаження товарів (Уппсала, Гластонберрі та ін.). У Гньоздові фіксується якраз такий варіант портової забудови. Окрім того, на цій території виявлено сліди різних складів чи окремих об'єктів: смолокурня, пов'язані з ковальською справою виробничі вогнища та шлаки, інструменти та ладійні заклепки — сліди судобудівництва та ремонту плавзасобів (Мурашева, Фетисов 2014, с. 288—293).

Елементи портової забудови були виявлені й на подолі Виповзівського археологічного комплексу на Десні — лівій притоці Дніпра, де в часи одержавлення цієї території був розміщений один з найранніших дружинних таборів великого князя київського на Дніпровському Лівобережжі. Тут, у безпосередній близькості до старого русла р. Кримки (стариці Десни), виявлено довгу каналу, орієнтовану з півночі на південь перпендикулярно до давнього русла. У південній частині траншеї на рівні материка вдалося зафіксувати закінчення каналу, а північна частина пішла до старого русла річки. Загальна довжина дослідженої частини складає 8 м, її ширина — від 0,6 до 0,9 м, а глибина дорівнює 0,4 м. Шари заповнення цієї каналу послідовно змінюються один за одним тонкими прошарками замивів і гумусу, що свідчить про сезонний характер використання цього об'єкта (рис. 13).

Споруда, що була пов'язана з описаним витягнутим заглибленням, функціонувала в перервах між розливами річки — у ці періоди й відкладалися гумусовані прошарки. Взимку й під час паводків каналу не використовувалася, а тому й з'являлися прошарки алювію. На південній частині розкопу, навколо закінчення

цієї каналу, виявлено ямки — сліди від стовпів, що підтримували конструкції якогось навісу. Північний край каналу виходив за межі розкопу, але, враховуючи її орієнтування, а також зафіксовану стару берегову лінію, можна припустити, що північний край сягав безпосередньо русла річки. У такому випадку довжина каналу могла становити близько 10 м.

Імовірно призначення описаного об'єкта — траншея для витягування на берег плавзасобів для їх ремонту або ж для тимчасового зберігання на суші. Над торцевою частиною такого заглиблення розміщувався навіс (можливо, його частина використовувалася для зберігання ремонтних матеріалів). Стратиграфія об'єкта свідчить про його використання у Х ст. (найінтенсивніше — у середині цього сторіччя). Це був своєрідний «сухий док», аналогічний вищеописаному на березі озера під Гньоздівським городищем.

Привертає також увагу незвичайна конфігурація берегової каналу у Виповзові: її останні, якщо починати відлік від річкового русла, кілька метрів вигнуті під незначним кутом у східному напрямку, де й було зафіксовано стовпи від навісу. Можна припустити, що цей відрізок використовувався з якоюсь господарською метою, а човни витягували лише в те саме заглиблення, що проходило по прямій лінії у бік русла річки. І хоча місце з'єднання каналу з береговою лінією не потрапило в межі розкопу (заважав сучасний рівень води), імовірно, довжина частини, куди витягували човни чи малі судна, становила приблизно 7–8 м. За підрахунками А. Стальсберг, розміри ранньосередньовічних суден, що пересувалися по річках Східної Європи, були відносно невеликі — завдовжки від 6 до 12 м. Водночас слід відзначити й те, що згідно з розрахунками Е. Нілена на такому судні можна було перевозити достатньо великий вантаж і команду до 11 чоловік (Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 34–36).

Ще вище по Десні — поблизу літописного Чернігова — на площі подолу Шестовицького археологічного комплексу також було виявлено сліди портової забудови з причалом для човнів і річкових суден, що знаходилися між сучасними течіями тієї ж Десни та її старого річища в кілька рукавів (р. Жердова). На другому з наявних тут підвищень були зафіксовані та досліджені сліди наземних жител з розвалами глинобитних печей і передпічними ямами; а також сліди садибних огорож і значна кількість ям господарсько-виробничого призна-

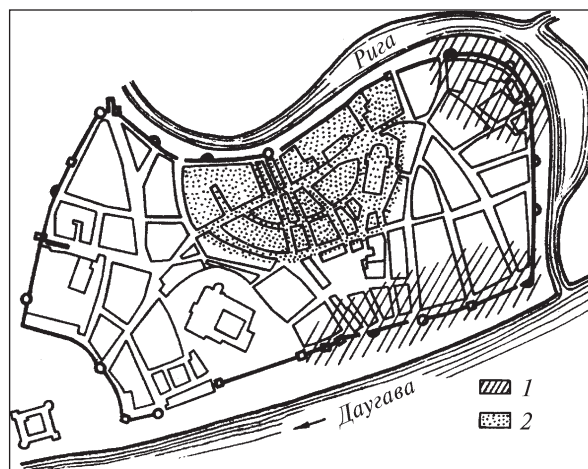

Рис. 16. План середньовічної Риги: 1 — поселення XII ст.; 2 — поселення початку XIII ст.

чення. Серед них слід виділити залишки кількох смолокурень, які використовувалися лише сезонно — у міжпаводковий період. Окрім того, тут виявлено сліди костерізного, деревообробного й ювелірного ремесел, як і залишки майстерень, де виробляли й обробляли залізо (рис. 14).

Але все-таки основною галуззю діяльності населення шестовицького подолу було обслуговування річкових суден, зокрема ремонт старих і побудова нових. Прямим свідченням цього є численні знахідки залізних ладійних заклепок і їх фрагментів, які використовувалися у суднобудівництві для закріплення бортових дощок. Слід ще раз зазначити, що для пересування річковими шляхами Східної Європи використовувалися невеликі плавзасоби — типу малих лодій, оскільки великі кораблі доходили лише до таких морських портів, як наприклад Ладога (Сорокин 1999, с. 104–105).

Вигідна топографія (наявність глибокої проточної стариці, яка була захищена мисом від північних і східних вітрів та значною мірою від руйнування паводковими водами; Десни, в яку впадала р. Жердова трьома рукавами, гирла яких слугували якісними природними «мокрими доками») безперечно сприяла корабельній справі в Шестовиці. Оскільки існує точка зору, що цей населений пункт у перші століття існування Київської Русі був одним з опорних пунктів збирання великокнязівського полуддя, логічним буде припустити, що саме тут концентрувалася зібрана з місцевого населення данина для подальшого її перенаправлення до столиці Русі спочатку Десною і далі — Дніпром. Також логічним буде й припущення, що якраз у цьому місці готувалися судна до май-

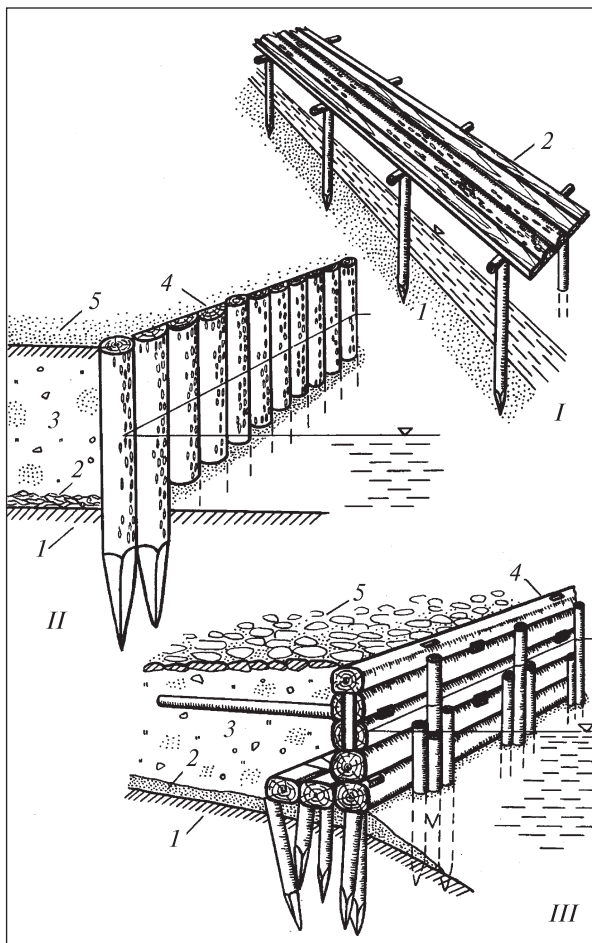

Рис. 17. Реконструкція берегових укріплень Ризької гавані (за А. Цауне): I — містки для причалування кораблів і човнів XII ст. (1 — материк; 2 — дошки); II — укріплення початку XIII ст. (1 — материк; 2 — хмиз; 3 — насипний шар органіки; 4 — дубові колоди; 5 — пісок); III — укріплення XIV—XV ст. (1 — материк; 2 — пісок; 3 — насипний шар органіки; 4 — соснові балки; 5 — бруківка)

бутніх походів; тут же зупинялися купецькі каравани в часи проведення внутрішньодержавних та міжнародних торговельних операцій.

У зв'язку з низьким рівнем паводку, рівень води у стариці також різко понизився. Це, у свою чергу, дозволило зафіксувати на рівні материка вибиту колесами возів колію — сліди дороги, яка йшла від городища, огинаючи старицю ріки, в напрямку розкопів у згаданій «портовій зоні». Далі вона, очевидно, пролягала в напрямку Вишгорода та Києва.

У південній частині прокладеної тут траншеї, яка тяглася безпосередньо до русла, виявлено ями від двох великих стовпів, що могли бути пов'язані лише з невеликими прибережними конструкціями типу набережної або ж пристані. Наступні дослідження дозволили зафіксувати нові сліди від згаданої дороги, яка заходила в цей порт, а також численні ями —

нові сліди берегової причальної конструкції. Судячи з усього, пристані неодноразово перебудовувалися, що свідчить про їх тривале використання. Також можна припустити, що їх переносили ближче чи далі від води в залежності від її рівня у стариці в різні роки, у зв'язку з конкретним кліматичним режимом (засуха або заводнення). Наявність слідів дерев'яних конструкцій між різними підвищеннями шестовицького подолу викликає питання про існування в ті часи мостових переходів між цими підвищеннями (рис. 15).

Таким чином, уже перші дослідження у заплаві Десни, біля підніжжя городища в урочищі Коровель дозволили відкрити нову складову в соціально-топографічній структурі Шестовицького археологічного комплексу — поділ, зона забудови якого наприкінці IX — на початку XI ст. займала всі придатні для життя території, де на краю однієї з них розташовувалася й «портова зона» (Коваленко, Моця, Ситий, Скороход 2008, с. 181—190).

Систематизувавши матеріали з дніпро-деснянського регіону, звернемося і до балтійської зони, а саме до басейна Даугави/Західної Двіни, течія якої не була скрізь однаковою. Уже вище Лівани в руслі річки все частіше трапляються дівонські доломніти, які утворювали пороги. У зв'язку з цим слід нагадати і про запорозькі пороги (як і волховські), які практично не дозволяли заходити у глибину східнослов'янської території глибоководним морським кільовим суднам (цьому сприяла й відносно невелика глибина місцевих річок у значній частині їх течій).

На сучасних латвійських землях великі судна могли заходити в Даугаву лише в районі її гирла — до торгового порту на березі р. Рига. Сюди ж підходили і морські маршрути. Водний шлях по Даугаві, можливо, використовували і до Полоцька, але слідів портової забудови там ще не виявлено. Вірогідно, вона розміщувалась десь у місці злиття Західної Двіни та Полоти, адже на території Верхнього замка — міського дитинця — зафіксовано шпангоути від човнів і весло (Штыхов 1978, с. 26—27). По самій же Даугаві рух суден розпочинався ранньою весною, коли річка скидала «льодяний панцир», і продовжувався до пізньої осені (як і в інших аналогічних випадках). Окрім цієї основної річкової магістралі, слід відзначити й шлях по Гауї, але недостатні археологічні дослідження у її басейні не дозволяють нині використовувати наявну інформацію для розкриття цього питання (Мугуревич 1965, с. 98—99, 113—114).

Інша ситуація простежується в районі Риги, розташованій на 12 км вище за течією Даугави від її впадіння у Балтійське море. Місто виділилося серед інших поселень у кінці XII ст. Його розвитку сприяло вигідне географічне розміщення та, зокрема, наявність природної гавані в гирлі р. Рига (ширина сягала 40 м). Окрім того, тут було перехрестя трьох стародавніх сухопутних доріг. У цьому місці, у вигині річки, безпосередньо біля гавані, було частково досліджено одне з найбільш ранніх середньовічних поселень мікрорегіону (рис. 16).

У результаті проведених робіт вдалося простежити, що в XII ст. берег Риги навпроти поселення ще не був укріплений. До цього часу можуть належати лише кінці вбитих у дно соснових паль, знайдені біля берега в руслі річки (і в материку на березі). Таким чином, з самого початку тут були збудовані лише місточки-причали для кораблів і човнів. Ряди паль розміщувалися на відстані близько 2 м одна від одної, що може вказувати на ширину причальних місточків.

На початку XIII ст., у часи будівництва фортечної стіни вздовж р. Риги (перші укріплення розміщувалися на відстані 5 м від лінії берега), набережна була також укріплена. За палями поверхня була піднята приблизно на 0,5 м вище середнього рівня води в річці; для створення насипу використовувалися різні міські залишки — хмиз, гній, рештки деревини та будівельні відходи. Поверхня нової набережної не була спеціально укріплена: її верхній шар складався переважно з піску. Під час спорудження набережної між міською стіною та берегом річки утворилася смуга землі завширшки 10 м, яка також могла використовуватися для тимчасового зберігання товарів.

Уже в XIII ст. у зв'язку зі збільшенням кількості морських суден головною гаванню по-

ступово стає сама Даугава, а стара гавань після цього використовується як пристань для човнів і як зимова гавань. Мабуть, з тієї ж причини нові масивніші укріплення берегів р. Риги були зведені в XIV—XV ст. Друга набережна була збудована на відстані приблизно 20 м від міської стіни в тому місці, де розпочинався крутий схил русла річки. У цій потужній конструкції не було використано жодної залізної деталі або цвяха, а вся поверхня вже була вимощена камінням (рис. 17). В акваторії гавані та на її набережній виявлено деталі кількох дерев'яних суден, серед яких зафіксовано і досить значні фрагменти човна межі XII—XIII ст. (Цауне 1987, с. 119—125).

Таким чином, на завершення дослідження можна зробити кілька висновків:

- річкові та морські порти Східної Європи досить суттєво відрізнялися між собою як за розмірами, так і за облаштуванням, на що впливали особливості ландшафтів причорноморських і балтійських берегів, а також обсяги водних ресурсів у різних річках;

- облаштування окремих портів на східноєвропейських річках, незважаючи на місцеві особливості, все ж мало й численні аналогії, які, в першу чергу, пояснювалися функціонуванням тісно пов'язаних з ними інших локальних просторів;

- у «портових зонах» обслуговувалися різні типи суден: як прості однодеревки, так і «набійні» лодії київських і інших купців, воїнів, дипломатів та церковнослужителів; частими також були факти, що вказували на північні традиції у суднобудівництві (зокрема, ладійні заклепки);

- не зважаючи на початковий етап у розвитку «портової археології», усі наявні дані свідчать про перспективність цього археологічного напрямку не лише в Україні, але й на інших територіях.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков. — Л., 1978.

Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 178—191.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991.

Лебедев Г.С. Социальная топография могильника «эпохи викингов» в Бирке // Скандинавский сборник. — Таллин, 1977. — XXII. — С. 141—158.

Моця О.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009—2013 рр. // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 26—37.

Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. — Рига, 1965.

Мурашева В.В., Фетисов А.А. Портовая зона Гнездова // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 287—293.

Обедиентова Г.В. Века и реки. — М., 1983.

- Петросян Ю.А.* Древний город на берегах Босфора. — М., 1986.
- Полное собрание русских летописей.* Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — Т. 1.
- Путь из варяг в греки и из грек...* — М., 1996.
- Славяне и скандинавы.* — М., 1986.
- Сорокин П.Е.* Судостроительная традиция Древней Руси // Труды VI Междунар. Конгресса славянской археологии. — М., 1999. — Т. 5. — С. 101—108.
- Сорочан С.Б.* Византийский Херсон. Очерки истории культуры. — Харьков, 2005.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Цауне А.В.* Рижская гавань и ее роль в возникновении города в XII—XIII вв. // Труды V Междунар. Конгресса славянской археологии. — М., 1987. — Т. 1. — С. 119—125.
- Штыхов Г.В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Минск, 1978.

Надійшла 21.10.2014

А.П. Моця

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОРТЫ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИЯ НА РЕКАХ И МОРЯХ

Во все времена взаимодействие человека и воды являлось одной из наиболее важных деталей функционирования любой экологической системы. Это в полной мере относится к средневековому времени и, в частности, к значению и функционированию портов в разных частях Восточной Европы.

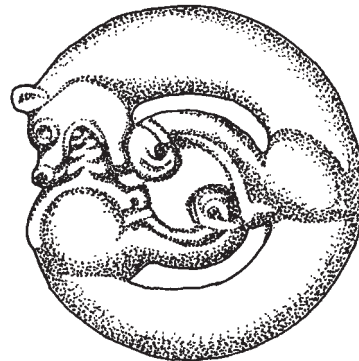
Анализ имеющейся на сегодня информации по этому вопросу позволяет сделать ряд выводов: 1) речные и морские восточноевропейские порты существенно отличались между собой как по размерам, так и по устройству, на что влияли как особенности ландшафта причерноморских и балтийских берегов, так и размеры водных ресурсов разных рек; 2) устройство конкретных портов на восточноевропейских реках, при наличии местных особенностей, все же имело и многочисленные аналогии, которые, в первую очередь, объясняются функционированием тесно связанных с ними локальных пространств; 3) в «портовых зонах» обслуживались различные типы судов — как простые однодеревки, так и «набойные» ладьи киевских мореплавателей при походах на византийские территории (в первую очередь); кроме того, нередкими были и факты, указывающие на северные традиции в кораблестроении, в частности находки ладейных заклепок свидетельствуют об использовании килевых клинкерных судов ладейного типа; 4) развитие «портовой археологии» принесет в дальнейшем новые интересные и научно важные результаты не только для реконструкции жизнедеятельности в конкретном регионе, но и на европейских просторах в целом.

O.P. Motsia

MEDIAEVAL PORTS IN EASTERN EUROPE: CERTAIN DIFFERENCES AT RIVERS AND SEAS

Interaction between human and water was one of the most important details of any ecologic system functioning at all times. It concerns in full measure the mediaeval period, and the significance and functioning of ports in various parts of Eastern Europe in particular.

Analysis of the information on this issue available today allows the author to come to a series of conclusions: 1) river and sea ports in Eastern Europe quite significantly distinguished from each other both by their size, and their structure, which was caused both by the landscape peculiarities of the Black and the Baltic Seas' coasts, and by the size of water resources in different rivers; 2) the organization of specific ports at Eastern European rivers, though having local peculiarities, also had numerous analogies which are explained, first of all, by the functioning of the local areas tightly related with them; 3) in «port zones» various types of ships were served, both simple logboats, and «planked» boats of Kyiv seafarers in their campaigns for Byzantine territories (first of all); besides, the facts indicating the northern traditions in shipbuilding were also frequent, for instance, the findings of boat's rivets testify for the usage of boat type clinker vessels with keels; 4) development of «ports archaeology» will bring in future the new interesting and scientifically important results for reconstruction of life activity not only in specific regions, but also in the whole European expanses.

М.А. Хомчик, Ю.П. Бут

ПОЛІХРОМНІ (АКВАРЕЛЬНІ) ПЕЛІКИ IV—III ст. до н. е. З ПАНТИКАПЕЯ ЗІ ЗБІРКИ НМІУ

У роботі розглядаються питання фарбового покриття на трьох поліхромних (акварельних) пеліках IV—III ст. до н. е. з Пантикапея, які входять до збірки Національного музею історії України. Проаналізовано причини та зроблено висновки щодо різного стану їх збереження.

Ключові слова: Пантикапей, поліхромні (акварельні) пеліки, науково-технічна експертиза (АРТ-ЛАБ).

Поліхромні (акварельні) пеліки IV—III ст. до н. е. входили до ранньоелліністичних поховальних комплексів некрополя Пантикапея. Вони були виготовлені за допомогою ручного гончарного круга, на якому майстер, зазвичай, працював сам і виготовляв посуд різноманітної форми. Круг мав таку конструкцію: кам'яний диск-маховик жорстко насаджувався на дерев'яну вісь. Нижній загострений кінець осі вставлявся у кам'яну або дерев'яну підставку з конусоподібним заглибленням (опорний підшипник), на якій розташовувалася тринога. Заглиблення підставки та верхня частина триноги змащувалися мастилом (можливо, овечим жиром). На маховик накладався робочий дерев'яний диск, який фіксувався у підпрямкутному заглибленні кам'яного диска. На цьому диску гончар формував посуд (Хомчик, Печорний 2013, с. 85—88.).

Пеліка, як вважається, випалювалася при температурі 800—900° (Вдовиченко 2003, с. 24). Після випалу на поверхню наносилось покриття та розпис фарбами природного походження, до складу яких входили вода чи зв'язуючі речовини. Зважаючи на те, що фарби були нестійкими, розпис на більшості посуду зберігався частково або з часом зовсім зникав. Відомо небагато випадків задовільної збереженості розпису на таких пеліках (Зайцева 1976, с. 103—106).

Наукові дослідження поліхромних пелік зі збірки НМІУ, проведені в 2014 р., дозволили зробити висновки щодо причин різного збереження на них шару фарби. Пеліка, інв. № Б11-

100 (рис. 1), надійшла до Київського історичного музею у 1936 р. з колекцією та каталогом музею університету Св. Володимира. У цьому каталозі записано, що експонат № 2708 було придбано в Керчі за розпорядженням Правління музею № 1146 від 6 квітня 1881 р. (Каталог музею... 1835, с. 83). У 50-х рр. XX ст. пеліка була внесена до колекційного списку Б11 (Пантикапей). Це сіроглиняна посудина з овальним тулубом і похилими плічками з плавним переходом до високого, розширеного у верхній частині горла. Широкі пласкі вінця відігнуті. Ручки пласкі, у верхній частині зігнуті під кутом, закріплені під вінцями та на тулубі. Денце на кільцевому піддоні. Розміри: висота 20,3 см; діаметр тулуба 12,7 см; діаметр вінець 11 см; діаметр денця 6,9 см; ширина ручок 2,5 см. На поверхні — залишки поліхромного розпису (рослинний орнамент на вінцях, сліди червоної фарби на шийці, ручці, а також сліди світлого покриття

Рис. 1. Гончарний круг VI ст. до н. е., Корінф

Рис. 2. Поховальна поліхромна пеліка IV ст. до н. е. Пантикапей, Б11-100 НМІУ

на тулубі). Як відомо, в розписі поховальних посудин використовувалися такі поширені мотиви як сітчастий орнамент, гірлянди із завитків, листя та плодів плюща, гілки зі стилізованим листям. Аналогічна пеліка (рис. 2) зберігається в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі (Соколов 1973, с. 100, рис. 97).

Друга пеліка за інв. № Б11-371 (рис. 3) надійшла до Київського історичного музею у 1936 р. з колекцією і каталогом Церковно-археологічного музею, який існував при Київській духовній академії. До цього музею її передав І.К. Суручан наприкінці XIX ст. (Петров 1897, с. 10, № 705). Це червоноглиняна посудина з овальним тулубом і похилими плічками, що плавно переходять до розширеного у верхній частині високого горла. Широкі плоскі вінця відігнуті. Ручки плоскі, з невеликим реберцем посередині, у верхній частині зігнуті під кутом, закріплені під вінцями та на тулубі. Денце на кільцевому піддоні. Розміри: висота 20 см; діаметр тулуба 12 см; діаметр вінця 9,8 см; діаметр денця 6,9 см; ширина ручок 2,3 см. Під час Другої світової війни пеліку було розбито. Пізніше цей експонат був непрофесійно реставрований. У 1975 р. його записали до колекційного списку Б11 (Пантикапей). У 2014 р. під час реставрації у майстерні НМІУ на поверхні пеліки було виявлено залишки поліхромного розпису (біла та чорна фарби на вінцях, шийці та ручках). Схожа пеліка (рис. 4)

Рис. 3. Поховальна поліхромна пеліка IV ст. до н. е. Пантикапей, Ермітаж РФ

Рис. 4. Поховальна поліхромна пеліка IV ст. до н.е. Пантикапей, Б11-371 НМІУ

зберігається у Берліні (Langner 2013, S. 221—257, Taf. LXI:74a).

Третя пеліка за інв. № Б27-1623 (рис. 5) походить з археологічного музею Вищих жіночих курсів у Києві. Колекція та каталог цього музею надійшли до Київського історичного музею у 1936 р. У каталозі під № 511 вказана «акварельна» пеліка, що походить з Керчі; посудину музею подарував Б.С. Козловський у лютому

Рис. 5. Поховальна поліхромна пеліка IV ст. до н. е. Пантикапей, Берлін (Німеччина)

1914 р. (Каталог музею Высших... 1912, с. 11, № 511). Під час Другої світової війни пеліка була розбита, а інвентарний номер музею втрачений. На початку 50-х рр. XX ст. посудина була непрофесійно реставрована та записана до музейного колекційного списку Б27 як експонат без місця знаходження. У 1998—1999 рр. її відреставровано в майстерні НМІУ: було проведено демонтаж, фрагменти очищено від вапнякових нашарувань, склеєно та догіпсовано. Саме під час цих робіт і було виявлено поліхромний розпис.

Пеліка має витягнутий овальний тулуб з похилими плічками, що плавно переходять до розширеного у верхній частині високого горла. Широкі пласкі вінця відігнуті. Ручки пласкі, у верхній частині зігнуті під кутом, закріплені під вінцями та на тулубі. Денце на кільцевому піддоні. Розміри: висота 25,2 см; діаметр тулуба 14,1 см; діаметр вінець 14 см; діаметр денця 8,3 см; ширина ручок 2,4 см. На вінцях, ручках та горлі є залишки темно-бордового покриття, на тулубі — намальованої білою фарбою людської фігури (рука) та щита, виконаного червоною фарбою. На Боспорі виготовлялися поліхромні пеліки з сюжетами, запозиченими з розпису аттичних червонофігурних пелік. Сцени битви амазонок з греками (рис. 6) є одним з найпоширеніших сюжетів (Шталь 2000, с. 15, 50—51, 163 (якм кп 866A₄ 470 «в»). Музейна пеліка має залишки розпису одного з цих сюжетів.

У поховальному ритуалі за античної доби обов'язковим було принесення та встановлен-

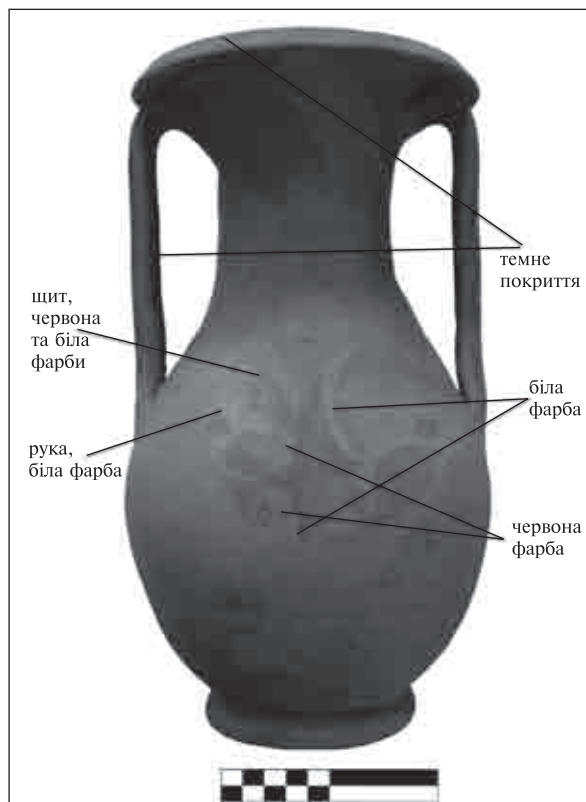

Рис. 6. Поховальна поліхромна пеліка IV ст. до н. е. Пантикапей, Б27-1623 НМІУ

ня в могилах спеціального набору речей, які мали за тогочасними уявленнями важливе значення. Це було тісно пов'язано зі світоглядом тієї епохи, своєрідним втіленням і пережитками первісного анімізму, певною мірою, притаманного й давнім грекам. Вони залишали в могилах супровідний інвентар, а також їжу, напої, гроші. Живі були зобов'язані задовольнити потреби померлих в їжі та напоях (Папанова 2006, с. 195), тому речі супровідного інвентарю вважалися необхідними в потойбічному світі, як і відповідні предмети в земному бутті. Предмети поховальних комплексів відображають уявлення стародавніх греків про потойбічний світ. Супровідний інвентар підбирався досить ретельно. Всі предмети становили єдиний комплекс і були пов'язані певним змістом. На прикладі Ольвійського некрополя відомо, що поховання V—IV ст. до н. е. навіть заможних громадян відзначаються скромністю поховального інвентарю (Козуб 1974, с. 39—40).

Для пізньокласичного-раньоелліністичного часу відомо виготовлення спеціального посуду для поховання. Звичай виготовляти посуд спеціально для поховальних цілей був поширений в той час у всьому античному світі (Зайцева 1976, с. 103—106). Характерною особливістю інвентарю класичних та елліністичних похо-

Рис. 7. Червонофігурна пеліка IV ст. до н. е. Пантикапей, Ялта (Крим)

вальних комплексів некрополя Пантикапея є наявність пелік, які були обов'язковою приналежністю більшості поховань.

У 2014 р. пеліки з музею були передані для проведення аналізів до Бюро науково-технічної експертизи (АРТ-ЛАБ) у м. Києві¹. Аналізи розпису пелік показали, що основу фарб складає клейова сполука тваринного походження. Ймовірно, зв'язуючою складовою фарб могли бути риба'ячий, казеїновий клеї або сполука на основі яйця. Властивість яйця склеювати була підмічена ще в давнину. В «Натуральний істо-

¹ Ці дослідження проведені методами оптичної та цифрової мікроскопії, в ультрафіолетовому (УФ) світлі, за допомогою променів Вуда (близький діапазон до ультрафіолетового (УФ) випромінювання), методом флуоресцентного аналізу (РФА) та ІЧ-спектроскопії з Фур'є перетворенням (FTR).

рії» Плінія розповідається про фарбу «*purpurissum*», яка використовувалася в живописі та змішувалася з яєчним жовтком (Киплик 1998, с. 129).

Для виготовлення фарбового шару використовувалася низка різних пігментів. Вохра — осадова порода, яка, зазвичай, супроводжується заляганням заліза з домішками глини. Чорний пігмент (*Lamp black* — чорна фарба з лампової сажі) — один з найдавніших барвників. Його виготовляли шляхом спалювання жирної рослинної олії, тваринних жирів або природних смол з осіданням кіптяви на поверхні. Спалювали також кісточки олійних культур і винограду. Як наповнювач використовувався гіпс, мінерал класу сульфатів².

Відомо, що на поверхні частини посудин розпис зберігається, а на інших — ні. Наші дослідження показали, що причина полягає не у фарбах, як писала К.І. Зайцева (Зайцева 1976, с. 103—106). Псування та зникнення розпису пов'язане з гідрофільністю стін, перепадами температури та вологості в похованні протягом тривалого часу. Внаслідок цього на фарбовому шарі осідають розчинні солі (містяться у ґрунтових водах), які й призводить до руйнування розпису (Никитин, Мельникова 1990, с. 55—56)

Різний коефіцієнт розширення випаленого черепка та фарбового шару з часом призводить до відлущування фарби від черепка (Беломеря, Шевченко, Мнускина 2002, с. 4—58). Імовірно, поховальний посуд з поліхромним розписом, на якому фарбовий шар зберігся краще, перебував у більш стабільних і сухих умовах.

Таким чином, поліхромні пеліки зі збірки НМІУ походять з поховань, що зазнавали значних перепадів температури та вологості протягом тривалого часу.

² Експертний висновок. Бюро науково-технічної експертизи, 2014 р.

Беломеря Н.И., Шевченко А.Ю., Мнускина В.В. Методические указания к лабораторным работам по курсу «Химическая технология керамики и огнеупоров». — Донецк, 2002.

Вдовиченко И.И. Античные расписные вазы из Крымских музеев. — Симферополь, 2003.

Зайцева К.И. Ольвийская расписная керамика эллинистической эпохи. Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976.

Киплик Д.И. Техника живописи. — М., 1998.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Каталог музею Высших женских курсов в Киеве. — 1912 (НА НМІУ).

Каталог музею університету св. Володимира. — 1835 (НА НМІУ).

Никитин М.К., Мельникова Е.П. Химия в реставрации. — Л., 1990.

Папанова В.А. Урочище сто могил. — К., 2006.

Петров Н.И. Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1897.

Соколов Г. Античное Причерноморье. — Л., 1973.

Хомчик М.А., Печорний П.П. Гончарный круг античного часу (до питання атрибуції) // Археологія. — 2013. — № 33. — С. 85—88.

Шталь И.В. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой росписи по музеям Российской Федерации и стран СНГ (пелики, IV в. до н. э., керченский стиль). — М., 2000.

Langner Martin. Amazonen auf Kertscher Vasen Wechselnde Blickwinkel auf ein populäres Bildmotiv Amazonen zwischen Griechen und Skythen. Gegenbilder in Mythos und Geschichte, Beiträge zur Altertumskunde 310. — Berlin, 2013. — S. 221—257.

Надійшла 11.02.2015

М.А. Хомчик, Ю.П. Бут

ПОЛИХРОМНЫЕ (АКВАРЕЛЬНЫЕ) ПЕЛИКИ IV—III вв. до н. э. ИЗ ПАНТИКАПЕЯ В СОБРАНИИ НМИУ

Известно, что на поверхности одних полихромных сосудов роспись сохраняется, а на других нет. В ходе нашего исследования выяснилась причина этого явления. В собрании Национального музея истории Украины хранятся три полихромных пелики IV—III вв. до н. э., которые входили в погребальный инвентарь некрополя Пантикапея. Все три пелики поступили в музей в 1936 г. из коллекций разных музеев.

В 2014 г. музейные пелики были переданы для проведения анализов в Бюро научно-технической экспертизы в г. Киеве (АРТ-ЛАБ). Они были исследованы методами оптической и цифровой микроскопии, в УФ свете с помощью лучей Вуда (ближний диапазон УФ излучения), методом рентгено-флуоресцентного анализа (РФА) и ИК-спектроскопии с Фурье преобразованием (FTIR).

В результате было установлено, что причина не в красках, как писала К.И. Зайцева. Это происходит в следствии гидрофильности стен, перепадов температуры и влажности в погребениях в течении длительного времени. Из-за этого на красочном слое оседают растворы солей, которые находятся в грунтовых водах. Это и приводит к разрушению росписи. Разный коэффициент расширения обожженного черепка и красочного слоя со временем приводит к осыпанию краски. Возможно, погребальная посуда с полихромной росписью, на которой сохранился красочный слой, находилась в более стабильных и сухих условиях в погребениях.

М.А. Khomchik, Yu.P. But

THE 4th AND 3rd CENTURIES BC POLYCHROMOUS (AQUARELLE) PELIKAI FROM PANTICAPAEUM IN THE NMHU COLLECTIONS

It is known that paintings preserve on the surface of some polychromous vessels, and on some do not. The reason for this fact was ascertained during our investigations. The collections of the National Museum of History of Ukraine (NMHU) contains three polychromous pelikai of the 4th and 3rd centuries BC which belonged to the funeral inventory of necropolis in Panticapaeum. All the three pelikai arrived to the Museum in 1936 from the collections of other museums.

In 2014, the pelikai from the Museum were passed to the Bureau of Scientific and Technical Examination in Kyiv (ART-LAB) for the analyses. They were investigated using the methods of optical and digital microscopy, under ultraviolet with N-rays (close diapason of ultraviolet radiation), the method of X-ray fluorescent analysis, and infrared spectrum with Fourier transform (FTIR).

During the research, it was ascertained that the reason is not in the paints, as K.I. Zaitseva wrote. The damage of the paintings occurs because of hydrophily of the walls, temperature and humidity drops in the burials in course of time. As a result, salt solutions, which the soil waters contain, form sediment on the pictorial layer. This process leads to the paintings destruction. Different coefficients of thickening of the burned clay and the layer of paintings after some time lead to the shattering of paints. Perhaps, the burial vessels with polychromous paintings on which the layer of paints preserved were contained in the burials with more stable and dry conditions.

ПОХОВАННЯ 529 НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У публікації подано матеріали одного з поховань Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури, за допомогою яких можна реконструювати специфічні риси поховального обряду болгарського населення Хозарії.

К л ю ч о в і с л о в а: поховання, салтово-маяцька культура, Нетайлівський могильник, перевернутий посуд, дирхем.

У 2014 р. під час дослідження Нетайлівського могильника (с. Металівка Вовчанського р-ну Харківської обл.) експедицією Харківського історичного музею під керівництвом автора статті було досліджено поховання 529, яке надає можливість розкрити окремі специфічні риси поховального обряду болгарського населення салтово-маяцької культури.

Нетайлівський могильник розташований на краю першої надзапальної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), за 100 м від східної околиці с. Металівка та за 500 м на схід від берега водосховища. Могильник було відкрито в 1959 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця. Пам'ятка досліджувалася Д.Т. Березовцем протягом 1959—1961 рр. (Березовець 1962, с. 18—22), а з 1991 до 2002 рр. — експедицією під керівництвом харківського археолога А.В. Криганова (Крыганов 1993, с. 93—94; Крыганов, Чернигова 1993, с. 35—42; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362—368). У 1993 р. охоронні роботи на могильнику провадила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом автора цієї статті (Аксенов 2006, с. 51—63). У 2002—2003 рр. у роботі на могильнику разом з експедицією А.В. Криганова брала участь експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства, керівник В.К. Міхеев. У 2004 р. вивченням пам'ятки одночасно займалися археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О.В. Комара (Комар 2008, с. 45—46), експедиція під керівництвом А.В. Криганова та експедиція Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету та Міжнародного центру хазарознавства під керівництвом В.К. Міхеева (Аксенов, Михеев 2005, с. 134—156; Аксенов, Хоружая 2005, с. 182—198). За-

гальне керівництво двома останніми експедиціями здійснювалося доцентом Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди В.В. Колодою (Колода, Крыганов 2005, с. 173—175). З 2006 р. роботи на могильнику ведуться силами спільної експедиції Харківського історичного музею та Харківської державної академії культури. Загальна кількість досліджених на могильнику поховань (з урахуванням 124 могил досліджених експедицією Д.Т. Березовця) нині становить 529.

Поховання 529. Верхню частину могильної ями було зафіксовано на глибині 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. На рівні фіксації могильна яма у плані має форму овалу розміром 3,17 × 2,5 м, орієнтованого своєю довгою віссю вздовж лінії схід—захід з незначним відхиленням на південь (азимут 100°). Колір могильної плями на рівні фіксації був неоднорідним. У західній частині могильної плями фіксувалася серпоподібна ділянка із заповненням світло-сірого кольору, яка ледве простежувалася на фоні світло-жовтого материкового піску (рис. 1, 1). Заповнення східної частини могильної ями мало темно-сірий, місцями чорний колір. При цьому заповнення чорного кольору тяжіло до країв могильної ями, розташовуючись по контуру пізнішого навмисного вкопу. Структура заповнення могильної ями вказує, що її східна частина ще в давнину навмисне була розкопана. Так, заповнення східної частини ями в межах пізнього вкопу мало строкату структуру (рис. 1, 2, 3). Воно складалося з шарів темно-сірого, місцями чорного супіску та шарів світло-сірого піщаного ґрунту. Ці шари мали прогин в сторону дна могильної ями (рис. 1, 2) та пологий нахил в сторону її східної торцевої стінки (рис. 1, 3). Потужність цих шарів заповнення була мінімальна біля країв ями та поступово збільшувалася по мірі їх наближення до її дна. У шарах заповнення темно-сірого кольору траплялися поодинокі невеликі за розміром вуглини від

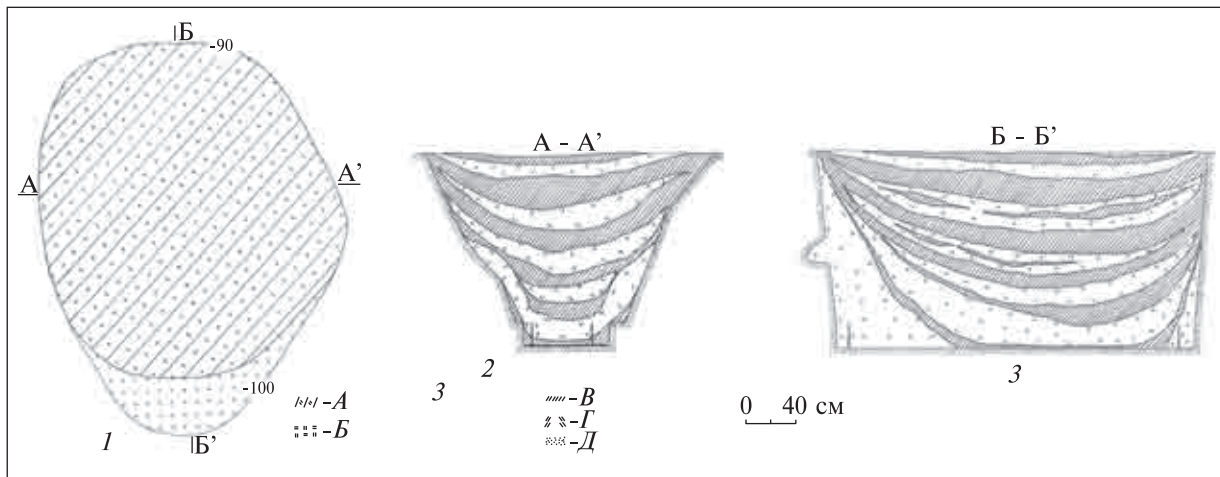

Рис. 1. Поховання 529 Нетайлівського могильника: 1 — план плями могильної ями; 2 — поперечний розріз могильної ями; 3 — повздовжній розріз могильної ями. А — заповнення навмисного вкопу в могильну яму; В — первинне заповнення могильної ями; В — темно-сірий, місцями чорний, супісок; Г — світло-сірий піщаний ґрунт; Д — материк (світло-жовтий пісок)

спаленої деревини. Заповнення західної частини могильної ями за межами навмисного вкопу було однорідним і складалося зі світло-жовтого материкового піску з домішкою незначної кількості сірого супіску. Це заповнення утворювало в західній частині могильної ями своєрідний останець первинного заповнення ями.

У межах навмисного вкопу на відстані 1,4 м від східного та за 1,2 м від північного країв могильної ями на глибині 1,1 м від сучасної поверхні був знайдений кухонний горщик (рис. 2; 3, 2), який стояв догори дном. Розміри горщика: висота 17,9 см, діаметр дна 10,4 см, діаметр тулуба 16,4 см, діаметр вінець 13,6 см. Тулуб горщика прикрашений горизонтальними смугами, що були виконані гребінцевим штампом. Край вінець орнаментований відбитками косо поставленої палички. Колір поверхні горщика темно-коричневий. Судячи з ґрунту, що оточував горщик, він був встановлений у ямку діаметром приблизно 0,25 м, яка навмисне була вирита в заповненні повторного вкопу в могильну яму. Нижче горщика, на глибині 1,35 м від сучасної поверхні, на відстані 1,45 м від східного та за 0,95 м від північного країв могильної ями було зафіксовано кубішку (рис. 2; 3, 1), що стояла догори вінцями. Частина вінець посудини була пошкоджена ще в давнину, її денце було навмисно пробите ударом зі сторони вінця та мало округлий отвір діаметром близько 2 см. Розміри кубішки: висота 6,7 см, діаметр дна 7 см, діаметр тулуба 11,4, діаметр вінець 7,2 см. Зовнішня поверхня кубішки лискована та має темно-сірий колір.

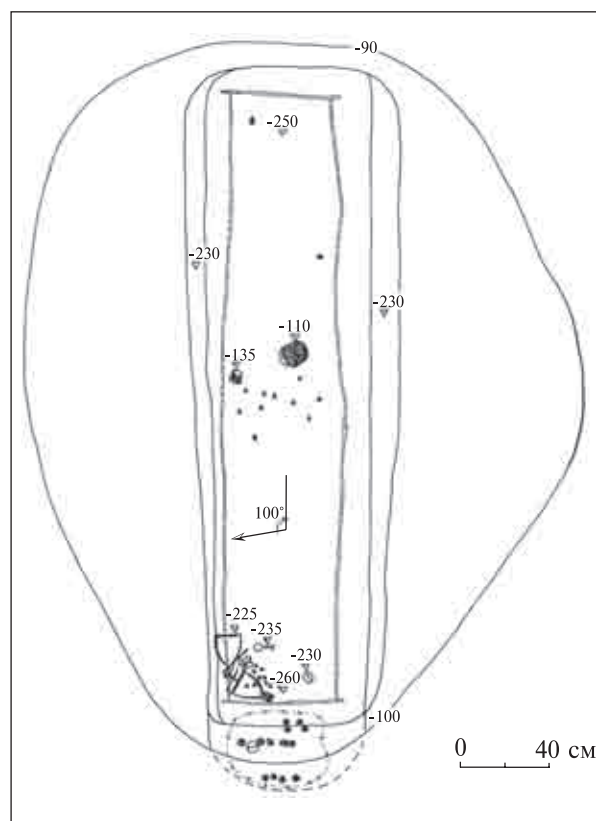

Рис. 2. План поховання 529

Стінки могильної ями від рівня її фіксації мали нахил до дна (рис. 1, 2, 3). На глибині 2,3 м від сучасної поверхні вони переходили у горизонтальну площадку, яка в плані мала форму прямокутника із заокругленими кутами. Розміри цієї площадки: довжина 2,9 м, ширина 0,77 м (західний край) — 0,94 м (східний край). У середині площадки було зафіксоване заглиблення прямокутної у плані форми роз-

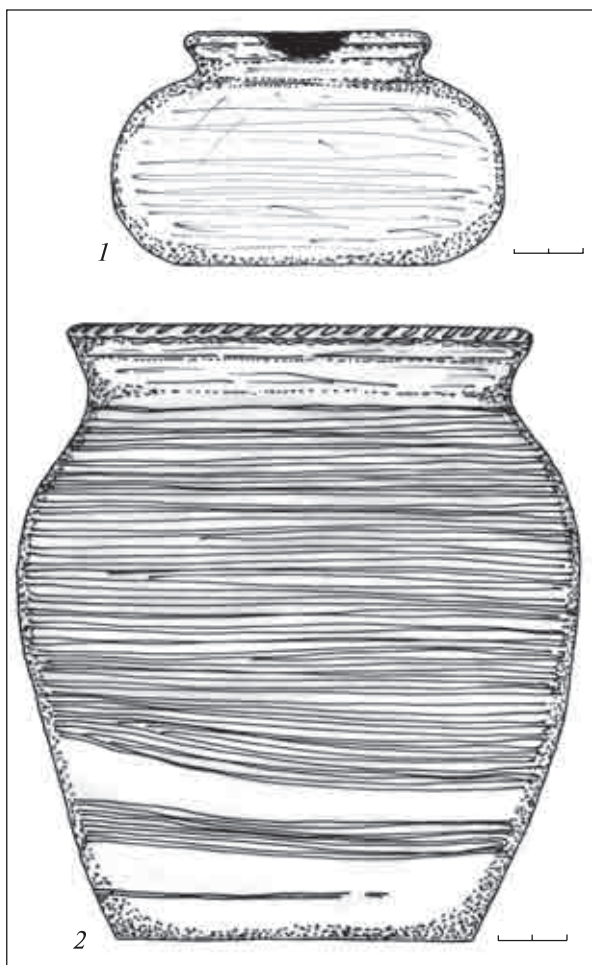

Рис. 3. Посуд із заповнення навмисного вкопу в могильну яму: 1 — кубішка; 2 — горщик

міром $2,9 \times 0,65$ (західний край) — $0,74$ м (східний край) та завглибшки $0,2$ м під поховання людини (дно могильної ями фіксувалося на глибині $2,5$ м від сучасної поверхні) (рис. 2). Заповнення цього заглиблення було неоднорідним. У східній частині на відстані до $1,3$ м від торцевої стінки воно мало світло-сірий колір, тоді як інша частина заглиблення була заповнена ґрунтом темно-сірого кольору. Всередині заглиблення було зафіксовано залишки дерев'яної домовини-рами у вигляді темно-коричневих смужок по її контуру. Довгі стінки домовини були затиснуті між її короткими стінками. Розміри домовини-рами: довжина $2,68$ м, ширина $0,46$ — $0,49$ м, висота $0,2$ м. На дні домовини зафіксовано органічну підстилку темно-коричневого кольору (кора дерева?), також вона простежується і за межами домовини. Підстилка покривала все дно заглиблення під поховання людини. Зверху вона була перекрита шаром в'язкого ґрунту темно-коричневого, місцями майже чорного, кольору завтовшки до 5 см.

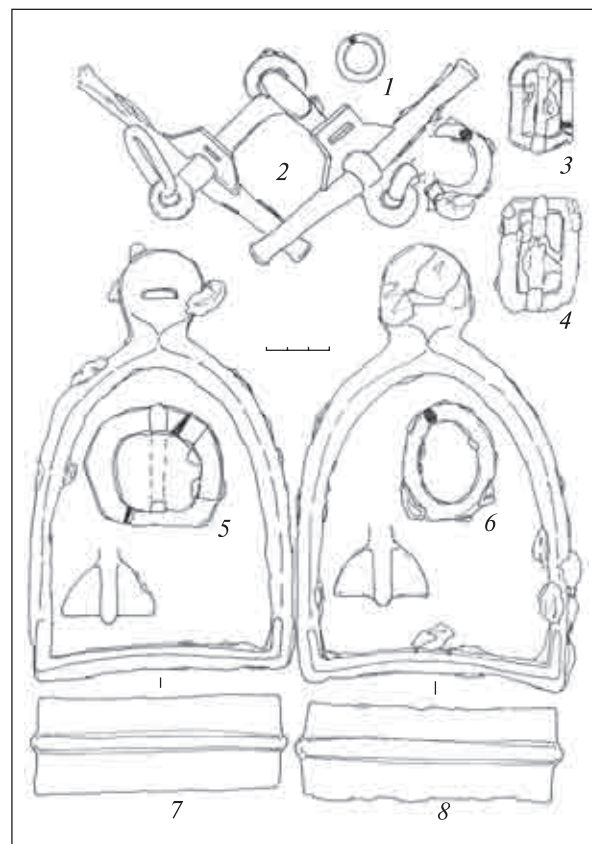

Рис. 4. Інвентар з поховання 529: 1 — кільце; 2 — вудила; 3—5 — пряжки від збруї; 6 — кільце від збруї; 7, 8 — стремена. 1 — бронза, 2—8 — залізо

На глибині $1,9$ м від рівня сучасної поверхні в західній торцевій стінці могильної ями було зафіксовано нішу-підбій завширшки $0,68$ м, завглибшки $0,19$ м і заввишки $0,18$ м. Вона була заповнена ґрунтом, який за кольором ледь відрізнявся від материка — світло-жовтого піску. На краю ніші-підбою з боку могильної ями лежали такі речі: залізна пряжка від збруї (рис. 2; 4, 5); сім фаларів круглої форми (рис. 5, 6), що утворювали своєрідний ланцюжок. Фалари лежали на стрічці з органіки, яка складалася із залишків деревини, березової кори, шкіри та тканини. На дні ніші фіксувалися залишки органіки (сідло?), зверху яких лежали фалари круглої форми (рис. 4, 6) та дротяне кільце від збруї (рис. 4, 6). Нижче ніші-підбою на західній стінці ями лежали фалари круглої форми, що утворювали дві вертикальні смуги. Під фаларами було зафіксовано залишки шкіряних ремнів у вигляді темно-коричневого тліну. Ще нижче, в первинному заповненні біля північної стінки могильної ями, на глибині $2,1$ м від сучасної поверхні розташовувалися залізні вудила (рис. 4, 2), під якими на позначці $2,25$ м від сучасної

поверхні лежали стремена аркоподібного типу (рис. 4, 7, 8), дві пряжки з рамчастим щитком п'ятикутної форми (рис. 5, 1), чотири наконечника (рис. 5, 4), 31 бляшка п'ятикутної форми (рис. 5, 2), вісім невеликих фаларів круглої форми (рис. 5, 5), один фалар щитоподібної форми (рис. 5, 3) від ременів вузди. На південь від стремени, на глибині 2,3 м від сучасної поверхні, лежала залізна пряжка від збруї (рис. 4, 3). Ще одну залізну пряжку від збруї (рис. 4, 4) було знайдено під стременом, зафіксованим біля західної стінки могильної ями. Біля стремени, що лежало поряд з північною стінкою ями, було знайдено бронзовий чумбурний блок (рис. 5, 7). Нижче зазначених речей фіксувалися контури домовини-рами у вигляді смуг темно-коричневого кольору.

У середині домовини-рами людські рештки зафіксовані не були. На дні домовини було знайдено наступні предмети:

— на 0,1 м від східної та на 0,21 м від північної стінок домовини лежали фрагменти залізного окуття від дерев'яних піхов шаблі (рис. 5, 8);

— на 0,7 м від східної та на 0,07 м від південної стінок домовини лежав арабський дирхем (Омеяди 93 р. х. — 712/713 р. н. е.) (рис. 5, 13);

— на відстані 1,23—1,53 м від східної стінки домовини були розчищені вісім литих бляшок від паска (рис. 5, 1—12) та фрагменти залізної поясної пряжки (рис. 5, 9).

Інвентар поховання 529 представлений типовими для салтово-маяцької культури речами. Так, елементи кінського спорядження включають: двочастинні, асиметричні вудила з «цвяхоподібними» псаліями (рис. 4, 2); стременими аркоподібної форми з відокремленою округлою петлею на невисокій шийці та дещо увігнутою підніжкою (рис. 4, 7, 8); дровотним збруйним кільцем (рис. 4, 6); залізними язичковими пряжками (рис. 4, 3—5). Аналогічні предмети кінського спорядження добре представлені в пам'ятках аланського (Криганов 1993, с. 57, рис. 1, 17, 18, 20; 2, 24, 26, 27) та болгарського (Аксенов, Крыганов, Михеев 1996, рис. 4, 1—7, 13—16, 19—22; Красильников 2009, рис. 8, 23—26; Сарапулкін 2006, рис. 4, 13, 14, 18) населення Подоння, в степових поховальних комплексах, що пов'язуються дослідниками з хозарами (Іванов 2000, с. 8—9; Копылов, Іванов 2007, рис. 5; 6, 1). Подібні предмети є невід'ємною частиною кінського спорядження у похованнях воїнів-вершників, з якими пов'язують кремаційні поховання салтівського часу як басейну Сіверського Дінця (Крыганов 1989, рис. 1, 38—40, 45; 4, 1—3, 5,

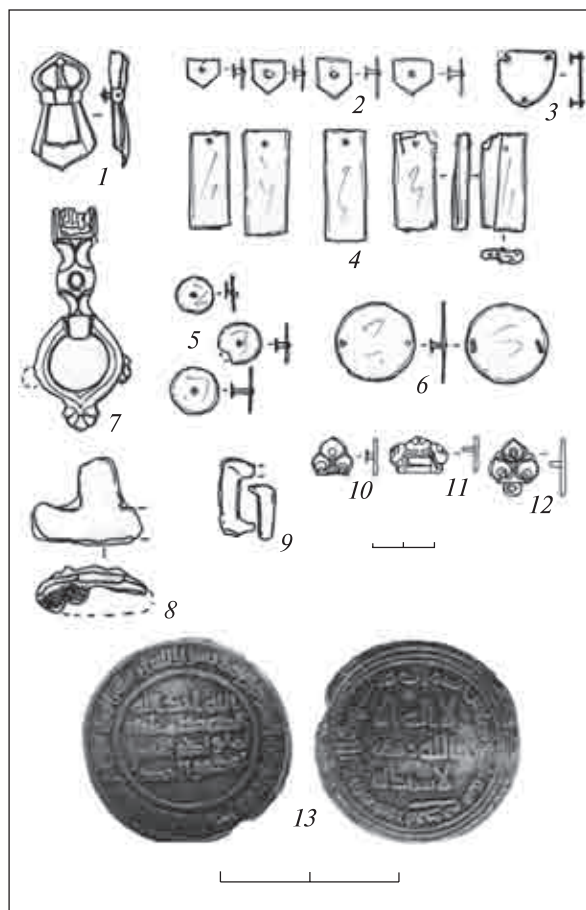

Рис. 5. Інвентар з поховання 529: 1 — пряжка; 2, 3, 5 — бляшки від кінського оголів'я; 4 — окуття ременів вуздечки; 6 — бляшки, що прикрашали реміні збруї; 7 — чумбурний блок; 8 — фрагменти наконечника від дерев'яних піхов шаблі; 9 — фрагменти поясної пряжки; 10—12 — поясні бляшки; 13 — дирхем. 1—6, 10—13 — срібло; 7 — бронза; 8, 9 — залізо

7, 8, 10; Аксенов, Михеев 2006, рис. 10, 8; 18, 4, 5, 7; 20, 3, 4), так і Кубано-Чорноморського регіону (Дмитриев 2003, табл. 89, 52, 54, 57, 58; 91, 1, 5, 11, 30; Гавритухин, Пьянков 2003, табл. 73, 5, 6, 10).

До комплексу кінського спорядження належать набори бляшок та окуть, що прикрашали реміні кінського оголів'я (вуздечки). Окуття ременів оголів'я згорнуті з тонкої срібної пластини, що обтискала край ремінця та з'єднувалася з ним заклепкою (рис. 5, 4). Окуття цього виду траплялися в багатьох похованнях салтово-маяцької культури (Винников, Афанасьев 1991, рис. 19, 8; Плетнева 1989, рис. 39; Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 20). Бляшки, що прикрашали реміні вуздечки, вирізані з тонкого срібного листа та мають круглу, п'ятикутну та щитоподібну форму (рис. 5, 2, 3, 5). Подібні прикраси ременів оголів'я добре представлені в салтівських

старожитностях другої половини VIII—IX ст. (Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 1, 3, 4, 6, 10; Винников, Афанасьев 1991, рис. 19, 8; Флеров 1984, рис. 15, 1, 2). З оголів'ям пов'язані і дві срібні пряжки з щитком у вигляді п'ятикутної рамки (рис. 5, 1). Подібні пряжки представлені як у старожитностях аланського (Плетнева 1989, рис. 39; Аксенов 2005, рис. 3, 15, 16; 4, 4; 5, 12, 13), так і болгарського (Аксенов, Михеев 2003, рис. 6, 11; Аксенов, Хоружая 2005, рис. 6, 1, 2; Аксенов 2012, рис. 10, 3—7) населення Хозарії. Чумбурний блок у похованні 529 (рис. 5, 7) представлений найпоширенішим у салтівських старожитностях типом, він датується кінцем VIII — початком X ст. (Винников, Афанасьев 1991, рис. 35, 8).

Ремені кінського спорядження в зазначеному похованні були прикрашені 23 бляшками круглої форми діаметром 2,5—2,6 см, виготовленими з тонкої срібної пластини (рис. 5, 6). До ременів бляшки кріпилися за допомогою двох заклепок. Цей вид прикрас ременів кінського спорядження є характерним для пам'яток болгарського населення салтово-маяцької культури та носіїв салтівського кремаційного обряду (Аксенов, Михеев 2003, рис. 5, 36; Аксенов, Михеев 2009, рис. 1, 7; 2, 13; 4, 5; 5, 17; 7, 26), тоді як для аланських старожитностей характерні великі опуклі бляхи-фалари діаметром 6—9 см, що мають 1—2 отвори для підвішування на тонких ремінцях до підгрудного та підхвостового ременів зброї (Плетнева 1989, с. 86, 87, рис. 41, 42; Аксенов 2005, рис. 2, 15, 16; 3, 3, 4; 4, 9, 13; 5, 4, 18, 19; 8).

Загалом інвентар, що походить з цього поховального комплексу, має чисельні аналогії у пам'ятках салтово-маяцької культури. Проте лише елементи паскової гарнітури можуть слугувати для вужчого датування цього поховального комплексу. Поясний набір представлений у похованні трьома литими срібними бляшками, поле яких вкрито рослинним орнаментом у вигляді трьох квіток лотосу на стеблах різної висоти (рис. 5, 10), однією литою срібною бляшкою-оправою, прикрашеною рослинним орнаментом з трьох квіток лотосу (рис. 5, 11), а також чотирма литими срібними бляшками листоподібної форми з нерухомим кільцем у нижній частині та полем, орнаментованим трьома квітками лотосу на стеблах (рис. 5, 12). Елементи поясної гарнітури з цього поховання є типовими для II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4), що дозволяє датувати поховання 529 кінцем VIII — першою третьою IX ст.

Не суперечить цьому наявність у похованні непробитого арабського дирхема (рис. 5, 13), адже масове надходження арабських срібних монет до представників Хозарського каганату починається після повного політичного розриву каганату з Візантією — після 50-х рр. VIII ст. (Зоценко 1991, с. 59; Круглов 2002, с. 60).

Також увагу привертає наявність у заповненні навмисного вкопу в могильну яму двох глиняних посудин. На нашу думку, цей факт дозволяє доповнити наші знання про поховальний обряд «нетайлівців». Факти навмисного проникнення у давнину в поховання Нетайлівського могильника та ритуальний характер цих дій уже висвітлювалися в літературі (Комар 2008, с. 45—46; Аксенов 2012, с. 49—64).

Знахідка в заповненні кубішки з навмисне пробитим дном повністю відповідає уявленням представників традиційних суспільств, що померлу людину повинні в потойбічний світ супроводжувати його речі, тому частина речей померлого навмисне псувалася (поламані речі в потойбічному світі вважалися цілими та виконували ті ж функції, що і в повсякденному житті людини). Найяскравішим проявом цих уявлень є навмисне псування зброї, деяких предметів побутово-господарського призначення (казанів, стремен тощо) у носіїв салтівського кремаційного обряду (Аксенов, Михеев 2009, рис. 3, 14; 4, 24; Свистун 2012, илл. 4, 5, 6; 5, 37; 8, 3).

Проте показовішою є наявність у заповненні повторного вкопу перевернутого догори дном кухонного горщика. Перевертання предметів (у поховальному, шлюбному й інших обрядах) є одноразовою, моментальною дією, яка призводить до зміни лише однієї ознаки на протилежну та є найпростішим випадком «перетворення» предмета, його переходом в інше фізичне положення і, тим самим, в інший стан (Толстой 1995, с. 221). Відповідно до етнографічних даних, перевертання самого небіжчика або пов'язаних з ним предметів (сані, колюща, відро, казан, стіл, стілець тощо) позначає перехід померлої людини до потойбічного світу (Толстой 1995, с. 213). У цьому контексті, з точки зору семантичних та семіотичних розробок, і слід трактувати знайдений в похованні 529 перевернутий горщик. Той факт, що він був зафіксований у заповненні повторного вкопу до могильної ями, вказує на ритуальний характер навмисного проникнення до могили. Вірогідно, в цьому випадку перевернутий догори дном горщик означав не лише завершення переходу людини в інший світ, а й остаточ-

но «запечатував» могилу, закривав прохід між світом живих і потойбічним світом. Нами вже була зафіксована кореляція між наявністю повторного вкопу до могильної ями на Нетайлівці зі знахідками в шарах заповнення вкопу цілих або розбитих глиняних посудин (Аксенов 2012, с. 56, 57, рис. 2, 4; 3; 4; 5, 5, 6; 6). Навмисне розбивання посуду в поховальному обряді вченими розглядається в одному контексті з ритуальним перевертанням посуду (Толстой 1995, с. 222).

Усе це дозволяє припустити, що в «нетайлівців» існував один з різновидів обряду на кшталт південнослов'янського «двоструко сохраниване», «разкопальки», який проводився через 3, 5, 7 років після поховання (Седакова 2004, с. 32, 92). Вважається, що для людей традиційних суспільств фізична смерть не була тотожна соціальною. Для того, щоб людина стала мертвою у соціальному плані потрібно було здійснити відповідні перетворення, які й були метою та сенсом поховального обряду (Байбурин 1993, с. 38—39, 101). До того ж біологічна смерть людини не обов'язково означала перехід померлого в стан мерців, а тим більш у стан предків. Остаточний перехід відбувався через певний,

іноді доволі тривалий час (від 1 до 9 років), а до того померла людина перебувала в маргінальному стані (не живий, але і не остаточно мертвий) (Косарев 2003, с. 183, 192—193). Ритуал повинен забезпечити цей перехід, надати йому незворотного характеру (Байбурин 1993, с. 105—106). Вірогідно, що у випадку з похованням 529 ми маємо справу з так зв. «заключною церемонією», проведення якої позначало кінець трауру та робило для живих смерть родича повною та остаточною, після чого «душа покойника уже не будет оказывать индивидуальное воздействие на общественную группу по крайней мере в течении неопределенного периода, пока она ждет своего перевоплощения» (Леви-Брюль 1994, с. 250—251). Як свідчать етнографічні джерела, після здійснення «заключної церемонії» живим уже більше не треба боятися небіжчика (Леви-Брюль 1994, с. 252).

Таким чином, поховання 529 Нетайлівського могильника дозволило зафіксувати нові риси поховального обряду болгарського етнічного компоненту салтово-маяцької культури та підійти до остаточного вирішення питання щодо мети навмисного проникнення до могильних споруд.

- Аксенов В.С. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника // Степи Европы в эпоху средневековья. — Хазарское время. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 245—260.
- Аксенов В.С. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII—IX вв.) // РА. — 2006. — № 2. — С. 51—63.
- Аксенов В.С. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры — миф или реальность // Дриновский сборник. — Харьков; София, 2012. — V. — С. 49—64.
- Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тысячелетия н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 116—129.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 179—191.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Исследования Нетайловского могильника в 2002—2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство. — Харків, 2005. — С. 134—156.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. // Хазарский альманах. — К.; Харьков, 2006. — Т. 5.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 387—406.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // Хазарский альманах. — К.; Харьков, 2005. — Т. 4. — С. 199—215.
- Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993.
- Березовец Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // КСИАНУ. — 1962. — Вып. 12. — С. 18—22.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культовые комплексы Маяцкого селища. — Воронеж, 1991.
- Гавриутхин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 195—200.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 200—206.

- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И.* Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника // *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* — Самара, 1996. — С. 353—368.
- Зоценко В.М.* Південне коло обігу дірхемів у Східній Європі (VIII—X ст.) // *Археологія.* — 1991. — № 4. — С. 58—72.
- Иванов А.А.* Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Волгоград, 2000.
- Колода В.В., Крыганов А.В.* Исследования 2004 г. на Нетайловском могильнике // *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.* — Запоріжжя, 2005. — С. 173—175.
- Комар А.В.* Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // *Vita Antiqua.* — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В.* К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья.* Мат-лы науч. конф. — Воронеж, 2008. — С. 45—46.
- Копылов В.П., Иванов А.А.* Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский // *Средневековые древности Дона: Материалы и исследования по археологии Дона.* — М.; Иерусалим, 2007. — II. — С. 119—153.
- Косарев М.Ф.* Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам. — М., 2003.
- Красильников К.И.* Население степного Подонцовья в хазарское время // *Дивногорский сборник.* — Воронеж, 2009. — Вып. 1. — С. 52—82.
- Крыганов А.В.* Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // *Археологія.* — 1993. — № 2. — С. 52—62.
- Крыганов А.В.* Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // *Проблемы археологии Поднепровья.* — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Крыганов А.В.* Нетайловский могильник // *Археологічні дослідження на Україні 1992 року.* — К., 1993. — С. 93—94.
- Крыганов А.В., Чернигова Н.В.* Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // *Вестник ХГУ.* — 1993. — № 374. — С. 35—42.
- Круглов Е.В.* Византийские монеты VI—VIII вв. на территории Хазарского каганата — обращение и датирующие возможности // *Вопросы краеведения.* — Волгоград, 2002. — Вып. 7. — С. 55—61.
- Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М., 1994.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Сарапулкин В.А.* Ржевский грунтовой могильник салтово-маяцкой культуры (предварительное сообщение) // *Археологические памятники Восточной Европы.* — Воронеж, 2006. — Вып. 12. — С. 195—204.
- Свистун Г.Е.* Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження.* — Харків, 2012. — Вип. 2. — С. 79—84.
- Седакова О.А.* Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004.
- Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995.
- Флеров В.С.* Маяцкий могильник // *Маяцкое городище.* — М., 1984. — С. 142—199.

Надійшла 06.03.2015

В.С. Аксенов

ПОГРЕБЕНИЕ 529 НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В 2014 г. на Нетайловском ямном могильнике салтово-маяцкой культуры (Волчанский р-н Харьковской обл.) было исследовано погребение 529. Особенностью данного захоронения является присутствие в восточной части его могильной ямы преднамеренного вкопа, совершенного в древности. Позднейший вкоп был доведен до дна могильной ямы. В заполнении этого вкопа на глубине 1,1 м от уровня современной поверхности почвы был обнаружен горшок, стоящий вверх дном. Ниже горшка, на глубине 1,35 м от современной поверхности устьем вверх стояла кубышка, дно которой в древности было преднамеренно пробито. На дне могильной ямы были зафиксированы остатки деревянного гроба-рамы, внутри которого находился немногочисленный инвентарь, представленный фрагментом железного наконечника от ножен сабли, семью серебряными поясными бляшками, фрагмен-

тами железной рамчатой поясной пряжки и арабским непробитым дирхемом (Омеяды, 93 г. х. — 712/713 г. н. э.). В западной стенке могильной ямы была зафиксирована ниша-подбой, внутри которой находились серебряные фалары, украшавшие ремни конской сбруи, сбруйная пряжка и сбруйное кольцо. Остальные предметы конского снаряжения — удила, стремяна, две сбруйные пряжки, чумбурный блок, две серебряные пряжки, бляшки и наколенники от конского оголовья — находились в первоначальном заполнении могильной ямы, представляющем собой своеобразный останец над западным краем гроба-рамы. Найденный инвентарь позволяет датировать данный комплекс концом VIII — первой третью IX вв. Обнаружение в заполнении позднейшего вкопа в могильную яму двух сосудов — одного преднамеренно пробитого, а второго умышленно перевернутого вверх дном — свидетельствует, что проникновение в захоронение осуществлялось с ритуальными целями. Переворачивание предметов, как свидетельствуют данные этнографии, означает переход умершего человека в потусторонний мир. В нашем случае, в сочетании с преднамеренным вскрытием могильной ямы перед этим, что означает не только завершение перехода покойника в мир иной, но и окончательное «запечатывание» могилы, закрытие перехода между миром живых и миром мертвых. Это позволяет предположить существование у «нетайловцев» погребального обряда типа южнославянского ритуала «двоструко сохранивание», «разкопальки», который проводился спустя 3, 5, 7 лет после похорон и означал конец траура.

V.S. Aksionov

BURIAL 529 AT NETAILIVKA BURIAL GROUND

In 2014, burial 529 was studied at Netailivka pit burial ground of Saltovo-Mayak culture (Vovchansk Region of Kharkiv Oblast). This burial is peculiar for the presence of a hole deliberately dug into the eastern part of its burial pit in the ancient times. The later hole was led to the bottom of a burial pit. A pot standing upside-down was discovered in the filling of this hole at the depth 1,1 m from the modern surface level. Below the pot, at 1,35 m depth from the modern surface level, a jug was found with its mouth upside and its bottom deliberately punched in ancient times. The remains of wooden coffin-frame were recorded at the bottom of burial pit with few inventory in it, represented by a fragment of an iron tip of sabre's sheath, seven silver belt plates, fragments of an iron framed belt buckle and Arabian unpierced dirham (Umayyads, 93 AH, 712/713 AD). In the western wall of the burial pit, an undercut niche was recorded in which silver phalerae decorating the belts of toggery, a tackle buckle and tackle ring were found. The rest from the harness, bit, stirrups, two harness buckles, lead line set, two silver buckles, plates and tips from horse's headband, were situated in the primary filling of the burial pit corresponding to a kind of an outlier above the western edge of a coffin-frame. The inventory found allows the author to date this assemblage by the end of the 8th c. or the first half of the 9th c. The later embedding of two vessels into the burial pit, one deliberately pierced and the other intentionally put upside-down, evidences that penetration into the burial was conducted with ritual purposes. Overturning the objects, according to ethnographic data, means the transfer of the dead to the other world. In our case, it was made together with deliberate opening of a burial ground before that and meant not only the end of the dead's transfer to the other world, but also «sealing» the grave and closing the way between this world and the world of the dead. This fact allows presuming that Netailivka population shared the rite close to South Slavic ritual of «dvostruko sokhranivanie» or «razkopalki» which was provided in 3, 5 and 7 years after the funeral and signified the end of mourning.

БРАСЛЕТИ V — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VIII ст. ІЗ ПОЛТАВЩИНИ*: НОВІ ЗНАХІДКИ

Публікуються знахідки браслетів епохи раннього середньовіччя з Полтавщини, виявлені з початку 2000-х років. Визначено їхню типологічну належність і хронологію побутування, наведено аналогії.

К л ю ч о в і с л о в а: Полтавська область, пеньківська та колочинська культури, раннє середньовіччя, V—VIII ст., браслети.

Ювелірні вироби V—VIII ст. досить часто виявляли на теренах Дніпровського Лівобережжя і Середнього Подніпров'я (див. каталог: Приходнюк 1980, с. 127—140; 1998, с. 145—148; Корзухина 1996; Родинкова 1996). Протягом останнього часу археологічні дослідження слов'янських пам'яток епохи раннього середньовіччя на зазначеній території фактично не проводяться¹, а масштаби пограбувань археологічної спадщини мародерами просто вражають (Козак 2009)². Однак під час проведення археологічних розвідок і наглядових робіт за землевідведенням протягом останніх років на

території Полтавської обл. було виявлено незначну кількість прикрас V — початку VIII ст. Серед них знахідки браслетів із Шедієвого (2 екз.), Базалук та Солонців (рис. 1; 2). Саме їх аналізу й присвячено цю статтю.

Прикраси цієї категорії не надто висвітлені в науковій літературі. Їх комплексний аналіз було проведено в кількох публікаціях, присвячених браслетам загалом (Щеглова 1990, с. 170; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 5), зокрема в дисертаційному дослідженні В.Є. Родінкової (Родинкова 2003)³, або за матеріалами конкретних пам'яток — Харівка (Приходнюк, Хардаєв 1998), Нікодимова (Родинкова, Седин 2004), Пастирське (Приходнюк 2005, с. 44—47). Нові знахідки розширюють наші уявлення про типологічне різноманіття прикрас та ареали їх поширення.

Браслети з Шедієвого

Знахідки епохи раннього середньовіччя були виявлені на пам'ятці в 2011 р. на краю мису другої тераси лівого берега р. Орель в уроч. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Лівенської сільради Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, висотою 5—7 м над рівнем заплави. На площі пам'ятки (70 × 160 м) виявлено матеріали пізньозарубинецького типу (Супруненко, Кулатова 2011, с. 326—327; Кулатова, Супруненко

¹ За останній час задокументованих знахідок слов'янських прикрас епохи раннього середньовіччя з території півдня Східної Європи (окрім Полтавської обл.) не так і багато. Це три знахідки з поселення Красний Городок 2 та близько 30 знахідок із Кривець 4 (Обломський 2011; 2012; 2012а; 2012б), три знахідки з Семилицького р-ну Воронезької обл. (Зиньковская 2012), що розташовуються у Подонні, одна знахідка з поселення Пени (Радюш 2010, фото VIII, 8), Курилівський (Родинкова 2010) та Суджа-Замостський (Кашкин, Родинкова 2010, с. 84—86; Родинкова 2012) скарби в Курській області, чотири знахідки з Брянської обл. (Щеглова 2004), одна знахідка з Ялівщини (Коваленко, Скороход, Терещенко 2009) та скарб поблизу с. Шевченкове (повідомлення В.Є. Родінкової) на Чернігівщині, знахідки з Колесників, Соколово, Погорілого 1 та 2 Зміївського р-ну (повідомлення В.В. Дідика) та з поселення Циркуни-13 (Буйнов, Сергєєв 2012, с. 11—13, рис. 3; 4) Харківської обл., знахідки з поселень Козаків Яр у Ходосівці (Готун та ін. 2014, с. 144—145) та Обухів 2 (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011) на Київщині, чотири знахідки з Меджибіжа-Рибгоспа (Овчинников, Погорілець, Панікарський 2011) Хмельницької обл., шість знахідок із басейну Південного Бугу (Родинкова 2010а) та близько десяти знахідок з городища Плісонецько Львівської обл. (Филипчук 2010).

² Див. випуски «КСАН» (Бажан 2011; 2011а; 2012; 2012а; 2013; Бажан, Трошин 2013) чи «Платар. Колекція предметів старовини родини Платонових і Тарут. Каталог» (Левада 2004). З території Полтавської та Харківської областей (див. Сидоренко 2010, с. 58—59; Аксенов 2012, с. 33—37; Головка 2012, с. 105—107).

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2015

³ Висловлюю вдячність В.Є. Родінковій за можливість ознайомитися з неопублікованою дисертацією. Дослідницею виділено сім типів (на основі характеру оформлення кінців виробів), що поділяються на підтипи (виокремленні за орнаментациєю). У роботі використано саме класифікацію браслетів В.Є. Родінкової.

* Висловлюю щиру вдячність співробітникам Полтавського краєзнавчого музею Л.М. Луговій та І.С. Мельниковій за можливість ознайомитися з фондovими та експозиційними матеріалами, а також О.О. Щегловій, В.Є. Родінковій та І.О. Гавритухину за надані консультації та зауваження.

2013, с. 98), а також окремі фрагменти ліпної кераміки пеньківської культури (Володарець-Урбанович, Супруненко, Кулатова 2012, с. 365—366).

Серед знахідок епохи раннього середньовіччя виявлено фрагменти двох браслетів.

1. Уламок литого з мідного сплаву браслета з потовщеним кінцем, що вкритий ближче до краю геометричним орнаментом із заглиблених ліній, перехрещеної навскісної сіточки та чотирма циркульними зображеннями, округлий у перетині. Довжина уламка — 6,5 см; розмір потовщеного кінця — $1,1 \times 1,2$ см; діаметр стрижня ближче до середини виробу — 0,7 см (рис. 2, 1). Інвентарний номер — ПКМ 87330, А 13150.

Браслет належить до Родінкова/тип II (з розширеними кінцями), підтипу орнаментованих (прикрашені гравіюванням з паралельних і перехресних ліній) (Родінкова, Седин 2004, с. 240).

Цей підтип представлений знахідками в Менському (рис. 3, 1, 2; Корзухина 1996, с. 408, табл. 77, 2, 3; Приходнюк 2001, рис. 56, 3) та Суджа-Замостському (рис. 3, 16, 17; Кашкин, Родінкова 2010, с. 86, рис. 5) скарбах, у Старосіллі (рис. 3, 3; Лінка 1952, с. 46, табл. III, 7; Приходнюк 1980, рис. 44, 11), Ігрени-Підкові (рис. 3, 4; Приходнюк 1998, рис. 71, 4). Дещо різняться від них знахідки з Новоселиці (рис. 3, 5; Приходнюк 1990, с. 93, рис. 13, 3; 1998,

Рис. 1. Карта знахідок нових браслетів V — початку VIII ст. з Полтавщини: I — Родінкова/тип II; II — Родінкова/тип V / VII; III — типу гладких браслетів без декору; IV — Родінкова/тип V. Пам'ятки: 1 — Шедієве; 2 — Базалуки; 3 — Солонці

рис. 66, 7), з поховання біля Мохнача (рис. 3, 6, 7; Аксенов, Бабенко 1998, с. 116, рис. 3, 5, 6) та на могильнику Данчень, поховання 280 (рис. 3, 8; Рафалович 1986, с. 27, табл. XV, 3). У знахідках із Трубчевського скарбу (2 екз.) (рис. 3, 9, 10; Приходнюк, Падін, Тихонов 1996, с. 83, рис. 9, 4, 5) та з городища Великі Будки (1 екз.) (рис. 3, 11; Ильинская 1968, с. 60—61; Горюнов 1981, с. 106; Родінкова 1996, с. 157) не надто розширені кінці, прикрашені врізним лі-

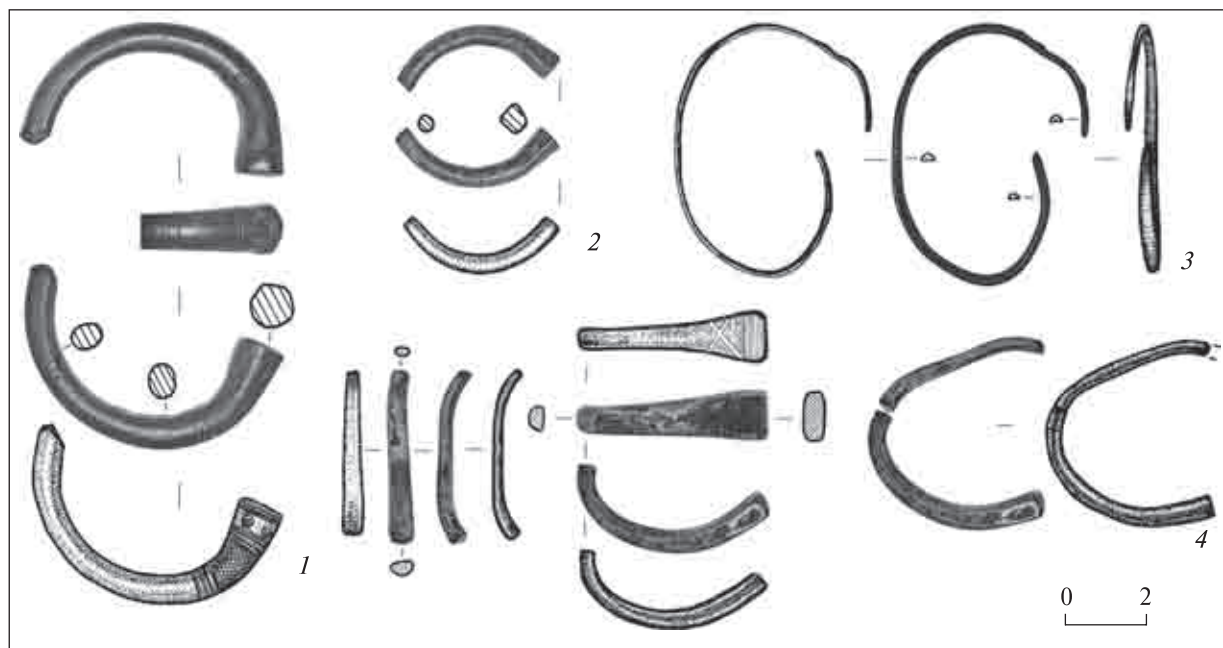

Рис. 2. Знахідки браслетів V — початку VIII ст. з території Полтавщини: 1, 2 — Шедієве; 3 — Базалуки; 4 — Солонці

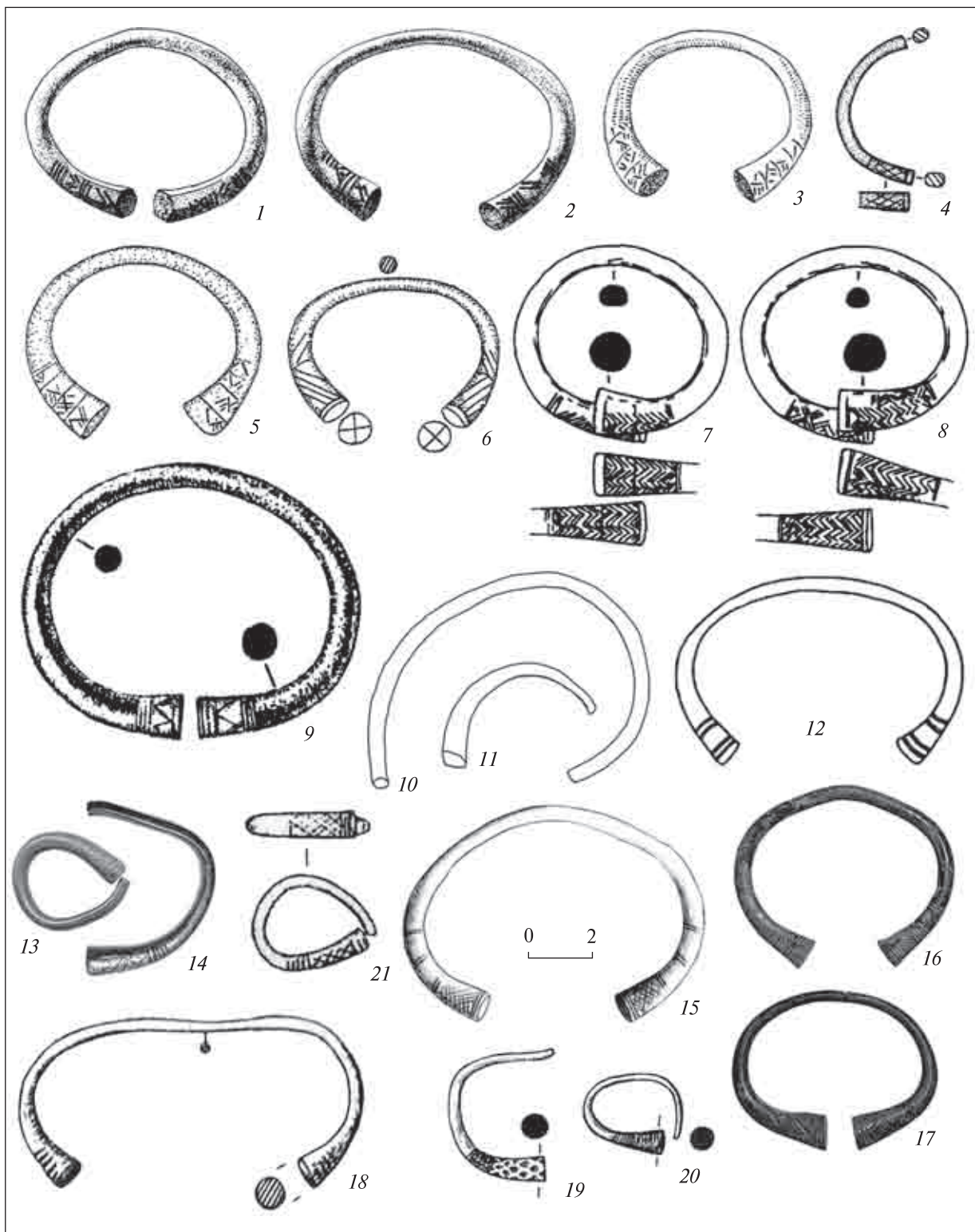

Рис. 3. Браслети Родінкова/тип II (з розширеними кінцями) та підтипу орнаментованих: 1, 2 — Мена; 3 — Старосілля; 4 — Мала Перещепина; 5 — Ігрень-Підкова, 6 — Новоселиця, 7, 8 — Мохнач, 9 — Данчень, 10, 11 — Трубчевськ; 12 — Великі Будки; 13, 14 — Кривець 4; 15 — Семилуцький район Воронежської області; 16, 17 — Суджа-Замостьє; 18–20 — Зимне, 21 — Красний Городок 2. 6 — без масштабу; 10, 11 — прорисовка за фото

нійним орнаментом. Їх В.Є. Родінкова також вважає приналежними до цього підтипу браслетів (Родінкова 2003, с. 75). Особливе місце, на думку дослідниці, займає фрагмент брас-

лета з Малої Перещепини (рис. 3, 12), у якого майже не розширені овальні (підпрямокутні із заокругленими кутами) в розрізі кінці, орнаментовані перехресними гравірованими лінія-

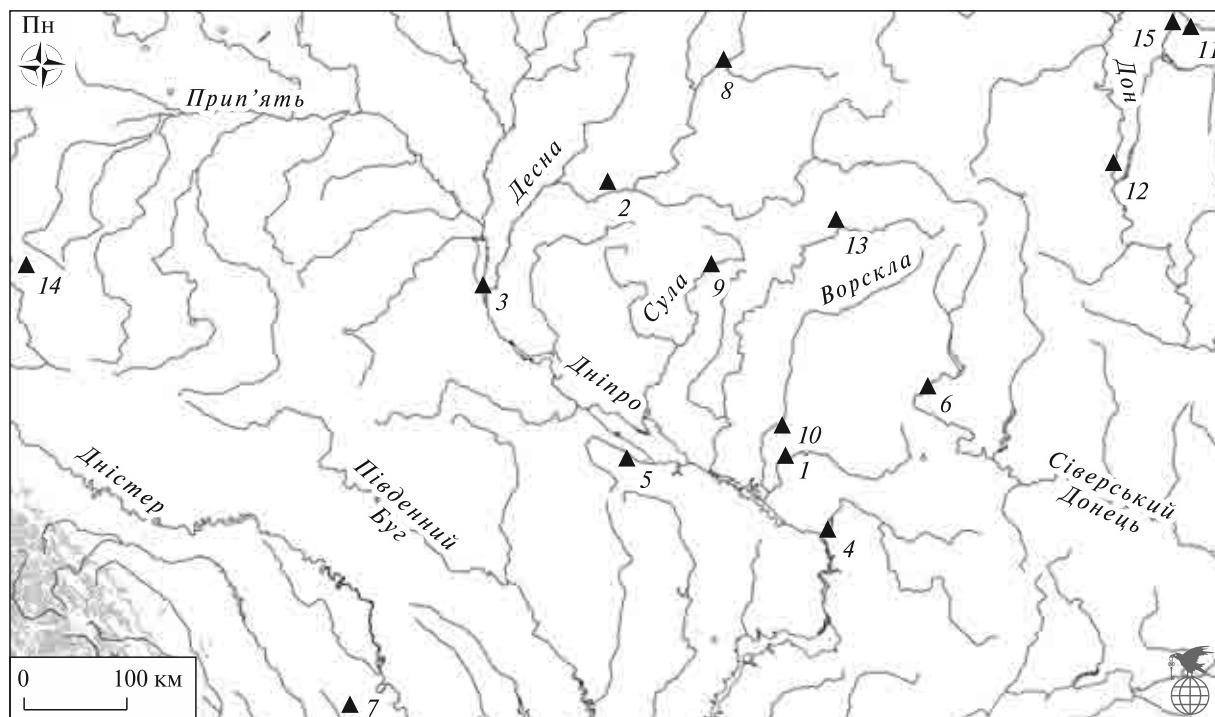

Рис. 4. Карта поширення браслетів Родінкова/тип II, підтипу орнаментованих. Пам'ятки: 1 — Шедієве; 2 — Мена; 3 — Старосілля; 4 — Ігрень-Підкова; 5 — Новоселиця; 6 — Мохнач; 7 — Данчень; 8 — Трубчевськ; 9 — Великі Будки; 10 — Мала Перещепина; 11 — Кривець 4; 12 — Семилуцький р-н; 13 — Суджа-Замостьє; 14 — Зимне; 15 — Красний Городок 2

ми (Левченко 1999, с. 167, рис. 4, 2). За характером орнаменту до браслетів цього типу близький ще один браслет з Менського скарбу, однак його потовщені кінці зроблені у формі багатогранника. Подібною є знахідка з Семилуцького р-ну Воронежської обл. (рис. 3, 15; Зиньковская 2012, с. 153, рис. 1, 3), але на ній відсутні циркульні заглиблення (рис. 3, 15). Два браслети з розширеними орнаментованими кінцями виявлено на поселенні Кривець 4 (рис. 3, 13, 14; Обломский 2012, с. 54) та один із Красного Городка 2 (рис. 3, 21; Обломский 2011, с. 56, рис. 3, 5) у Подонні. Три подібних браслета походять із городища Зимне (рис. 3, 18—20; Ауліх 1962, с. 100—102; 1972, с. 66—69, табл. XIII, 2, 6, 9).

Слід зазначити, що такі браслети широко розповсюджені в лісовій і лісостеповій зоні Європи (Родінкова, Седин 2004, с. 242, 244; Казанский 2011, с. 512; Михайлова 2014)⁴. Основний ареал таких знахідок за сучасними дослідженнями охоплює Середнє та Верхнє Подніпров'я, басейн Оки, правобережжя Верх-

ньої Волги та північно-західну частину Східної Європи (Левада, Михайлова 2012, с. 40).

І.Г. Розенфельдт називає такі знахідки «браслетами балтського типу» (Розенфельдт 1982, с. 84—85). З цим твердженням погоджується і М.М. Казанський (Казанский 1999, с. 406). Для Східної Литви вони є одним із найтипівіших видів прикрас (Ciglis 2001, Р. 53). Подібні браслети рідко бувають у комплексах, які піддаються вузькому датуванню, особливо в лісовій зоні (Казанский 1999, с. 406; Левада, Михайлова 2012, с. 40—41). Такі вироби прийнято датувати досить широким проміжком V—VI ст. чи навіть третьою чвертю I тис. (Корзухина 1978, с. 35, табл. 12, 5—7; Михайлова 2003, с. 111, рис. 3, 5; Шмидт 2003, с. 82—83; Родінкова, Седин 2004, с. 244; Плавинский 2010, с. 242). Є.Л. Гороховський вважає, що подібні браслети виникли в кінці IV ст. під впливом круглодротяних браслетів з розширеними кінцями гунського часу (Гороховський 1982, с. 147).

На території Дніпровського Лівобережжя подібні браслети відомі серед старожитностей пізньоримського часу (Терпиловский 1984, с. 30; Левада 2010, с. 585—587, рис. 14; 15). Срібні браслети з масивними потовщеними кінцями Х.А. Моора датує V—VII ст. для Прибалтики. Автор зазначає, що срібні браслети

⁴ Для кочівницьких старожитностей подібні вироби не характерні. Виключення складають лише два неорнаментованих браслети з розширеними кінцями, виявлені в похованні Морський Чулек (Комар 2006, рис. 51, 16; Засецкая, Казанский, Ахмедов, Минасян 2007, табл. III, 4, 5).

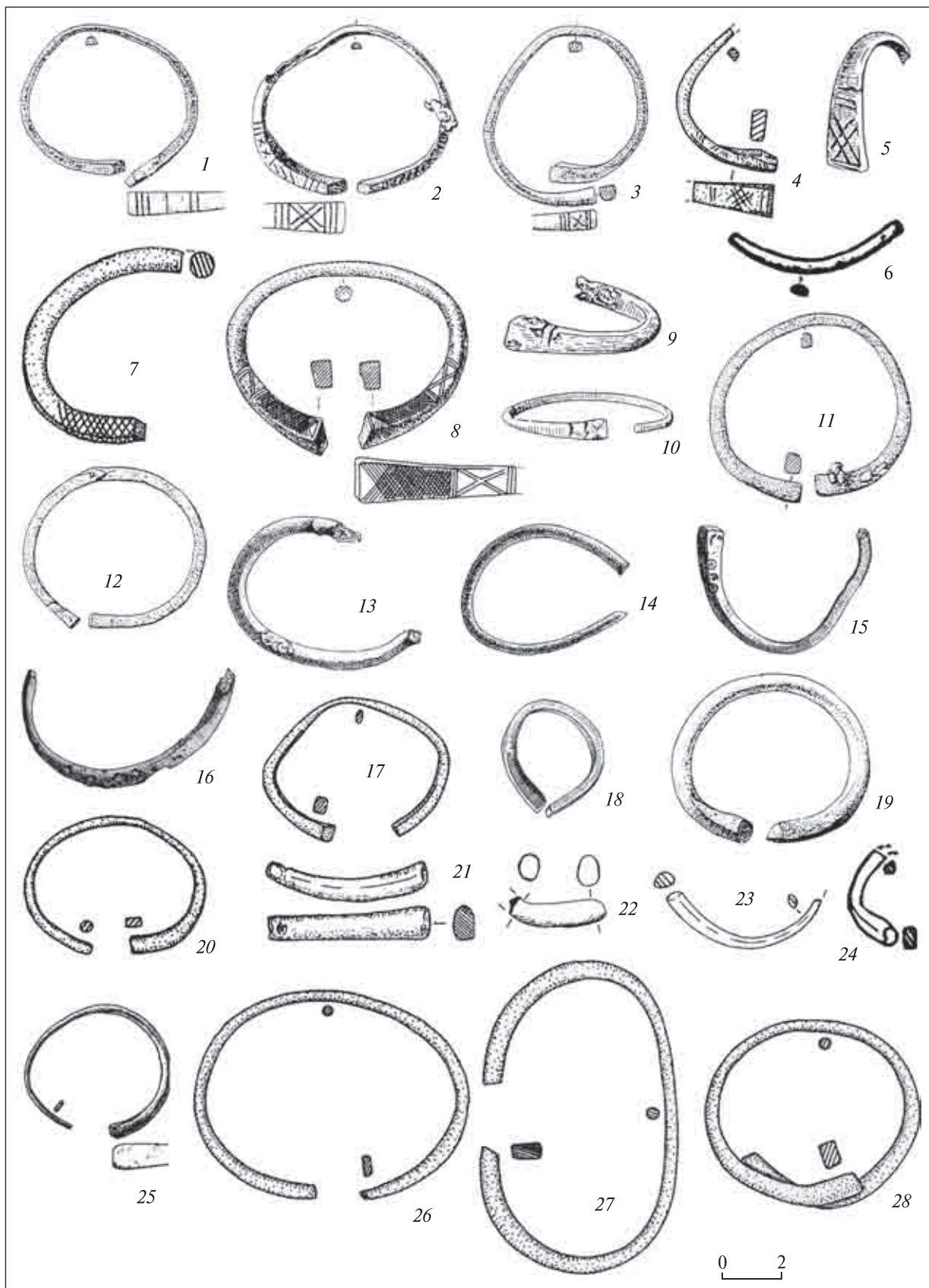

Рис. 5. Аналогії до другого браслета з Шедієвого. Родінкова/тип V підтип 2: 1–3 — Колосково; 4 — Ігрень-Подкова; 5 — Козіївка-Нова Одеса; 6 — Мартинівка. Родінкова/тип V підтип 3: 7 — Донецьке городище; 8 — Перше Цепляєво; 9, 10 — Козіївка-Нова Одеса; 11–16 — Колосково; 17 — Ігрень-Підкова; 18 — Козіївка-Нова Одеса. Родінкова/тип VII: 19 — Менья; 20 — Волоське; 21 — Пронозівка; 22 — Великі Будки; 23 — Градизьк; 24 — Комарівка; 25 — Колосково; 26–28 — Харівка

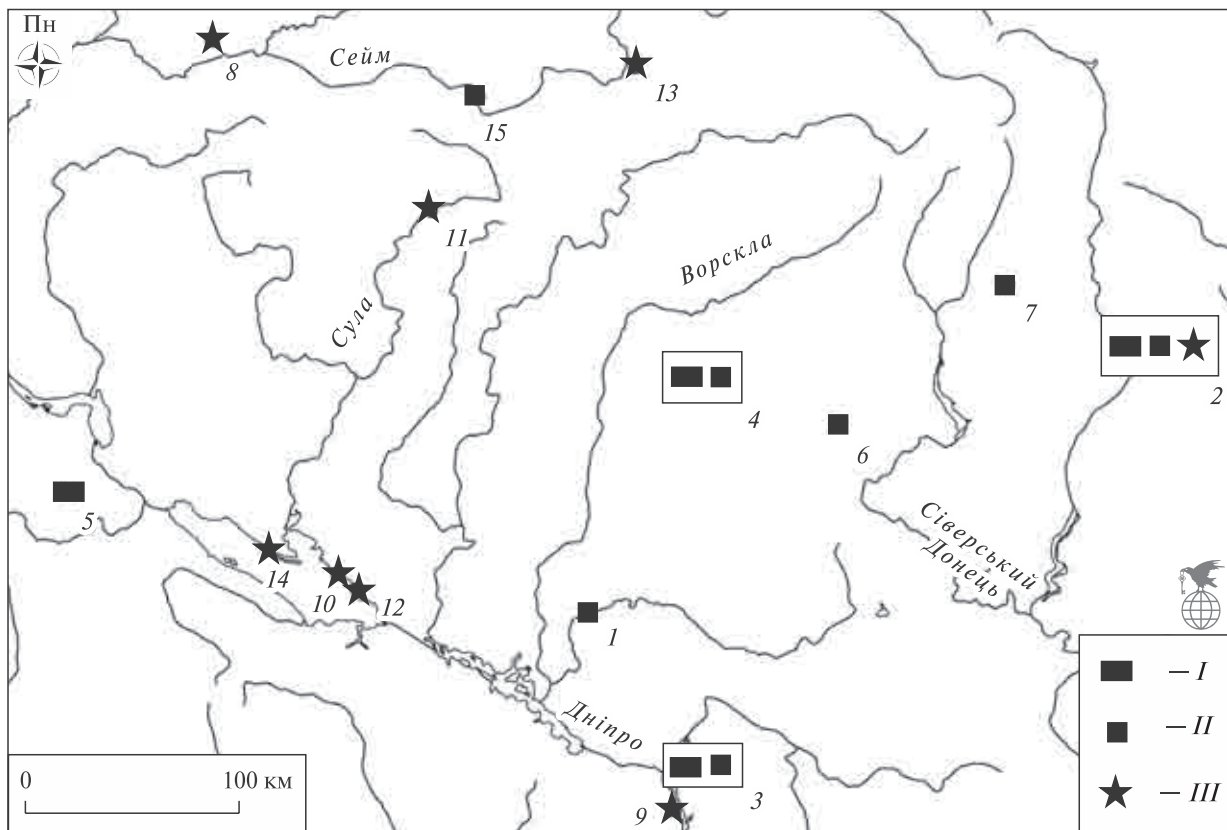

Рис. 6. Карта поширення браслетів Родінкова/тип V, підтип 2, Родінкова/тип V, підтип 3 та Родінкова/тип VII: I — Родінкова/тип V; підтип 2, II — Родінкова/тип V, підтип 3; III — Родінкова/тип VII. Пам'ятки: 1 — Шедієве; 2 — Колосково; 3 — Ігрень-Подкова; 4 — Козіївка-Нова Одеса; 5 — Мартинівка; 6 — Донецьке городище; 7 — Перше Цепляєво; 8 — Мєня; 9 — Волоське; 10 — Пронозівка; 11 — Великі Будки; 12 — Градизьк; 13 — Комарівка; 14 — хут. Миклашевський; 15 — Харівка

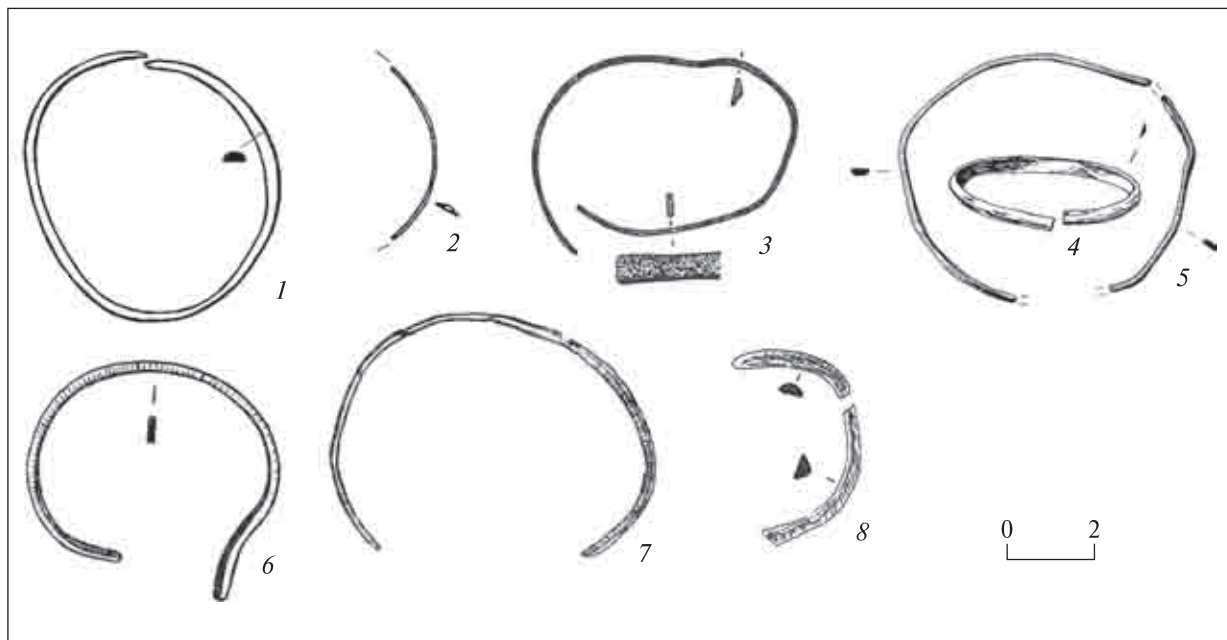

Рис. 7. Аналогії браслета із Базалуків: 1 — Клин Яр 3; 2 — Попово-Лежачі 4; 3 — Колосково; 4, 5 — Отмичі; 6, 7 — Зимне; 8 — Гриніно 2

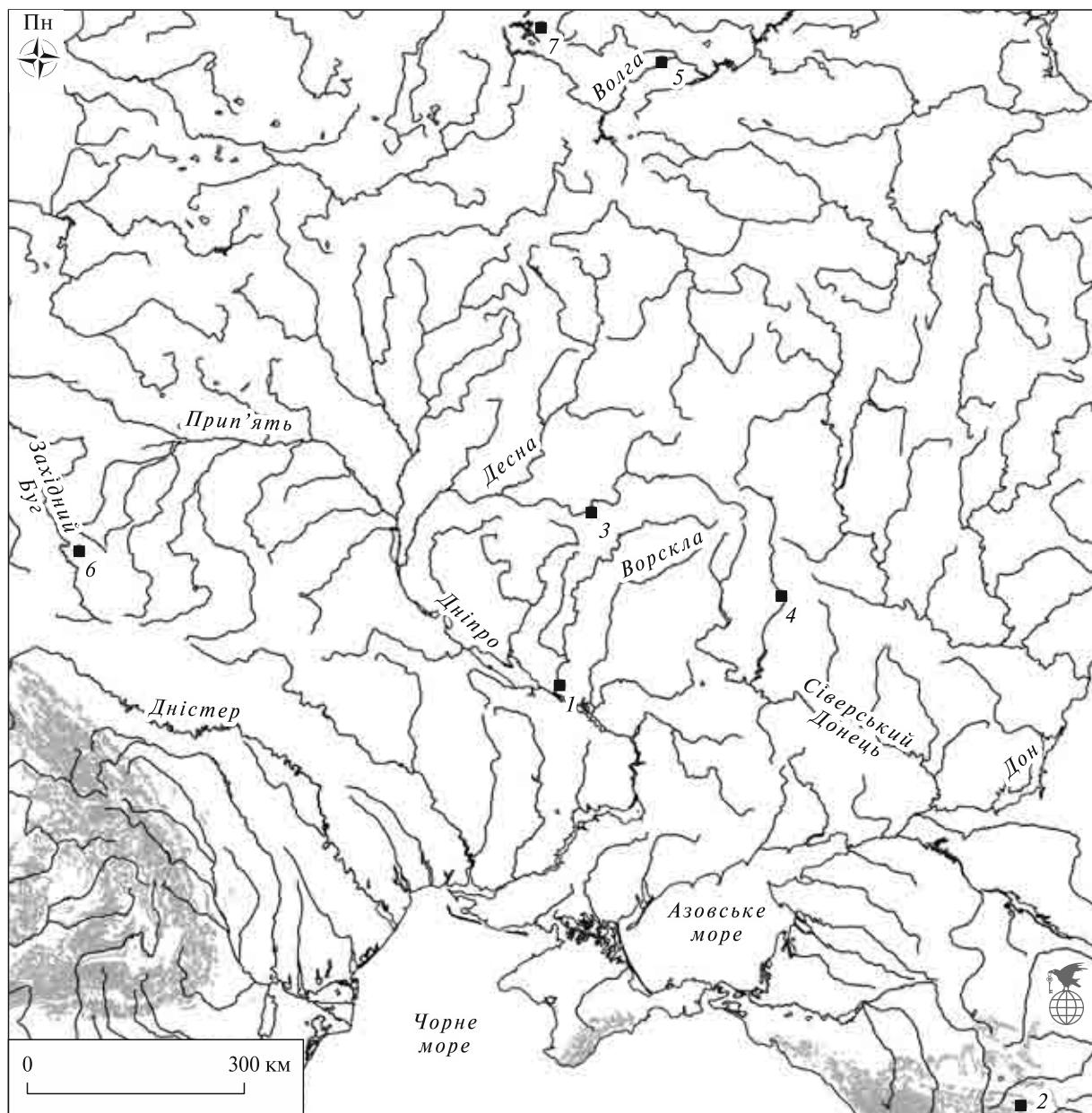

Рис. 8. Карта знахідок аналогій браслета з Базалуків: 1 — Базалуки; 2 — Клин Яр; 3 — Попово-Лежачі; 4 — Колосково; 5 — Отмичі; 6 — Зимне; 7 — Гриніно 2

з'являються в V ст., хоча раніше цей тип прикрас був представлений лише бронзовими виробами (Моора 1953, с. 112). На пам'ятках латгалів і селів подібні вироби датуються VI—VIII ст. або за Я. Цигльсом — другою половиною VII — початком VIII ст. (Ciglis 2001, р. 53, 57, fig. 4). Такі браслети трапляються в скарбах першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Щеглова 1990) та на пам'ятках пеньківської та колочинської культури.

Принаймні, для знахідок, які можна віднести до раннього середньовіччя, основний ареал — Дніпровське Лівобережжя у напрямку до верхів'я Дону (рис. 4).

2. Фрагмент браслета округлого в перетині посередині та з підтрапецієподібним у розрізі кінцем, з ледь помітним заглибленим орнаментом, литий. Довжина уламка — 4,0 см, середній діаметр перетину — 0,4 см (рис. 2, 2). Інвентарний номер — ПКМ 87331, А 13151.

Лише за двома ознаками (округлий перетин посередині виробу та підтрапецієподібні кінці) визначити, до якого типу належить виріб, точно не можна. Вірогідно, він належить до Родінкова/тип V (з розширеними кінцями, що мають чотирикутну форму), підтипу 2 (з потовщеними в порівнянні з основною частиною кінцями, прикрашеними паралельними, пере-

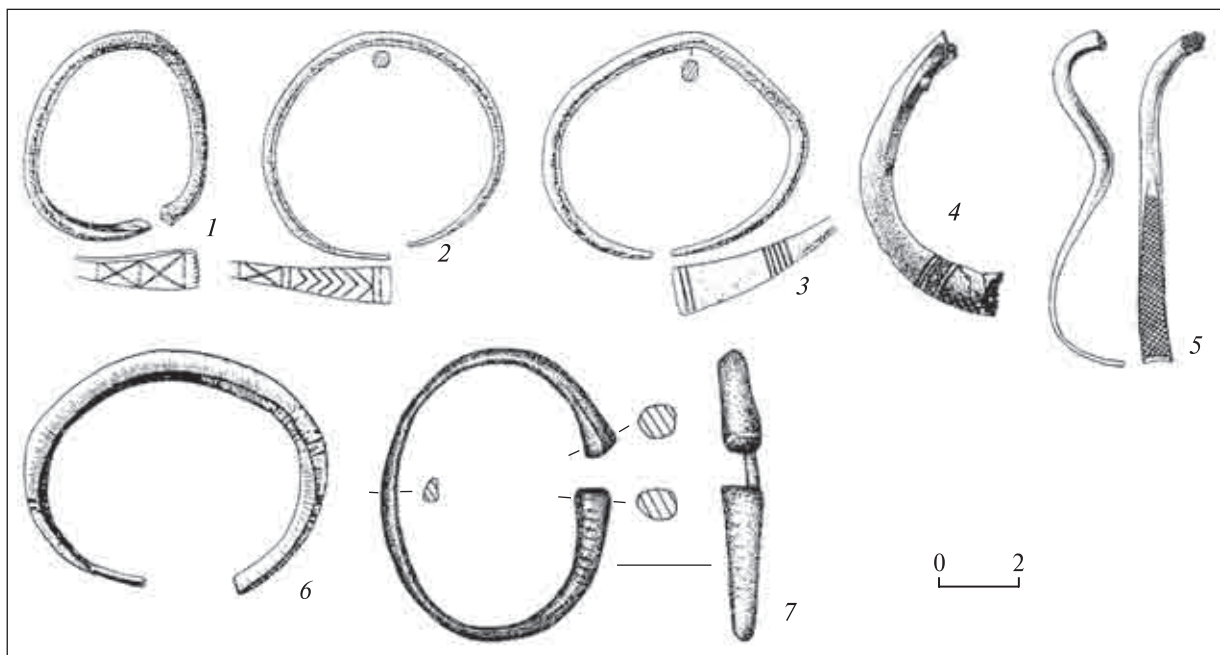

Рис. 9. Браслети Родінкова/тип V та підтипу 1: 1–5 — Колосково; 6 — Козіївка-Нова Одеса; 7 — Курилівка

хресними та зигзагоподібними гравірованими лініями) чи підтипу 3 (потовщеними кінцями, що в перетині наближаються до квадрату). Не виключено, що виріб належить до Родінкова/тип VII (з нечітко оформленими кінцями, що мають у перетині аморфну форму) (рис. 6; Родінкова 2003).

Тип Родінкова/V, підтип 2 включає такі прикраси: одну з Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 50, 9) та дві з Колосківського скарбів (рис. 5, 1, 2; Корзухина 1996, табл. 102, 1, 2), а також один браслет з Ігрені-Підкови (рис. 5, 4; Приходнюк 1998, рис. 71, 14) з потовщеними в порівнянні з основною частиною кінцями. Середня частина має сегментоподібну форму. До цієї ж групи належить ще один екземпляр з Колосківського скарбу (рис. 5, 3; Корзухина 1996, табл. 102, 4), один кінець якого прямокутний, а інший — сегментоподібний у розрізі, та фрагмент неорнаментованого браслета з Мартинівського скарбу (рис. 5, 6; Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991, с. 72–92; Корзухина 1996, табл. 16, 8).

Тип Родінкова/V, підтип 3 включає знахідки з Першого Цепляєвського скарбу (рис. 5, 8; Дяченко 1978) та Донецького городища (рис. 5, 7; Приходнюк 1998, рис. 63, 4) з округлою середньою частиною, прикрашені своєрідним орнаментом. Також в Козіївсько-Новоодеському (рис. 5, 9, 10) скарбі зафіксовано ще два орнаментовані фрагменти браслетів (Корзухи-

на 1996, табл. 50, 12; 51, 5). Інші вироби цього підтипу — один з Ігрені-Підкови (рис. 5, 17; Приходнюк 1998, рис. 71, 16), два цілих і чотири фрагменти з Колосківського (рис. 5, 11–16) і один з Козіївсько-Новоодеського (рис. 5, 18) скарбів — неорнаментовані.

Уламок браслета з Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 50, 11) за В.Є. Родінковою може належати будь-якому з підтипів типу V.

Варто зазначити, що переважну більшість браслетів Родінкова/тип V виявлено в складі Козіївсько-Новоодеського та Колосківського скарбів і вони майже не відомі на пам'ятках і в комплексах поза межиріччям Ворскли та Сіверського Дінця.

Тип Родінкова/V представлений виробами з розширеними (потовщеними) кінцями. Вони вважаються характерними для східнобалтських старожитностей і поширені на території Литви. Датуються V–VII ст., рідше — більш вузько в межах VII ст. (Скворцов 2010, с. 89; 2010а, с. 101, табл. DCXIX, 3).

Не виключено, що аналогією до другого шедієвського браслета може бути знахідка з Волоського (рис. 5, 20; Приходнюк 1998, с. 156) та Комарівки (рис. 5, 24; Мельниковська, Симонович 1975, с. 85–87, рис. 1, 2; Родінкова 1996, с. 156), що належить до Родінкова/тип VII. Крім того, цей тип представлений знахідками з Колосківського (рис. 5, 25; Корзухина 1996, с. 418–420, табл. 99–105), Велико-

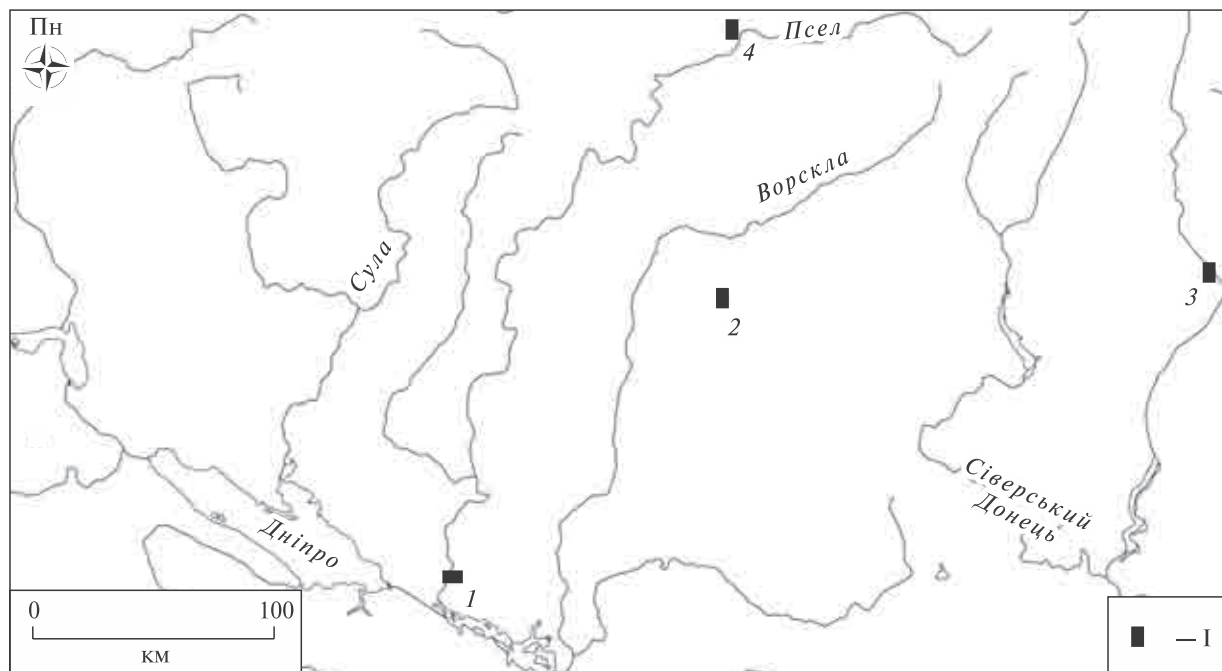

Рис. 10. Карта поширення браслетів типу Родінкова/V підтипу 1: 1 — типу Родінкова/V, підтип 1. Пам'ятки: 1 — Солонці; 2 — Козіївка-Нова Одеса; 3 — Колосково; 4 — Куриловка

будківського (рис. 5, 22; Горюнова 1987; 1992; Горюнова, Родінкова 1999, с. 173, рис. 48, 4), Менського (рис. 5, 19; Корзухина 1996, с. 408, табл. 77, 4) скарбів, із Градизька (рис. 5, 23; Левченко 2001, с. 26, рис. 1, 15), Пронозівки (рис. 5, 21; Левченко 2001, с. 26, рис. 1, 17) та два екземпляри з хут. Миклашевського (?) (Горюнов 1981, с. 130; Родінкова 1996, с. 159; Приходнюк 19986, с. 147)⁵.

Схожі до другого шедієвського браслети (принаймні три екземпляри) походять із Харівського скарбу, що належить до другої хронологічної групи скарбів (рис. 5, 26—28; Березовець 1952, с. 114, табл. IV; Приходнюк, Хардаєв 1998, с. 256, рис. 5, 1, 4, 8; Приходнюк 2005, рис. 72, 1, 4, 8).

Браслет із Базалук

Група курганів I розташована на невеликому підвищенні, край схилу в основі тераси р. Рудьки, на вододілі Базалуцько-Солонцівського болота й одного з рукавів колишнього русла, за 0,55 км на захід від північної околиці с. Базалук. За 70 м на південний схід від кургану 1, поблизу с. Базалуки було виявлено браслет.

⁵ За описом на поселенні біля оз. Бистрик місцевими жителями було виявлено на глибині 0,4 м два срібні браслети з потовщеними кінцями. В тексті не зазначено чи були кінці орнаментовані (Кучера 1959, арк. 44—45).

Виріб виготовлений з сегментоподібного у перетині, сплющеного з внутрішнього боку мідного дроту, з одним незначно розклепанним, іншим — звуженим кінцями, краї яких прямо обрубані. Кінці браслета розімкнені, дещо розведені один від одного. Ззовні відсутні будь-які орнаментальні елементи. Розміри овального у плані браслета (рис. 2, 3) становлять — 4,3 × 6,2 см, ширина дроту — 0,15—0,30 см, товщина — 0,15—0,20 см (Супруненко, Шерстюк 2011, с. 217). Інвентарний номер — ПКМ 86171, А 12955.

Ряд дослідників вказують на те, що подібні браслети характерні для старожитностей I та II тис. (Седова 1981, с. 94; Мыц 1983; 1987; Мыц, Лысенко, Шукин 2006, с. 135; Исланова 2008, с. 21; Мастыкова 2009, с. 67).

Під час вибору аналогій було використано, перш за все, ознаку сегментованості в перетині виробу (хоча ця ознака не завжди зазначена як в описах, так і на зображеннях подібних браслетів).

Аналогічний виріб виявлено на Кавказі на могильнику Клин Яр 3, у катакомбі 2 (рис. 7, 1; 8), він належить до типу гладких браслетів без декору за класифікацією А.В. Мастикової (Флеров 2000, с. 33—34, рис. 6; 28; 29; Мастыкова 2009, с. 66—67, рис. 53, 2, кат. 5.6).

Із балтського середовища походять два таких вироби з городища Отмичі (рис. 7, 4, 5; Исланова 2008, с. 21, рис. 59, 4, 5) та один із

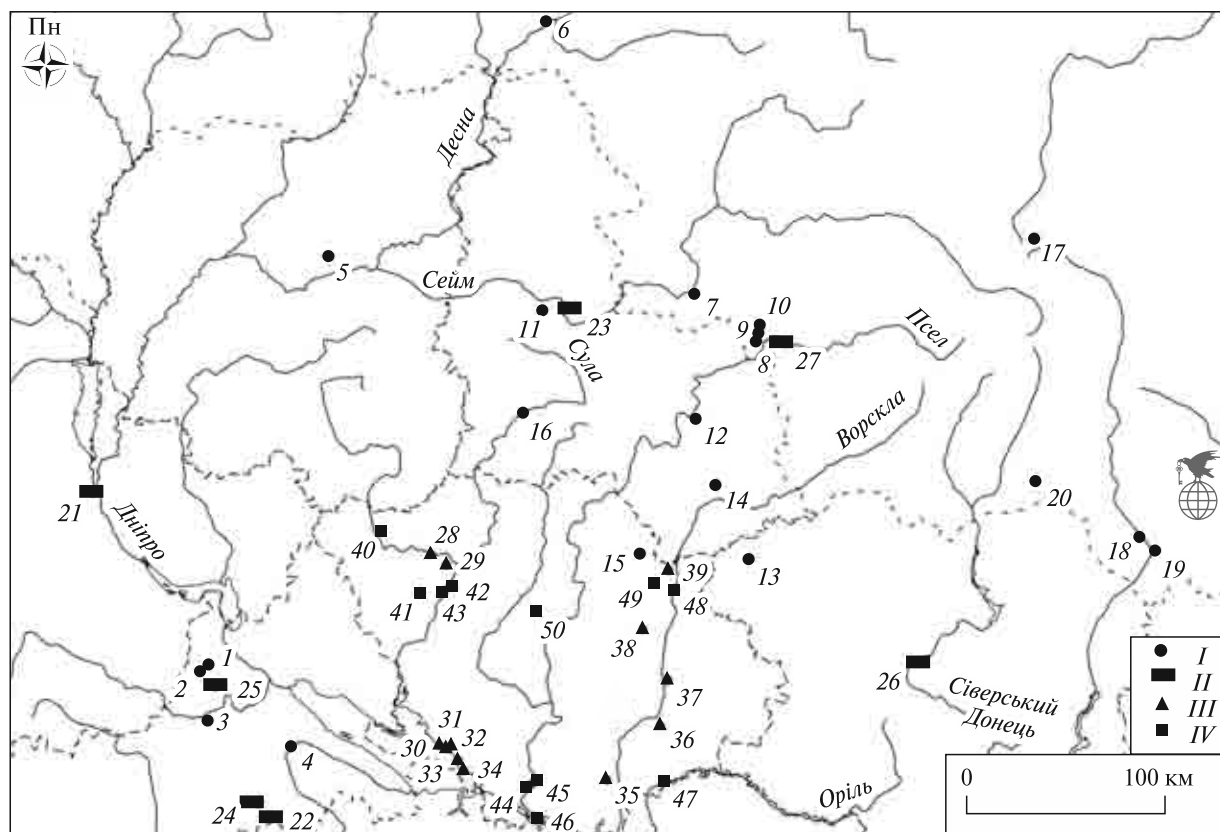

Рис. 11. Поширення скарбів I та II групи за О.О. Щегловою (Щеглова 1999, рис. 1; Родинкова 2012а, рис. 1) та знахідки прикрас VI–VII ст. з території Полтавщини: I — скарби першої хронологічної групи; II — другої хронологічної групи; III — знахідки прикрас VI–VII ст.; IV — нові знахідки прикрас V–VIII ст. Скарби першої хронологічної групи: 1 — Мартинівка; 2 — Малий Ржавець; 3 — Вільховчик; 4 — Хацьки; 5 — Мена; 6 — Трубчевськ; 7 — Гапоново; 8 — Суджа; 9 — Суджа-Замостьє; 10 — Курилівка; 11 — Шевченкове; 12 — Нижня Сироватка; 13 — Козіївка-Нова Одеса; 14 — Смородино; 15 — Блажки; 16 — Великі Будки; 17 — Угли; 18 — Колосково; 19 — Валуйки; 20 — Перше Цепляєво; Скарби другої хронологічної групи: 21 — Київ; 22 — Пастирське; 23 — Харівка; 24 — Самгородок; 25 — Воробіївка; 26 — Зайцівка; 27 — Уланок (Щеглова 2012); Знахідки прикрас VI–VII ст.: 28 — Постав-Муки (Авенариус 1896); 29 — Хитці (Горюнов 1981); 30 — Пронозівка (Левченко 2001а); 31 — Кагамлик (Левченко 2001а; Кракало 2002); 32 — Васківка (Кракало 2002); 33 — Градизьк (Левченко 2001а; Кракало 2002; Гавритухін 2001); 34 — Максимівка (Левченко 2001б); 35 — Тахтайка (Корзухина 1996); 36 — Мала Перещепина (Левченко, 1999); 37 — Макухівка (Соколова, Супруненко 1997); 38 — Василівка (Щербань 2000); 39 — Більське городище (Шрамко 1980); Нові знахідки прикрас V–VIII ст.: 40 — Харківці (Головка 2012); 41 — Малий В'язівок (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2012); 42 — Піски (Сидоренко, Володарець-Урбанович 2012); 43 — Засулля-Мгар (Супруненко 2012); 44 — Солонці (Супруненко 2013); 45 — Базалуки (Супруненко, Шерстюк 2011); 46 — Павлівка (Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008); 47 — Шедієве (Володарець-Урбанович, Супруненко, Кулатова 2012); 48 — Глинське 4 (Шерстюк 2007); 49 — Батки (Супруненко, Тітков 2012); 50 — Ковалі

могильника Гриніно 2 (рис. 7, 8; 8; Исланова 2012, с. 27, рис. 79, 12).

Серед слов'янських старожитностей подібний фрагмент браслета (рис. 7, 2) виявлений на поселенні київської культури Попово-Лежачі 4 (Обломский, Радюш 2007, с. 37, рис. 72, б). Браслет з підтрикутною середньою частиною, однак з прямокутними в розрізі кінцями виявлений у Колосківському скарбі (рис. 7, 3; Корзухина 1996, табл. 103, 5). Останній належить до Родинкова/тип VI, підтипу неорнаментованих. Серед виробів з городища Зимне є два браслети (рис. 7, 6, 7; 8) виготовлені з прямокутної пластини, однак у перетині

вони прямокутні чи трохи опуклі (Ауліх 1972, с. 70, табл. XIII, 15, 16).

Браслет із Солонців

У південній полі кургану групи IV, розташованих над краєм незначного вигину схилу тераси лівого берега старого русла р. Рудьки, під час обстеження у 2013 р. виявлено два уламки браслета⁶.

⁶ Висловлюю вдячність О.Б. Супруненку за можливість опублікувати знахідку. На момент опрацювання вона ще не отримала інвентарного музейного номеру.

Це литий браслет з масивним сплосченим, а також прямо зрізаним краєм (рис. 2, 4). На кінці ледь помітні дві перехресні лінії. Довжина уламків — 4,3 і 4,6 см, перетин — від 0,20 × 0,35 до 0,5 × 1,2 см, реконструйований розмір браслета — 4,5 × 8,0—8,5 см (Супруненко 2013, акр. 22).

Виріб належить до Родінкова/тип V, можливо, до першого чи другого підтипу.

Тип Родінкова/V, підтип 1 представлений п'ятьма знахідками з Колосківського скарбу (три цілих і два фрагменти) (рис. 9, 1—5) з потовщеними кінцями, прикрашеними паралельними, перехресними та зигзагоподібними лініями (Корзухина 1996, с. 419, табл. 102, 3, 8, 9). У всіх перерахованих виробих середня частина має в перетині неправильну округлу форму. Ймовірно, до цього ж підтипу належить одна знахідка з Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 9, 6) з масивною середньою частиною та потовщеними кінцями (Корзухина 1996, с. 398, табл. 50, 14) та один з виробів Курилівського скарбу (рис. 9, 7; Родинкова 2010, с. 86, рис. 2, 2)⁷.

Тип Родінкова/V, підтип 2 був детально описаний під час розгляду другого браслета з Шедієвого. Слід відмітити, що найближчі аналогії як за формою, так і за орнаментациєю (рис. 5, 5) походять із Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 50, 9).

Складно визначити, елементом жіночого чи чоловічого вбрання ранніх слов'ян були

браслети. За аналогіями з Криму (Хайредінова 1997, с. 88; 1999, с. 343; 1999а, с. 209—210; 2002, с. 43—44; 2002а, с. 62—64; Стоянова 2011, с. 125), Кавказу (Мастыкова 2009, с. 66—70) та за матеріалами поховання 280 у Данчехах (Рафалович 1986, табл. XIV, XV; Щеглова 1999, рис. 6) та Мохначі (Аксенов, Бабенко 1998; Щеглова 1999, рис. 7) відомо, що вони складали елемент жіночого вбрання, два поховання із Рябівки (поховання 1 та 4) із знахідками браслетів належали дітям 5,5 та 12,5 років (Обломский, Терпиловский 2001, с. 11—12, рис. 9). Однак, за матеріалами поховань із балтських (Приходнюк, Хардаев 1998; Родинкова 2008; Гопкало, Шульце 2014) та фіноугорських (Ахмедов 2007; 2010; Белоцерковская 2007) культур, вони відомі і в чоловічих похованнях.

Таким чином, майже всі прикраси, виявлені протягом останніх років на Полтавщині, мають аналогії серед прикрас кола «старожитностей анти» — в основному, першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Зокрема, нові пункти виявлені в середині півкола, що утворюють скарби першої і другої хронологічної групи (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 1; Обломский 2007, с. 3—12). Однак ці знахідки виявлені в тих мікрорегіонах, де вже були відомі прикраси VI—VIII ст. (рис. 11).

Випадіння скарбів першої хронологічної групи припадає на період другої — третьої чверті VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 95; Родинкова 2012, с. 153, 157—158), а формування самого убору відбулося дещо раніше — наприкінці VI — на початку VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146). Отже, і датування більшості цих знахідок не виходить за ці межі.

⁷ Знахідка браслета (Баран 1988, с. 23, рис. 12, 13) з поселення Рашків III із культурного шару також може належати до цього підтипу. Однак центральна частина цього виробу виготовлена з тонкого дроту.

Авенариус М.П. Постапмукские курганы // ЗРАО. — СПб., 1896. — Т. VIII. — 1—2. — С. 178—185.

Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111—122.

Ауліх В.В. Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. — К., 1962. — Вип. 4. — С. 92—105.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972.

Ахмедов И.Р. Инвентарь мужских погребений // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 137—185. — (РСМ. — 9).

Ахметов И.Р. Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса) // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 7—34. — (РСМ — 13).

Бажан И.А. Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 2. — М., 2011. — 3. — (КСАН).

Бажан И.А. Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 2. — М., 2011а. — 6. — (КСАН).

Бажан И.А. Ойум (готская Аѳѳом, «речная область», «страна вод») Часть 1. — М., 2012. — 4. — (КСАН).

Бажан И.А. Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2012 гг. Часть 3. — М., 2012а. — 7. — (КСАН).

- Бажан И.А. Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2013 гг. Часть 4. — М., 2013. — 8. — (КСАН).
- Бажан И.А., Трошин А.Н. Варварские эмали Восточной Европы. Часть первая: Треугольные фибулы и цепи (из случайных находок). — М., 2013. — 5—1. — (КСАН).
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.
- Белоцерковская И.В. Инвентарь женских погребений // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 186—212. — (РСМ. — 9).
- Березовец Д.Т. Харківський скарб // Археологія. — 1952. — VI. — С. 109—119.
- Буйнов Ю.В., Сергеев М.А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині // Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. — 2012. — Вип. 45. — С. 8—17.
- Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Антропоморфна фібула з Малого В'язівка в Нижньому Посуллі // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 203—206.
- Володарець-Урбанович Я.В., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідки з Нижнього Поорілля // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 365—366.
- Гавритухін І.О. Нові пальчасті фібули з околиць Градицька на Полтавщині // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 29—31.
- Гавритухін І.О., Обломський А.М. Гапоновський клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — (РСМ. — 3).
- Гавритухін І.О., Щеглова О.А. Комплектность клада и реконструкция гарнитур. Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухін І.О., Обломський А.М. Гапоновський клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 47—57. — (РСМ — 3).
- Головко І.В. Знахідки VI—VII ст. в середній течії р. Удаю // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 102—110.
- Гонкало О.В., Шульце Э. Современные тенденции изучения костюма народов европейского Барбарикума периода поздней античности // Археологія і давня історія України. Археологія: можливості реконструкцій. — К., 2014. — Вип. 2 (13). — С. 120—140.
- Гороховский Е.Л. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 115—151.
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
- Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.
- Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.
- Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.
- Готун І.А., Казимір О.М., Синиця Є.В., Непом'ящих В.Ю., Колосов Ю.Г., Шахрай Д.О., Лозниця Т.В., Квітницький М.В. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 144—145.
- Дьяченко А.Г. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннеславянского времени // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 27—35.
- Засецкая И.П., Казанский М.М., Ахмедов И.Р., Минасян Р.С. Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху. — СПб., 2007.
- Зиньковская И.В. О находках раннесредневековых женских украшений в Верхнем Подонье // Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье». — Воронеж, 2012. — 3. — С. 151—153.
- Ильинская В.А. Новые данные о памятниках I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной лесостепи // Славяне и Древняя Русь. — М., 1968. — С. 55—61.
- Исланова И.В. Городище Отмичи. — М., 2008. — (РСМ — 11).
- Исланова И.В. Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье). — М., 2012. — (РСМ — 14).
- Казанский М.М. О балтах в лесной зоне России в эпоху Великого переселения народов // Археологические вести. — СПб., 1999 — 6. — С. 404—419.
- Казанский М.М. О центрах власти у славян: днепровские клады VII века // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — СПб.; Кишинев, 2011. — С. 509—526.
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 80—92.
- Коваленко В., Скороход В., Терещенко О. Розвідкові дослідження на городищі Ялівщина в Чернігові // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 165—166.
- Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні // Матеріали спільного засідання Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і вченої ради Інституту археології НАН України. — К., 2009.

- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244, 413—432.
- Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. — Л., 1978. — (САИ. — Е1—43).
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435, 586—705.
- Кракало І.В. Антські старожитності із Градизька // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 85—86.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013. — К.; Полтава, 2013. — С. 82—105.
- Кучера М.П. Отчет о раскопках на древнерусском городище у хут. Миклашевского, Еремеевского с/с., Градижского р-на, Полтавской обл. в 1958—1959 гг. // НА ІА НАНУ. — 1959/1-г.
- Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 39—53.
- Левада М.Е. Пізній римський — ранній візантійський часи // Платар. Колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог. — К., 2004. — С. 190—215.
- Левада М.Е. Сухоносівка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź-Warszawa, 2010. — Т. II. — S. 557—594.
- Левада М.Е., Михайлова Е.Р. Браслет из могильника Заветное (К вопросу о контактах населения Крыма с лесной зоной Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов) // І Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна. — Бахчисарай, 2012. — С. 39—41.
- Левченко Д.І. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины // ПА3-1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 163—169.
- Левченко Д.І. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 26—28.
- Левченко Д.І. Ранньосередньовічні поховання в урочищі «Топило» // АЛЛУ. — 2001а. — № 2. — С. 120—121.
- Мастыкова А.В. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. — М., 2009.
- Мельниковська О.М., Симонович Е.О. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 75—87.
- Михайлова Е.Р. Новые исследования длинных курганов на Черемнецком озере // Древности Подвинья: исторический аспект. По материалам круглого стола, посвященного памяти А.М. Микляева (6—8 октября 1999 г.). — СПб., 2003. — С. 233—243.
- Михайлова Е.Р. Браслеты с утолщенными концами в германских и восточноевропейских древностях // Скандинавские чтения 2012 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты. — СПб., 2014. — С. 16—22.
- Моора Х.А. Возникновение классового общества в Прибалтике (По данным археологии) // СА. — 1953. — Т. XVII. — С. 105—132.
- Мыц В.Л. Позднеантичный могильник на южном склоне г. Чатырдаг // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 153—156.
- Мыц В.Л. Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Чатыр-Дага // Материалы к этнической истории Крыма. — К., 1987. — С. 144—164.
- Мыц В.Л., Лысенко А.В., Шукин М.Б., Шаров О.В. Чатыр-Даг — некрополь римской эпохи в Крыму. — СПб., 2006.
- Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 3—12.
- Обломский А.М. О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 51—60.
- Обломский А.М. Материалы VI—VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 51—59.
- Обломский А.М. Памятники VI—VII вв. в Верхнем Подонье. Направления колонизации территории // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб., 2012а. — С. 125—129.
- Обломский А.М. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования // Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины. — Тамбов, 2012б. — 3. — С. 172—229.
- Обломский А.М., Радюш О.А. Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 27—39. — (РСМ — 10).
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 5—16.
- Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Дослідження на пам'ятках в околиці Меджибожа // АДУ — 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 251—252.

- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Плавинский Н.А. К вопросу о культуре псковских длинных курганов в Браславском Поозерье // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. — Тула, 2010. — Часть 1. — С. 239—255.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М. Новые данные о пеньковской культуре // *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. — М., 1990. — С. 75—108. — (РСМ. — 1).
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // *МАИЭТ*. — 1991. — II. — С. 72—92.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М., Хардаев В.М. Харивский клад // *Archaeoslavica*. — 1998. — № 3. — С. 243—282.
- Радюш О.А. Исследования поселения III—IV вв. н. э. у пос. им. Карла Либкнехта (Пены) в Курском Посеймье // *Germania—Sarmatia II: сб. науч. ст. по археологии народов Центр. и Восточной Европы, посвящ. памяти М.Б. Шукина*. — Калининград, 2010. — С. 178—213.
- Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Родинкова В.Е. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // *Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. — М., 1996. — С. 155—162. — (РСМ. — 3).
- Родинкова В.Е. Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора). Дисс. канд. ист. наук. — М., 2003. // *Научный архив Института археологии РАН*.
- Родинкова В.Е. Раннесредневековый женский убор Поднепровья: традиции и влияния // *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. — М., 2008. — Т. II. — С. 280—285.
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // *РА*. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы*. — М., 2010а. — С. 261—276. — (РСМ. — 13).
- Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // *РА*. — 2012. — № 4. — С. 151—158.
- Родинкова В.Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пслом в конце эпохи Великого переселения народов // *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства*. — СПб., 2012а. — С. 193—197.
- Родинкова В.Е., Седин А.А. Браслеты Никодимовского городища // *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова*. — М., 2004. — С. 234—246.
- Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв. — М., 1982.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.
- Сидоренко О.В. Знахідка фібули третьої чверті I тис. н. е. з с. В'язівка у Посуллі // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. — К.; Полтава, 2010. — С. 58—59.
- Сидоренко О.В., Володарець-Урбанович Я.В. Знахідки I тис. н. е. з околиць Засулля під Лубнами // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 111—115.
- Скворцов К.Н. Могильник Митино V—XIV вв. (Калининградская область). Материалы исследования 2008 г. — М., 2010. — Ч. 1. — (Материалы охранных археологических исследований; Т. 15).
- Скворцов К.Н. Могильник Митино V—XIV вв. (Калининградская область). Материалы исследования 2008 г. — М., 2010а. — Ч. 2. — (Материалы охранных археологических исследований; Т. 15).
- Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // *АЛЛУ*. — 1997. — № 1—2. — С. 90—94.
- Стоянова А.А. Аксессуары женского костюма II — первой половины III в. н. э. из могильника Нейзац // *Исследования могильника Нейзац*. — Симферополь, 2011. — С. 115—151.
- Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула напроти Лубен // *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. — Полтава, 2012. — VII. — С. 131—184.
- Супруненко О.Б. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження курганів поблизу с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. навесні 2013 р. // *НА ЦОДПА*. — 2013/720.

- Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідка кола виїмчастих емалей з Поорілля // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 326—327.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. Розвідка в поницях Кобелячка і Псла // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 89—93.
- Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — Полтава, 2012. — С. 109—113.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.
- Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Филипчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. — 2010. — 5. — С. 135—169.
- Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V—VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. — М., 2000. — (Труды Клин-Ярской экспедиции; Вып. I).
- Хайрединова Э.А. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI—VII вв. по материалам могильника у с. Лучистое // Византия и Крым. — Симферополь, 1997. — С. 87—89.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм с большими пряжками с христианской символикой из Юго-Западного Крыма // Херсонесский Сборник. — Севастополь, 1999. — X. — С. 334—348.
- Хайрединова Э.А. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999а. — С. 203—230.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времен до наших дней. — К., 2002. — С. 34—47.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V — первой половине VI вв. // МАИЭТ. — 2002а. — IX. — С. 53—118.
- Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинськ 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 13—31.
- Шмидт Е.А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. н. э. Тушемлинская культура. — Смоленск, 2003.
- Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — 1980. — 35. — С. 74—79.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие ? // Stratum Plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Щеглова О.А. Новые находки «древностей антов» на Брянщине // Деснинские древности. — Брянск, 2008. — С. 104—114.
- Щеглова О.А. Маленький комплекс пастырского типа из окрестностей села Уланов (Суджанский район Курской области) // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Мат-лы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург. — СПб., 2012. — С. 201—205.
- Ciglis J. Some Notes on the Chronology of Latgallian and Selonian Artefacts in the Middle Iron Age // Archaeologia Litwana. — 2001. — № 2. — P. 48—64.

Надійшла 03.03.2015

Я.В. Володарец-Урбанович

БРАСЛЕТЫ V — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VIII вв. ИЗ ПОЛТАВЩИНЫ: НОВЫЕ НАХОДКИ

Украшения V—VIII вв. часто находили на территории Среднего и Левобережного Поднепровья. В последнее время систематические археологические исследования раннеславянских памятников фактически не проводились. Тем не менее при проведении археологических разведок за последние годы на территории Полтавской обл. было выявлено небольшое количество украшений V — начала VIII вв. Среди них находки браслетов из Шедиево (2 экз.), Базалук и Солонцов. Именно их анализу и посвящена данная статья.

Из двух находок фрагментов браслетов, выявленных в Шедиево, один (с расширенными орнаментированными концами) принадлежит к Родинкова/тип II и подтипу орнаментированных. Аналогии происходят из кладов первой хронологической группы по О.А. Щегловой, а также с памятников пеньковской, колочинской и пражской культур.

Определить к какому типу принадлежит второй фрагмент браслета с подтрапиевидным концом сложно. Либо Родинкова/тип V (браслеты с расширенными концами, которые имеют четырехугольную форму) подтип 2 (с утолщенными в сравнении с основной частью концами, украшенными параллельными, перекрестными и зигзагообразными гравированными линиями) или подтип 3 (с утолщенными концами, которые в разрезе приближа-

ются к квадрату), либо тип Родинкова/VII (с нечетко оформленными концами, которые имеют в разрезе аморфную форму). Аналогии происходят из кладов первой хронологической группы по О.А. Щегловой (хотя известны и в кладах второй группы), а также с памятников пеньковской и колочинской культур.

Браслет из Базалук, изготовленный из проволоки, имеет очень широкий круг аналогий как территориальных, так и хронологических.

Браслет из Солонцов с массивным утолщенным сплюснутым концом принадлежит к Родинкова/тип V, подтип 1 или подтип 2. Аналогии происходят из кладов первой хронологической группы и памятников пеньковской и колочинской культур.

Место и роль браслетов в уборе раннесредневековых славян сложно оценить. По аналогиям из Крыма, Дачен и Мохнача известно, что они составляли элемент женского убора. Тем не менее, по материалам балтских и финно-угорских культур, они известны и в мужских погребениях.

Почти все украшения, выявленные в последние годы на территории Полтавщины, находят аналогии среди украшений круга «древностей антов» — в основном первой хронологической группы по О.А. Щегловой. Они должны занять свое место среди синхронных древностей. В частности, новые пункты выявлены в середине полукруга, которые образуют клады первой и второй хронологической группы. Эти находки выявлены в тех микро-регионах, где уже были выявлены украшения VI—VIII вв.

Выпадение кладов приходится на период второй — третьей четверти VII в. А формирование самого убора происходит раньше (конец VI — начало VII вв.). Следовательно, и датировка большинства этих находок не выходит за эти рамки.

Ya.V. Volodarets-Urbanovych

BRACELETS OF THE PERIOD FROM THE 5th TO THE FIRST HALF OF THE 8th CENTURIES FROM POLTAVA REGION: NEW FINDS

Adornments of the period from the 5th to the 8th centuries were often found on the territory of the Dnipro River middle and left bank regions. In fact, Early Slavonic sites were not systematically studied recently. Nevertheless, during the archaeological prospecting, at the territory of Poltava Oblast in recent years, several adornments dated from the 5th to the beginning of the 8th centuries were found. Among them are the bracelets findings from Shediyeve (2 items), Bazaluky, and Solontsi. Their analysis is provided in the article.

One of two findings of bracelets fragments discovered in Shediyeve has widened ornamented endings and belongs to Rodinkova/type II, subtype of ornamented bracelets. Its analogies come from the hoards of the first chronological group, according to O.A. Shcheglova, as well as from the sites of Penkivka, Kolochyn, and Prague cultures.

It is difficult to determine to which type the second bracelet fragment with trapezium-shaped ending belongs: either to Rodinkova/type V (bracelets with widened endings having quadrangular shape) subtype 2 (with thickened endings comparing to the main part and decorated with parallel crossed, and zigzag engraved lines) or subtype 3 with thickened endings which profile is close to the square), or to the type Rodinkova/VII (with unclearly shaped endings with amorphous profile shape). The analogies come from the hoards of the first chronological group, according to O.A. Shcheglova, although they are known in the hoards of the second group, as well as from the sites of Penkivka and Kolochyn cultures.

A bracelet from Bazaluky is made of wire and has a very wide circle of analogies both by the territory, and by the chronology.

A bracelet from Solontsi with massive thickened and flattened ending belongs to Rodnikova/type V, subtype 1 or 2. Its analogies come from the hoards of the first chronological group and from the sites of Penkivka and Kolochyn cultures.

The place and role of bracelets in the Early Mediaeval Slavs' costume is difficult to overvalue. According to the analogies from the Crimea, Danceni, and Mokhnach, it is known that they were the elements of the women's dress. Nevertheless, based on the materials of Baltic and Finno-Ugric cultures, they are known in the men's burials.

Almost all the decorations discovered on the territory of Poltava region in recent years find their analogies among the decorations of «the Ants' antiquities» circle, mainly in the first chronological group, according to O.A. Shcheglova. They have to join the synchronous antiquities. For instance, the new points are found in the middle of semicircle created by the hoards of the first and the second chronological groups. These findings are discovered in those micro regions where the decorations from the 6th to the 8th centuries are already known.

The hoards are dated by the period of the second and third quarters of the 7th century, while the very dress was formed earlier (from the end of the 6th to the beginning of the 7th centuries). Consequently, the dating of the most of these finds does not exceed these frames.

ПАМ'ЯТКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕТАЛОПЛАСТИКИ З ОКОЛИЦІ КИЄВА

Публікацію присвячено виготовленій з кольорового металу знахідці з давньоруського горизонту багатощарового селища в Софіївській Борщагівці: орнаментованій привісці у вигляді піхов ножа з вкладеним до них, схожим на давньоруські писала з втраченою лопаточкою стрижнем. Розглядаються історія вивчення та семантика таких амулетів, на прикладі досліджуваної пам'ятки констатується, що інформаційні можливості селищ доби середньовіччя ще не вичерпані.

К л ю ч о в і с л о в а: амулет, оберег, підвіска-піхви, писало, давньоруське селище, Софіївська Борщагівка.

Матеріальним відображенням духовної культури слов'ян присвячено значну кількість праць, і в багатьох з них зверталась увага на язичницькі привіски-амулети, що, як наголошували фахівці, з одного боку, вказують на рівень розвитку міського та сільського ремесла, з іншого — слугують цінним речовим джерелом для відтворення язичницьких вірувань і уявлень епохи (Успенская 1967, с. 88). Дослідники знахідок цієї категорії підкреслювали, що серед них є нечисленна група, яка імітує піхви ножа. Датовані XI—XII ст., відлиті з бронзи у двобічній формі пласкі мініатюрні підвіски-піхви в наборі з іншими оберегами були зафіксовані в курганных похованнях Калузької, Московської і Смоленської областей (Древняя... 1997, с. 156, 339, табл. 93, 13, 14, 19; Успенская 1967, с. 88). Згодом такі знахідки виявили значно далі від початкового ареалу — до півночі України на півдні та басейну Нерлі Клязьминської на сході, їх ідентифікували як складову частину святкового костюма заможної жительки села (Коршун 2011), але і нині вони залишаються досить рідкісними. Зокрема, їх жодного разу не відзначено, наприклад, у поховальних комплексах на теренах Південної Русі, хоча вченими досліджено близько 4,5 тис. під курганных і понад 2,1 тис. ґрунтових могил, де виявлено близько 150 та 18 амулетів відповідно (Моця 1990, с. 16, 48, 64, 65). Стосовно Середнього Подніпров'я у літературі, як виняток, згадано взагалі лише одну знахідку цієї категорії: виготовлений з рогу виріб, що походив з Київського Подолу (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 87, 88, рис. 22, 1; Сергеева 2011, с. 234, табл. 63, 7), хоч ще три «кістяні ножі-амулети», що мають вигляд ножів у футлярах, причому один з них являє собою лише заготовку, відомі за матеріалами розкопок Воїнської Греблі (До-

вженок та ін. 1966, с. 93, 111 табл. XXIV: 3; Сергеева 2012, с. 263). Дослідники давньоруського Воїня вказали, що подібні амулети знайдені на Асотському городищі в Прибалтиці та в Новгороді в культурному шарі XIII—XIV ст. з посиланням у останньому випадку на повідомлення А.Ф. Медведєва щодо неопублікованої знахідки (Довженок та ін., 1966, с. 93). Виявлений такий виріб і в Дорогобужі, де віднесений до речей прибалтійсько-фінського походження (Прищепа 2011, с. 165, 167, рис. 159, 7). На території Білорусі, за даними публікацій, відомий один такий предмет, виявлений у Вітебську (Томашевич 2008, с. 288). Роговий виріб з бічною пластівчастою лопаттю, очевидно північноруського походження, згаданий і в похованні середньовічного кочівника на території Північно-Західного Криму (Рябинин 2004, с. 159, прим. 29).

Спроби аналізу семантики цього типу привісок уже розглядались (Коршун 2011, с. 8—10 та ін.). Їх фіксація на некрополях зумовила припущення, що це — специфічний тип оберегів, призначений для поховального обряду (Недошивина 1993, с. 44), в яких вбачали образ «паші звіра»; Б.О. Рибаківим за предметами навіть було закріплено назву «лютий звір» через сприйняття виробів як іноді реалістично показаного «спрошеного зображення щелепи хижака». Вчений вважав їх похідними від амулетів доби первісності із зубів і кігтів хижих звірів. На його думку, в Київській Русі оберегу надавали значення охорони, оскільки зуби звіра мали відлякувати видимих і невидимих ворогів (Рыбаков 1988, с. 541, 547). Така ідентифікація була підтримана іншими науковцями (Недошивина 1993, с. 40; Коршун, табл. 2, 1 та ін.), а Н.Г. Недошівиній належить також спостереження, що серед цих привісок простежуються імітації піхов і ножів у піхвах (Недошивина 1993, с. 39, 40). З огляду на значну кількість

ножів у похованнях жінок, зокрема в наборах оберегів, на противагу ножам і ножам у піхвах серед супровідних побутових речей, їх запропоновано вважати ножичками. При цьому наведено зроблений за даними чернігівських курганів XI ст. висновок Б.О. Рыбакова щодо відсутності ножів у похованнях дівчаток-підлітків і їх поширення у похованнях заміжніх жінок і жінок у вбранні нареченої (Рыбаков 1949, с. 19, 20, рис. 4). Це зумовило думку про їхню належність лише певній віковій категорії, а саме тим, хто розпочав трудову діяльність. Цей підхід до ідентифікації амулетів підтримав В.Є. Коршун, однак він запропонував інше пояснення їхньої семантики. Дослідник вказав, що прообразом давньоруських вважають привіски-піхви з прибалтійського фінно-угорського середовища X—XI ст., що імітують піхви, в яких у Скандинавії, Фінляндії та Прибалтиці носили ножі з давніх часів і носять місцями і зараз (Коршун 2011, рис. 1, 1), а також навів мініатюру виробів (рис. 1), що достовірно імітують піхви (там само, рис. 1, 3—5, 8, 9, 12), та піхви із вкладеним до них ножом (там само, рис. 1, 6, 7, 11). Для плоских пилкоподібних екземплярів і для дзеркальних відображень подвійних піхов (там само, рис. 1, 10, 13—16), що складають окрему групу (Недошивина 1993, с. 42, 43), властива певна стилізація. У відповідній роботі згадано давній фінський звичай, який полягав у носінні дівчиною на виданні порожніх піхов на поясі. Претендент на її руку вкладав туди свого ножа; наявність останнього на місці під час наступної зустрічі означала згоду на шлюб (Коршун 2011). Це пояснює простежену в могилах слов'ян, до яких іноді клали не мініатюри, а справжні речі, відсутність цих привісків у дівчаток і наявність їх у дівчат та супровід подвійними піхвами або піхвами з ножом заміжніх жінок (Недошивина 1993, с. 43, 44; 1997, с. 96—108). Відтак, на думку дослідника, включення привісків до складу наборів оберегів свідчить про вотивний магичний характер амулетів, а семантика цієї групи оберегів полягає у захисті від безшлюбності (відповідно, піхов з ножом — у захисті шлюбу), охороні здоров'я дітородних органів, родючості, що відповідає давнім уявленням про жінку, в першу чергу, як про матір і продовжувачку роду. Інтерпретація базується на давній назві піхов «влагалище» (Коршун 2011), поширеній у літературі (Будилович 1882, с. 7; Даль 1863—1866; Краткий... 2006; Полный... 1827, с. 334, 343; Энциклопедический... 1890—1907).

За спостереженням Є.О. Рябініна, мініатюрні відтворення ножів чи піхов зазвичай роз-

Рис. 1. Піхви ножа з Готланда та привіски-піхви з Лопландії і Костромського Поволжя, за В.Є. Коршуном

глядали загалом, без диференційованого аналізу. Але насправді всю масу цих виробів за функціональним призначенням можна чітко розмежувати на дві групи. Одну складають позбавлені внутрішнього каналу підвіски з бронзи чи кістки, які мали лише символічне значення. Саме такі знахідки трапляються на власне слов'янських пам'ятках, де локалізуються переважно в межах двох ареалів: на північному заході Новгородської землі та у Верхньому Подніпров'ї. Досить широко вони репрезентовані в Прибалтиці, де в колі середньовічних переважно фінно-угорських (давньоестонських і лівських) пам'яток були виявлені найбільшчі аналогії давньоруським знахідкам. До іншої належать порожністі литі імітації піхов,

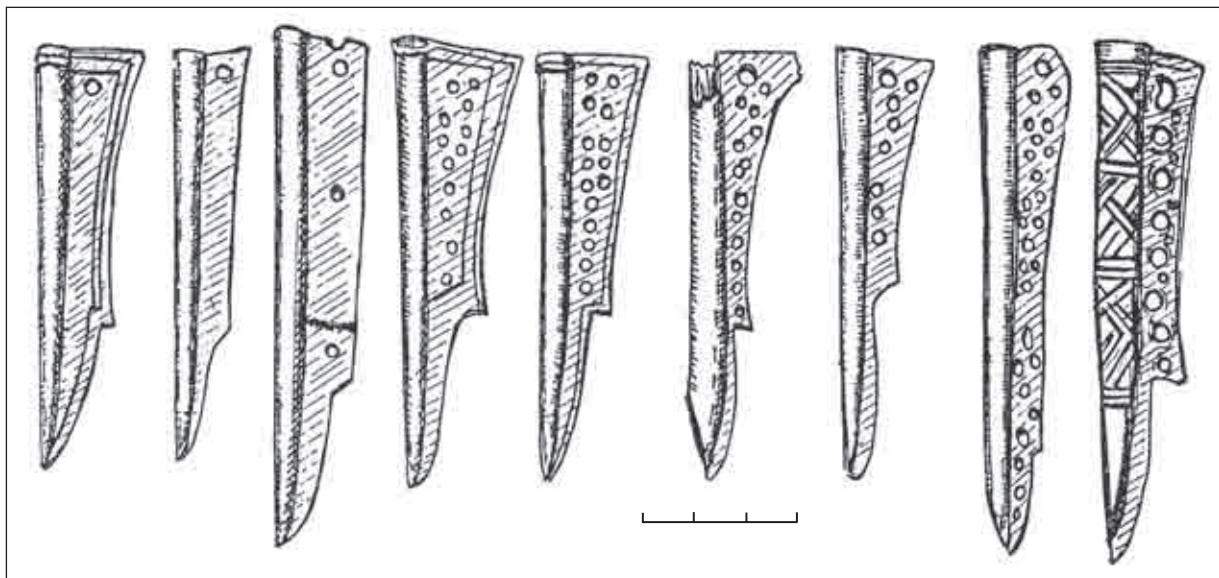

Рис. 2. Привіски-піхви з гладкими та ажурними нефігурними щитками з Костромського Поволжжя, Іжорського плато та Староладозького Земляного городища, за Є.О. Рябініним

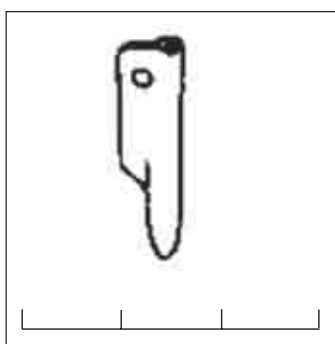

Рис. 3. Привіска-піхви з гніздовського набору оберегів, за Т.А. Пушкіною

які слугували, очевидно, гольниками (Рябинин 1988, с. 61). Думка про таке призначення виробів висловлена доволі давно (Анучин 1899 та ін.), згодом знахідки були розглянуті в окремій праці та віднесені до вертикальних гольників зі щитком, шостий тип яких складають речі прибалтійсько-фінського походження у трьох варіантах виконання: з гладким щитком, з різьбленим, фігурним і зі щитком, що має круглі отвори (Голубева 1978, с. 200—201, рис. 1, 2, 4). Нечисленні порожнисті, круглі в перетині, відлиті у двобічних формах гольники у вигляді піхов з'являються у XII ст. у курганах Калужької, Новгородської і Ленінградської областей та фіксуються у жіночих похованнях XII—XIII ст. у Костромській обл. (Древняя... 1997, с. 156, 338, табл. 92, 39). У Новгороді їх зібрано чотири, всі — у шарах другої половини XII — початку XIII ст., із завитками та косою решіткою на щитках. Довжина предметів — 7,6—8,5 см, один вилитий з бронзи, решта — з олов'янисто-свинцевого сплаву. На півно-

чі Русі, враховуючи матеріали костромських і новгородських курганів, таких відомо десять, їх походження — прибалтійсько-фінське (Седова 1981, с. 26, 27, рис. 7, 1—3). Як латгальська річ у побуті давньоруського населення трактована така привіска з шару XI—XII ст. у Браславі (Алексеев 1966, с. 174, 177, рис. 45, 8). Форма для виготовлення подібних, з аналогічним новгородському орнаментом у вигляді косої решітки зафіксована в Серенську (Никольская 1971, с. 76, 78, рис. 25, 4). Крім металевих, відомі також гольники з кістки та рогу (Древняя... 1997, с. 156, 338, табл. 92, 36). А в Костромському Поволжі та Приладожжі для фінно-угорської культури XII—XIII ст. властиві горизонтальні гольники з привісками-бубонцями (там само, с. 156).

У контексті цієї публікації викликають зацікавлення згадані вироби з внутрішнім каналом. Є.О. Рябінін акцентував, що придатних для ідентифікації голок у них всередині не зафіксовано, але про можливість практичного застосування речей свідчить наявність в одному, виявленому в курганах Костромського Поволжжя, тонкого корошованого залізного предмета. Довжина цих гольників сягає 7,5—10 см, вони мають округле чи овальне устя та бічну грань, що імітує окуття піхов; при всій різноманітності варіантів їхнього зовнішнього оформлення відомі екземпляри з гладким нефігурним щитком з отвором для підвішування чи двома—трьома отворами, які явно не мали декоративного значення (рис. 2). Основний період побутування предметів припадає

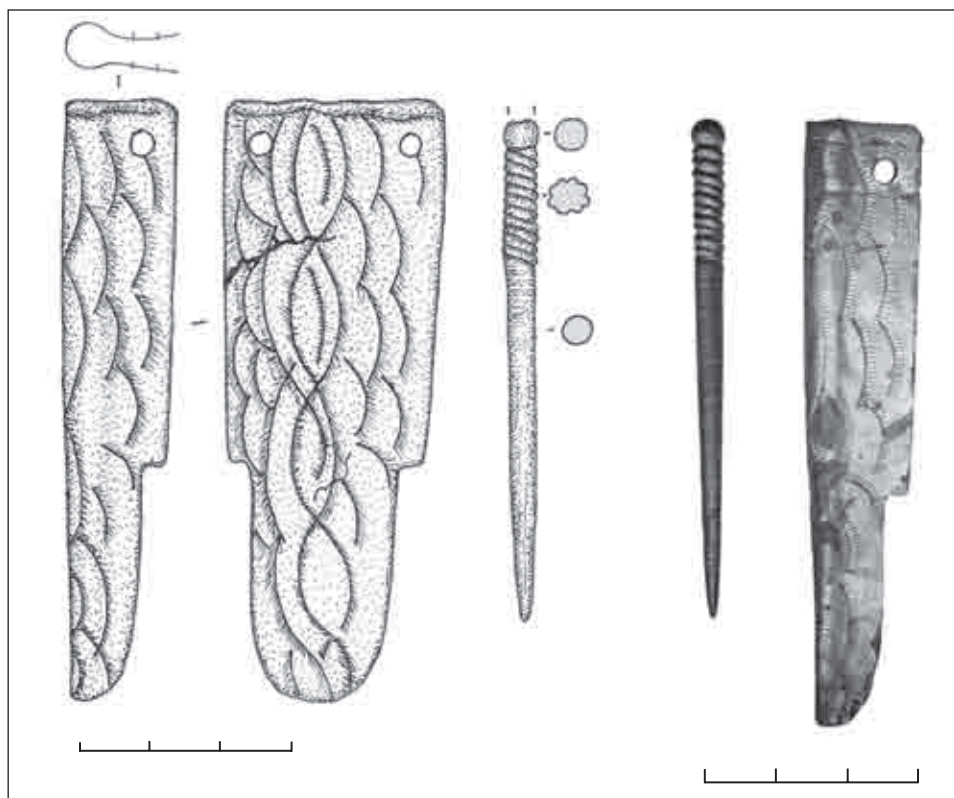

Рис. 4. Привіска-півхи та вкладений до неї стрижень з культурного шару борщагівського поселення

на середину XII — першу третину XIII ст. (Рябинин 2004, с. 150, 151, 153). Суттєво, що серед виробів означеної категорії відомі не лише відлиті у формі, а й виготовлені шляхом складання вдвоє металеві пластини. Як приклад, можна навести віднесені до рідкісної категорії давньоруських старожитностей включені до складного набору оберегів срібні імітації піхов з Гньоздова (рис. 3). У статті, присвяченій цій знахідці, підкреслено незрозумілість символіки піхов попри констатацію наявності їхніх литих копій у давньоруських курганах XI—XII ст. Водночас автор акцентує на своєрідній зав'язці кінців срібного кільця, яким об'єднано мініатюри. Вона повністю збігається з характерним оформленням вузлів і петель дротяних кілець — основи різних привісок та амулетів IX—X ст. на території Швеції і зовсім невідома серед слов'янських і балтських матеріалів. Останнє міркування слугує підставою для припущення про етнічну приналежність власника означеного набору (Пушкіна 1990, с. 117—119, рис. 3, н).

Наведені матеріали доволі виразно свідчать про рідкісність металевих копій піхов на давньоруських пам'ятках, до того ж — виготовлених з пластини, а не шляхом відливання у формі. Тим не менше, подібну знахідку

вдалося виявити в нашаруваннях XI—XII ст. над заглибленою частиною однієї з побутово-господарських споруд під час вивчення загоном Північної експедиції Інституту археології НАН України багатошарового селища на місцевості 10 по р. Нивка в Софіївській Борщагівці неподалік від Києва. Виріб має довжину 85 мм, ширину 10—16 мм, бронзовий (?), виконаний згинанням вдвоє тонкої (завтовшки 0,2—0,3 мм) пластини з утворенням на згині підокруглого в перетині каналу діаметром 5,5 мм. Його поверхня вкрита карбованим орнаментом у вигляді риб'ячої луски, дещо асиметрично нанесеним тонким інструментом. У верхній частині щитка є отвір. Канал вміщував литий бронзовий (?) прямий загострений стрижень завтовшки 4 мм, зламаний на рівні краю «піхов». Біля зламу предмет прикрашений рельєфним потовщенням діаметром 5 мм, нижче його верхня частина оздоблена імітацією навиготого під кутом тонкого дроту (рис. 4). На поверхні виробу місцями простежено залишки ливарних швів, що вказує на його виготовлення у двобічній формі.

Показово, що потовщенням в основі лопаточки, щодо якого фахівці застосовують терміни «яблуко» та «упор», дуже часто були прикрашені давньоруські писала, які також у багатьох

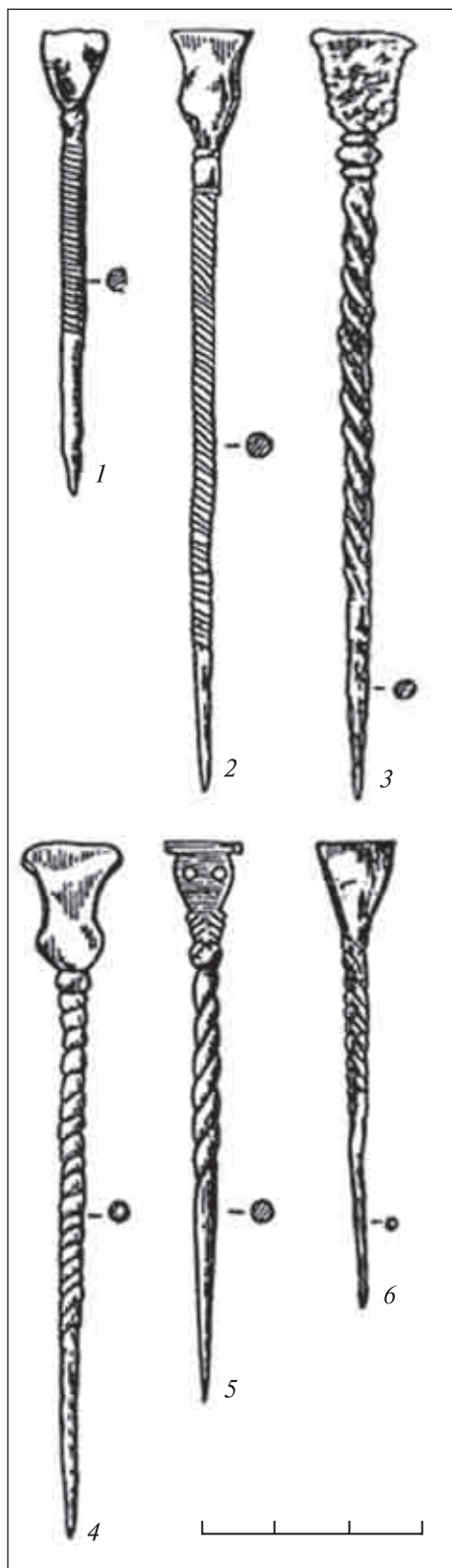

Рис. 5. Писала XI—XIII ст. (типи 2, 3, 7, 9, 12) з Новгороду, за Б.Б. Овчинниковою

випадках оздоблювали рядом валиків (рис. 5). Вироби виготовлені переважно із заліза, хоча бронзові та кістяні теж утворюють численні серії. Довжина знарядь становить 8—16 см (Древ-

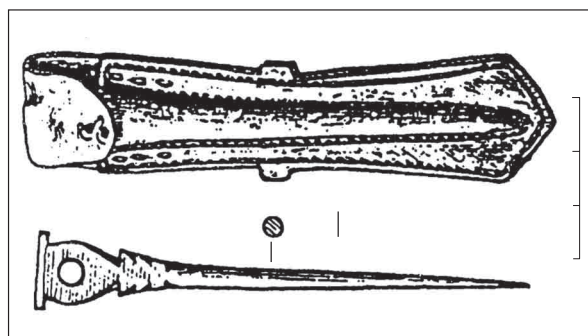

Рис. 6. Писало зі шкіряним чохлом з шарів XIII ст. з Неревського розкопу в Новгороді, за А.Ф. Медведевим і Б.Б. Овчинниковою

няя... 1997, с. 150, 336, табл. 90; Овчинникова 2000, с. 47 и след.). Щодо імітації навитого дроту, прикметно, що серед писал відзначені екземпляри, декоровані іншим металом (Овчинникова 2000, с. 82, 85, рис. 2, 8, 9; 4, 3), хоча такий ефект значно частіше досягався обробкою поверхні самого виробу (Медведев 1960, с. 77, рис. 5, 2, 12; Овчинникова 2000, с. 83, 84, 87, 91—93, рис. 3, 4, 15, 16; 5, 7; 7, 2—4, 7, 16, 18; 8, 2—4, 11). Наведені розміри цих знарядь з урахуванням зламу на борщагівській знахідці, яка теж могла мати лопаточку, дозволяють співвідносити означені предмети. Крім вказаних новгородських аналогій, подібне оформлення мали знахідки і з інших пунктів, зокрема з Дорогобужа (Прищеп 2011, с. 201, рис. 172, 6; Возний 2013, рис. 1, 12), Вишгорода Рязанського (Медведев 1960, с. 76, 77, рис. 5, 2), Смоленська (там само, с. 77, рис. 5, 12), Новогрудка (Гуревич 1973, с. 30, 32, рис. 7, 3), Волковиська (Зверуго 1975, с. 123, 124, рис. 38, 3) та ін. Показово, що в останньому випадку стрижень бронзового виробу перекручений майже по всій довжині. Значення охарактеризованих речей за середньовічної доби добре ілюструється фактом концентрації писал у місцях проживання представників соціальної верхівки, а збільшення кількості виробів дослідники пов'язують з інтенсивним поширенням писемності серед різних верств населення, а саме це слугує важливим показником високого рівня розвитку культури (Овчинникова 2000, с. 65—67).

Серед матеріалів розкопок Новгороду відзначено вкладання писала в чохла для підвищення до пояса, виконані, щоправда, зі шкіри (Медведев 1960, с. 72; Древняя... 1997, с. 151). На саме такий спосіб носіння цих речей вказують також інші дослідники (Калядзінські 1993), а шкіряні вмістилища для невеликих видовжених предметів — писал, проколок, шил, голук — за матеріалами Новгороду навіть були

виділені в окрему категорію виробів середньовічних майстрів (Матехина 2009). Прикладом може слугувати знахідка (рис. 6) з шару середини XIII ст. Неревського розкопу (Медведев 1960, с. 73, 74, рис. 2, 2, 3, 10; Овчинникова 2000, с. 91, рис. 7, 9), а про ширше побутування подібних, за даними публікацій, свідчить фіксація у Смяличах підвіски, орнаментованої пунктиром, що імітує прошивання шкіряних піхов (Недошвина 1993, с. 40). Відтак, за результатами наведених паралелей можна припустити, що на селищі в Борщагівці було зафіксовано писало в металевому футлярчику-піхвах.

Належність амулетів-піхов представницям прекрасної статі разом зі спостереженнями А.А. Мединцевої щодо високого рівня грамотності серед давньоруських жінок, що добре ілюструють написи на предметах аж ніяк не елітарного кола, тексти грамот, де фігурують проблеми нижчих верств суспільства тощо (Медынцева 1985), породжує спокусю пошуку гіпотетич-

ної освіченої власниці борщагівської знахідки. Якщо відкинути ймовірність того, що річ залишена заїжджим представником суспільної верхівки, то її належність жительці одного з вивчених на селищі будинків цілком припустима. Водночас зламаний стиль, як будь-який інший гостроконечник, міг зберігатися сам по собі, як оберег від зовнішнього зла, без застосування за прямим призначенням. У такому випадку ми маємо справу просто з наявністю двох оберегів.

Незалежно від остаточної ідентифікації описаного виробу можна констатувати, що на пам'ятці виявлено поєднання двох досить рідкісних знахідок, що характеризують, передусім, рівень майстерності середньовічних ювелірів, які виготовили ці предмети, а також специфіку міжнародних зв'язків, релігійні уявлення населення, розповсюдження писемності у регіоні. У свою чергу, це слугує додатковим аргументом високого рівня розвитку селищної структури, яку вивчає експедиція.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX—XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). — М., 1966.

Анучин Д.Н. О культуре костромских курганов и особенно о находимых в них украшениях и религиозных символах // Из «Материалов по археологии восточных губерний», издаваемых Имп. Московским Археологическим Обществом. — М., 1899. — Т. 3. — Костромские древности. — Забытая Кострома... Краеведение, 2012—2014. — Режим доступа: <http://starina44.ru/anuchin-d-n-o-kulture-kostromskih-kurganov-i-osobenno-onahodimyh-v-nih-ukrasheniyah-i-religioznyh-simvolah>.

Древняя Русь. Быт и культура // Археология СССР. — М., 1997. — Т. 16.

Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследование в области лингвистической палеонтологии славян. — Ч. 2. Рассмотрение существительных, относящихся к народному быту и учреждениям. — К., 1882. — Вып. 1. — Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=EavuAgAAQBAJ&pg=PA7&lpg=PA7&dq=ножны+влагалище&source=bl&ots=xiSghYnL-Y&sig=I_AEekG-xEJrGqzy8lYpQbKe8cw&hl=ru&sa=X&ei=lzZzVPzxDI3laNO4gsgI&ved=0CEUQ6AEwCA#v=onepage&q=ножны_влагалище&f=false.

Возний І.П. Писала XII — першої половини XIII ст. з території Південно-Західної Русі // Сумська старовина. — 2013. — **XLI—XLII**. — С. 5—14.

Голубева Л.А. Игольники Восточноевропейского Севера X—XIV вв. // Вопросы древней и средневековой истории Восточной Европы. — М., 1978. — С. 199—204.

Гуревич Ф.Д. Грамотность горожан древнерусского Понеманья // КСИА. — 1973. — **135**. — С. 28—35.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка — СПб., 1863—1866. — Режим доступа: https://slovari.yandex.ua/~книги/Толковый_словарь_Даля/НОЖ/.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.

Калядзінскі Л.У. Писала // Археалогія і нумізматыка Беларусі. — Минск, 1993. — С. 501.

Коришун В. Древнерусские привески и амулеты XI—XIII веков // Культурология. РФ. — Режим доступа: <http://www.kulturologia.ru/blogs/030713/18512/>.

Коришун В. О семантике привесок-ножен // Родная старина. — 2011. — № 3. — С. 8—10.

Краткий церковнославянский словарь. — М., 2006. — Режим доступа: http://old_church.academic.ru/949/Ножны;http://www.wco.ru/biblio/books/slovar_k/H13-T.htm.

Матехина Т.С. Кожаные изделия средневекового Новгорода // Автореф. дис. канд. ист. наук. — М., 2009. — Режим доступа: Человек и наука. — <http://cheloveknauka.com/kozhanye-izdeliya-srednevekovogo-novgoroda>.

Медведев А.Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // СА. — 1960. — № 2. — С. 63—89.

Медынцева А.А. Грамотность женщин на Руси XI—XIII вв. по данным эпиграфики // Слово о полку Игореве и его время. — М., 1985. — С. 218—240.

- Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.
- Недошивина Н.Г. Об одной группе древнерусских амулетов // Средневековые древности Восточной Европы. — М., 1993. — С. 39—45 (Тр. ГИМ. — Вып. 82).
- Никольская Т.Н. Древнерусский Серенск — город вятических ремесленников // КСИА. — 1971. — 125. — С. 73—82.
- Овчинникова Б.Б. Писала-стилосы древнего Новгорода X—XV вв. Свод археологического источника // Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие. — Екатеринбург, 2000. — С. 45—105 (Проблемы истории России, вып. 3). — Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2786/1/pristr-03-05.pdf>.
- Полный французско-русский словарь. — М., 1827. — Т. 1.
- Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X—XIII ст. — Рівне, 2011.
- Пушкина Т.А. Три амулета из Гнездова // Проблемы археологии Евразии. — М., 1990. — С. 117—120 (Тр. ГИМ. — Вып. 74).
- Рябинин Е.А. Языческие привески-амулеты древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 55—63.
- Рябинин Е.А. Вертикальные игольники и ножевидные подвески восточноевропейского Севера (к проблеме формирования средневековой пластики надплеменного характера) // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. — СПб., 2004. — С. 150—159.
- Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М.; Л., 1949. — Т. I. — С. 7—99 (МИА. — 11).
- Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. — М., 1988.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XIII вв.). — М., 1981.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
- Сергеева М.С. Гольники з кістки та рогу з давньоруських міст Лісостепового Придніпров'я // Матеріальна та духовна культура Південної Русі: М-ли Міжнарод. польового археол. семінару (Чернігів — Шестовиця, 19—22 липня 2012 р.). — К.; Чернігів, 2012. — С. 260—264.
- Томашевич И.В. Языческие привески в виде миниатюрных хозяйственно-бытовых предметов с территории Беларуси // Материалы по археологии Беларуси. — 2008. — Вып. 15. — С. 287—289.
- Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1967. — С. 88—133 (Тр. ГИМ. — Вып. 43).
- Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. — СПб., 1890—1907. — Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/73182/ножны.

Надійшла 22.12.2014

И.А. Готун, А.Н. Казимир, Д.А. Шахрай

ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВОЙ МЕТАЛЛОПЛАСТИКИ ИЗ ОКРАИНЫ КИЕВА

В числе бытовавших в среде древнерусского населения языческих привесок-амулетов исследователи отмечали достаточно немногочисленную группу имитаций ножен или ножа в ножнах, встречающихся преимущественно в контактной зоне славянского и угро-финского этносов. Даже при увеличении в результате раскопок последних десятилетий количества и ареала распространения этих предметов, они продолжают оставаться весьма редкой категорией находок. Вещи считали изображением челюсти хищника, относили к специфическим женским во- тивным амулетам, а снабженные полым каналом трактовали как игольники. По наблюдению В.Е. Коршуна, их прообразом были ножны, бытовавшие, а местами и сейчас бытующие в Прибалтике, Финляндии и Скандинавии. Т.А. Пушкиной опубликовано не литое, а изготовленное из сложенной вдвое пластины изделие, давшее автору возможность провести параллели со скандинавским кругом древностей.

Вырезанная из бронзовой (?) пластины и украшенная имитирующим рыбью чешую чеканным орнаментом миниатюрная копия ножен найдена недавно в ходе работ отряда Северной экспедиции на древнерусском селище Софиевская Борщаговка в юго-западном пригороде Киева. В образованной изгибом изделия полости найден литой бронзовый (?) обломанный стержень, украшенный имитацией навивки тонкой проволоки и шаровидным утолщением. Подобные размеры и похожее оформление ниже лопаточки характерны для некоторых древнерусских писал, которые носили, по данным раскопок, в кожаных чехлах. С учетом высокого уровня грамотности населения Руси напрашивается предположение о фиксации на памятнике стилоса со сломанной лопаткой в металлическом футляре. В то же время, это могло быть сочетание двух амулетов, поскольку любой остроконечник считали оберегом от внешнего зла.

Независимо от окончательной идентификации находки, несомненна фиксация на поселении двух редких вещей, что в очередной раз свидетельствует о высоком уровне развития древнерусских селищных структур.

MONUMENT OF MEDIAEVAL METAL PLASTICS FROM KYIV SUBURBS

Among the pagans' hanged amulets known in the milieu of Ancient Rus population, the researchers noted quite few in number group of sheath or knife-in-sheath imitations found mainly in the zone of the Slavic and Ugric-Finnic contacts. Despite the increase in number and in area of their spread after the excavations in the last decades, these objects remain to be a quite scarce category of finds. They were considered to be the depictions of predator's jaw, referred to the specific women's votive amulets, and those with hollow canal were interpreted as needle cases. According to V.Ye. Korshun's observations, they were typified by sheaths which were used, and are used till now in some places, in Baltics, Finland, and Scandinavia. T.A. Pushkina published an item not casted, but made of folded in double plate which allowed the author to trace parallels with Scandinavian circle of antiquities.

A miniature sheath copy cut of a bronze (?) plate and decorated with stamped ornament imitating fish scales was found recently during the work of the Northern expedition's group at the Ancient Rus settlement Sofiyivska Borshchahivka in the south-western suburbs of Kyiv. A casted bronze (?) broken off rod decorated with twisted wire imitation and sphere-shaped bulge was found in a cavity constituted by the item's bend. Such size and similar shape below the shoulder are peculiar for certain Ancient Rus grafisa which were carried in leather covers, according to the data from the excavations. Taking into account a high level of literacy of Rus' population, a presumption arises that a stylus with broken off shoulder in metal case is recorded at the site. At the same time, it could be a combination of two amulets because any pointed object was perceived as protecting from outward evil.

Irrespectively of the final identification of a find, the record of two rare items at the settlement is undoubted, testifying again for the high level of development of settlement structures in Ancient Rus.

До історії стародавнього виробництва

В.В. Крутілов

КЕРАМІЧНІ ПЕЧІ З БОРИСФЕНА СЕРЕДИНИ VI ст. до н. е.

Статтю присвячено сучасним археологічним дослідженням на о. Березань (давній Борисфен) архайчного часу. На ділянці ГШ уперше за історію дослідження поселення було відкрито гончарний район середини VI ст. до н. е. з випалювальними керамічними печами. Деякі печі були зруйновані під час виробничого процесу та містили залишки місцевої керамічної продукції.

К л ю ч о в і с л о в а: Борисфен, о. Березань, гончарство, місцеве виробництво, гончарні печі.

Острів Березань розташований у Чорному морі біля гирла Березанського лиману (рис. 1). У давнину він був з'єднаний з материком неширокою піщаною косою в районі сучасного с. Рибаківка й утворював півострів, що розміщувався в надзвичайно зручному місці для виконання функцій бази морської торгівлі в Північному Причорномор'ї. До того ж обривисті береги, що оточують острів з усіх боків, крім підйому в районі гавані, робили його природною фортецею, що захищала поселенців від вторгнень місцевих варварських племен. Таке вигідне топографічне положення стало одним з чинників заснування на півострові іонійськими греками з міста Мілет у другій половині VII ст. до н. е. першої апойкії, що отримала назву Борисфен.

Грецька колонізація Північно-Західного Причорномор'я була складним процесом, в якому брали участь усі соціальні верстви населення переважно з Південної Іонії. Найімовірніше, у складі першої хвилі колоністів у кінці VII ст. до н. е. прибувають, зокрема, і ремісники, продукція яких мала забезпечити потреби поселенців. Дотепер на території Березанського поселення архайчного періоду були відносно повно вивчені лише мідні ливарні (Доманський, Марченко 1999, с. 53) і залізобобні ремісничі комплекси (Лапін 1961, с. 43–52; 1967, с. 145–149; Назаров, Кузьмищев 2005, с. 178–180; Крутілов 2007, с. 117–126; Чистов 2010, с. 465–470).

Щороку розкопки поселення дають значну кількість керамічного матеріалу. В ньому трап-

ляється чимало бракованих виробів і посуду з місцевої глини. Так, наприклад, в одній з ям на території теменоса Борисфена було знайдено браковану столову амфору місцевого виробництва — імітацію північноіонійських столових амфор (рис. 2, 1; Назаров 2006, с. 139–170). У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються фрагменти столової амфори місцевого виробництва (рис. 2, 2) з розкопок В.В. Лапіна (колекція № 1446, інв. № АБ/64-905).

Проте до недавнього часу не вдавалося знайти жодної керамічної майстерні або випалювальної печі, в яких виготовлялася така продукція.

Одним з найбільш значних відкриттів на ділянці за останні роки є розкриття п'яти локально розташованих печей для випалювання кераміки середини VI ст. до н. е. Усі випалювальні печі мають схожу конструкцію. Обов'язковими конструктивними елементами є камера згоряння і випалювальна камера, челясті для закладки палива та купол.

Камери згоряння мають округлу в плані форму, заглиблені в ґрунт. Стінки камер обмазані зеленою лиманною глиною, подекуди укріплені стінками амфор. Часто стінки камер згоряння мають кілька шарів обмазки, що пов'язано з ремонтом зруйнованих частин камери. Випалювальна камера піднімалася над рівнем давньої денної поверхні. Черієм випалювальної камери слугували глиняні «пелюстки» трапецієподібної форми, роль опори для яких по краях виконували стінки камери згоряння, а по центру — глинобитний стовп (круглої, квадратної або трапецієподібної фор-

Рис. 1. Північно-західна частина о. Березань

ми), вмонтований у черинь камери. Влаштування «пелюсток» передбачало існування щілин для проникнення вогню з камери згоряння і для нагнітання температури. Купол також був глинобитним і для вилучення випаленої продукції після закінчення кожного випалювання і охолодження печі, ймовірно, розбирався. Після завантаження наступної партії він знову споруджувався.

Челюсті, як правило, мали трапецієподібну форму, що звужувалася в напрямку камери згоряння. Після завантаження палива камера згоряння могла закриватися кам'яними плитами. В одному випадку челюсті печі були оформлені орфостатно встановленими цеглинами або кам'яними плитами, вибірки від яких вдалося зафіксувати.

З п'яти розкритих нині печей чотири були розташовані групами по дві, одна — окремо.

Перша група складається з двох печей, об'єднаних одними челюстями, зорієнтована по осі південний захід — північний схід. Самі печі різночасові. Печ 2, ймовірно, була споруджена відразу після припинення терміну експлуатації печі 1 (рис. 3—4).

Піч 1. Зберігся низ камери згоряння, її стінки (на висоту до 0,22 м) і залишки центрального стовпа. Камера згоряння заглиблена в давній гумус, має округлу в плані форму, злегка похилі стінки та рівне дно. Челюсті печі, ймовірно, було зруйновано після закінчення терміну її експлуатації, під час будівництва печі 2.

Діаметр верху камери згоряння — 0,85 × 1,25 м, діаметр дна 0,68 × 0,92 м. Борти збереглися на висоту до 0,27 м.

Черинь і борти печі промазано зеленою лиманною глиною. Стінки, ймовірно, промазано двічі, через що внутрішній шар промазки від високої температури пропівся, набувши характерного переходу кольорів від червоного до жовтого, а зовнішній — від чорного до брунатного. Товщина внутрішнього шару промазки — до 2,5 см, зовнішнього — до 3 см. Товщина шару, що пропівся, сягає 5 см. Черинь печі також промазаний і пропечений, товщина промазки — до 2,5 см. По центру печі зафіксовано залишки основи стовпа, що підтримував черинь випалювальної камери. Центральний стовп мав трапецієподібну в плані форму, розмірами 0,27 × 0,10—0,25 м. Зруйновані челюсті печі розташовувалися в північно-східній її частині; разом з челюстями зруйнована і частина череня.

Піч, ймовірно, мала купольне склепіння, про що свідчать численні фрагменти сирцевих цеглин, знайдених у її заповненні.

Рис. 2. 1—2 — столовий посуд місцевого виробництва (брак) — імітація північноіонійської кераміки

Рис. 3. Залишки випалювальних печей 1 та 2

Рис. 4. Залишки випалювальної печі 2 з сіроглиняними світильниками *in situ* на дні камери згоряння

Заповнення камери згоряння печі: перепалений ґрунт з рясними жовтоглинистими домішками, шматками зеленої лиманної глини, попелом і вугіллям.

Ймовірно, відразу після закінчення терміну експлуатації печі 1 уздовж її осі в «дзеркальному» відображенні було споруджено піч 2. Траншея, частина якої раніше виконувала роль челюстів печі 1, була розширена та подовжена і знайшла своє функціональне застосування в конструкції печі 2.

Траншея між печами 1 і 2 має підпрямокутну в плані форму, злегка похилі стінки, що плавно переходять у рівне дно. У центральній частині траншея злегка розширюється. Її розміри по верху: $1,05 \times 0,70$ — $0,95$ — $0,90$ м, по дну: $1,05 \times 0,72$ — $0,60$ — $0,55$ м. Глибина — $0,32$ — $0,38$ м.

Заповнення: перепалений ґрунт з рясними жовтоглинистими домішками, попелом, вуглинками, зеленою лиманною глиною.

Піч 2. Має округлу в плані форму. Збереглися низ і стінки камери згоряння, центральний стовп, челюсті з каменем, що їх перекриває, і фундаментом купола печі. Розміри камери згоряння по верхньому рівню без челюстів — $1,05 \times 1,10$ м, по дну $1,00 \times 1,07$ м. Конструкція збереглася на висоту $0,53$ м. Камера згоряння заглиблена в давній гумус. Стінки її рівні, різко переходять у плоский рівний черинь. Стінки

камери згоряння збереглися повністю, їх висота становить $0,33$ — $0,35$ м. Випалювальну камеру перекривала купольна конструкція, частини якої у вигляді фрагментів сирцевих цеглин та перепаленого вапнякового буту в значній кількості виявлено в заповненні печі.

Стінки та дно камери згоряння, а також челюсті печі, промазано зеленою лиманною глиною. Ймовірно, піч промашувалась у три прийоми. Внутрішній шар промазки (завтовшки до 2 см) через нерівномірність пропечення набув відтінків від бордового до чорного; середній шар (завтовшки до $2,5$ см) має зеленувато-сірий відтінок; зовнішній шар промазки (завтовшки до 3 см) має відтінки від чорного до сірого. Загальна товщина пропечення стінок камери згоряння і челюстів сягає 8 см.

Над стінками камери згоряння розкрито фундамент купольної конструкції склепіння печі. Сам майданчик, що є фундаментом купольної конструкції, розташований по всьому периметру камери згоряння, крім челюстів. Він заглиблений від рівня давнього гумусу до майданчика-фундаменту купольної конструкції на $0,17$ — $0,18$ м, його ширина становить $0,09$ — $0,10$ м. Стінка майданчика-фундаменту купольної конструкції також промазана зеленою лиманною глиною шаром до

2 см завтовшки, через нерівномірність пропечення вона набула відтінків від зеленувато-сірого до чорного. Товщина самого пропечення — 3—5 см. У північно-західній частині майданчика-фундаменту зберігся нижній ряд мурування купольної конструкції, що складається з трьох обпалених вапнякових плит призматичної форми й однієї сирцевої цеглини, що може слугувати доказом змішаного характеру матеріалу мурування. Довжина вцілілої частини мурування — 0,70 м, висота — 0,07—0,08 м. Можливо, майданчик-фундамент купольної конструкції також був опорою зовнішнього периметра низу випалювальної камери.

Роль опори для низу випалювальної камери виконував стовп, розташований у центрі камери згоряння. Він має круглу в плані форму, в перетині — форму усіченого конуса. Зберігся повністю. Центральний стовп сильно пропечений, через що набув відтінків від жовтуватого до чорного. Діаметр верхнього майданчика стовпа — 0,26 м, діаметр основи — 0,35 м, висота — 0,27 м.

У південно-західній частині конструкції розташовані челюсті печі. Вони мають трапецієподібну в плані форму. Прямі стінки та рівне дно були пропеченими. З південно-західної частини челюсті обмежено орфостатно встановленою на дно споруди обпаленою вапняковою плитою розмірами 0,43 × 0,26 × 0,11 м. Невеликий отвір між плитою і північно-західною стінкою траншеї перекрито сирцевою цеглиною розмірами 0,10 × 0,09 × 0,07 м. З північно-східного боку плита підперта перепаленим великим вапняковим бутовим каменем, розмірами 0,17 × 0,10 × 0,09 м. З південного боку за межами печі орфостатна плита та сирцева цегла обмазані жовтою глиною, товщина обмазки — до 2,5 см. Обмазка вкриває всю зовнішню поверхню плити до висоти 0,20 м. Челюсті печі мають розміри: за лінією Пд—Зх — Пн—Сх — 0,42 м, за лінією Пн—Зх — Пд—Сх на вході в камеру згоряння — 0,60 м, біля плити-заслонки — 0,52 м. Глибина челюстів — 0,53 м.

Конструкція перегородки челюстів печі у вигляді кам'яної плити, що наглухо замазана глиною, пов'язана, ймовірно, з випалюванням партії продукції сіроглиняних світильників у відновлювальній атмосфері, що мало виключати доступ кисню в камеру згоряння та випалювальну камеру.

Заповнення камери згоряння і челюстів — це сильно перепалений ґрунт з жовтоглинистими включеннями, шматочками зеленої лиманної глини, попелом і вуглинками. На гли-

Рис. 5. Сіроглиняні світильники із заповнення печі 2

бині 0,40—0,45 м від рівня давнього гумусу по всій площі печі (крім західної частини) простежувався заплив вапна завтовшки 0,12—0,14 м, що вкривав і низ камери згоряння. Товщина шару запливу збільшується в напрямку з півдня на північ. У західній частині камери згоряння на глибині від 0,38 м від рівня полівки *in situ* були виявлені 11 сіроглиняних одноріжкових світильників, що впали сюди з череня випалювальної камери під час аварії (рис. 5—6). Таким чином, можна припустити, що після аварії печі 2 частину випалюваної в ній продукції все ж було витягнуто, однак остаточно завал розібраний не був.

Друга група печей (3 і 4) орієнтована за віссю південний схід—північний захід. Печі також розташовані в «дзеркальному відображенні» одна до одної. Їхні челюсті сильно зруйновані, однак можна припустити наявність тут конструкції, схожої на вищеописаний комплекс.

Піч 3 частково зруйнована грабіжниками (рис. 7). Вона має округлу в плані форму. Челюсті камери згоряння, розташовані в південній частині печі, не збереглися. Камера згоряння заглиблена в ґрунт — викопана в заповненні більш ранньої напівземлянки.

Купол печі фіксується в просілому обваленому стані. Найкраще він зберігся у південній і центральній частинах. Обмазка куполу печі складалася з глини, вапна, подрібнених мушлів молюсків і дрібних фрагментів кераміки. Товщина завалу купола — до 0,20 м.

Черинь випалювальної камери також зафіксовано в заваленому стані. Він складався, ймовірно, з сирцевих «пелюсток» витягнутої трапецієподібної форми. Одним кінцем «пелюстки» спиралися на центральний стовп, розташований у центрі череня камери згоряння, а ін-

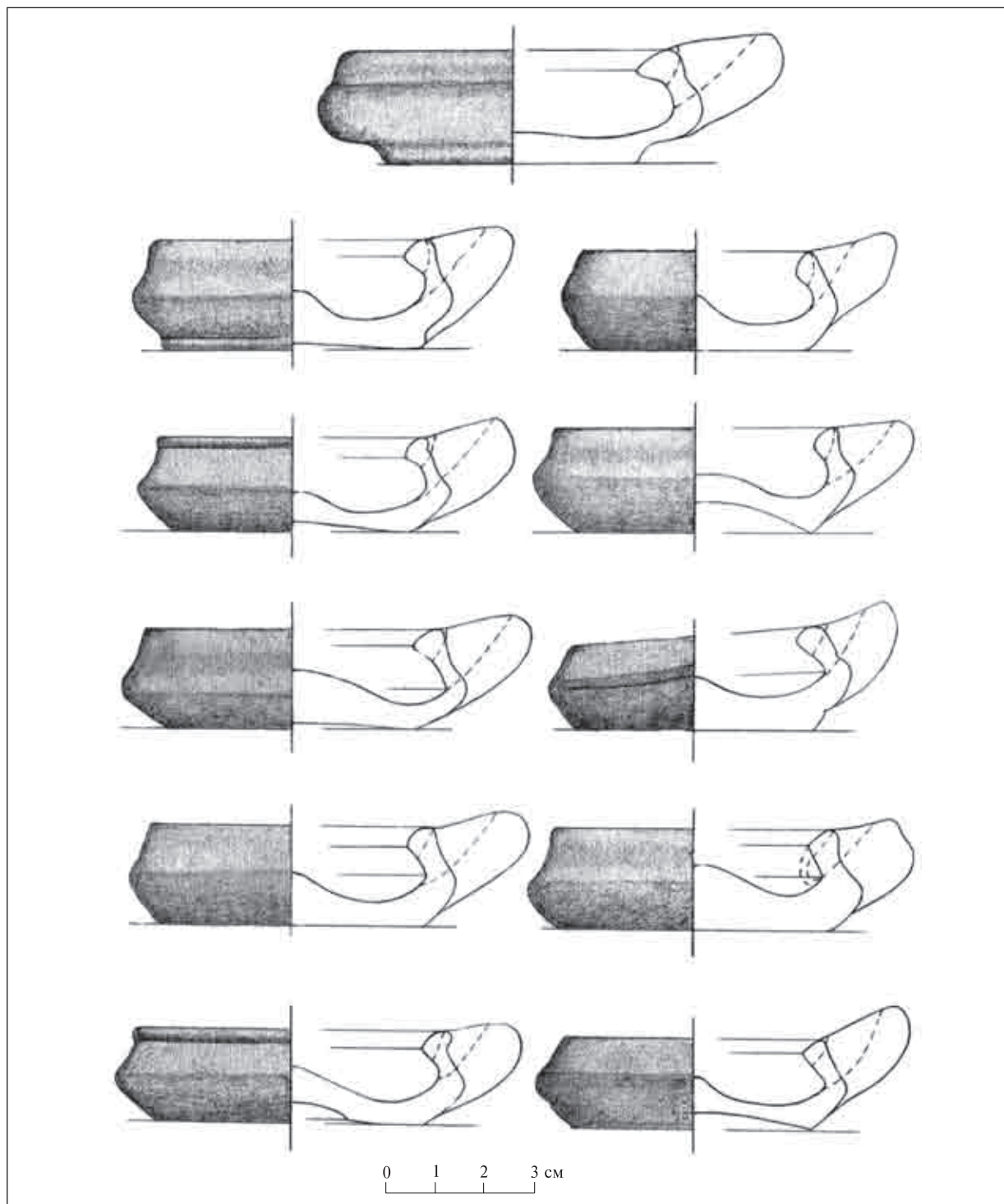

Рис. 6. Сіроглиняні світильники із заповнення печі 2

шим — на верхню частину борту камери згоряння. «Пелюстка», що найкраще збереглася, має довжину близько 0,65 м, ширину 0,22 — 0,40 м, товщину — до 0,08 м. Центральний стовп, споруджений з сіро-зеленої спонділової глини, має у плані округлу форму, в перетині — форму зрізаного конуса з діаметром верхньої частини 0,25 м, нижньої — 0,36 м, зберігся на висоту 0,15 м.

Стінки та низ камери згоряння промазано зеленою лиманною глиною і частково укріплено сильно пропеченими стінками амфор. Товщина промазки до 2 см, пропечення — до 4 см. Камера згоряння має округлу в плані форму, стінки трохи похилі. Розміри верхньої частини камери згоряння — 1,25 × 1,30 м, нижньої — 1,10 × 1,10 м, висота — 0,35 м.

Рис. 7. Залишки випалювальної печі 3

Заповнення печі: сильно перепалений ґрунт з домішками вуглинок, зеленої лиманної глини, подрібнених мушлів молюсків і вапна. У заповненні трапляється багато фрагментів сирцевих цеглин та інших глиняних деталей конструкції печі.

У печі 3 під завалом купола на просілому черені випалювальної камери *in situ* зафіксовано розвали 45 посудин, які випалювалися в печі до її руйнування. Виявлені тут розвали посудин відкритого та закритого типу є місцевим наслідуванням північноіонійського столового посуду.

Через знищення грабіжниками печі та її заповнення, деякі посудини не вдалося реконструювати повністю, але основні види кераміки були визначені. Серед кераміки місцевого виробництва зафіксовано розвали фруктошниці, восьми кіліків, восьми мисок, 21 глечика, трьох столових амфор, лекіфа та трьох кратероподібних посудин (рис. 9).

Колір лакоподібної фарби в декорі посудин визначено умовно, оскільки ми не знаємо, які його відтінки мали б вийти після остаточного випалювання. Також варто відзначити неоднорідність її кольорів в окремо взятих посудинах, причиною чого є нерівномірність випалювання. Скоріш за все, посудини були розписані двома основними кольорами — червоним і коричневим з відтінками. Розпис більшості посудин нанесено на ангоб білого кольору.

Піч 4 (рис. 8), імовірно, складалася з тих самих конструктивних елементів, що і піч 3, однак серед деталей, які можна було б інтерпретувати як залишки купольної конструкції або низу випалювальної камери, виявлено всього кілька невеликих фрагментів сирцевих цеглин. Мабуть, після закінчення терміну експлуатації піч була повністю розібрана та засипана.

Рис. 8. Залишки випалювальної печі 4

Від печі збереглися нижня частина викопаної у давньому гумусі камери згоряння і погано збережений прямокутний у плані центральний стовп, що колись підтримував низ випалювальної камери.

Камера згоряння має округлу в плані форму та трохи похилі стінки. Розміри верхньої частини камери — $0,70 \times 0,95$ м, нижньої — $0,60 \times 0,90$ м, висота, що збереглася, — $0,20$ м. Стінки та черинь камери промазано зеленою лиманною глиною (товщина промазки — до 2 см), з цього ж матеріалу виконано і центральний стовп. Центральний стовп зберігся дуже погано та розміщувався у переміщеному стані відносно його первинного місця розташування. Він має призматичну форму, розмірами $0,14 \times 0,13$ м, заввишки — $0,16$ м.

Челюсті, розташовані в північно-західній частині печі, було оформлено у вигляді двох орфостатно вкопаних з країв камери згоряння вапнякових плит або сирцевих цеглин, від яких збереглися прямокутні вибірки, розмірами $0,39 \times 0,16 \times 0,09$ м і $0,35 \times 0,21 \times 0,08$ м.

Заповнення печі: перепалений ґрунт з домішками вуглинок і дрібними шматочками обпаленої глини.

Піч 5 (рис. 10) розташована на відстані $4,20$ м на південь від комплексу печей 3 і 4 та $6,90$ м на захід від комплексу печей 1 і 2.

Піч погано збереглася. Її зруйновано під час спорудження пізнішої печі господарського призначення. Частково збереглися тільки камера згоряння і центральний стовп для опори череня випалювальної камери.

Камера згоряння має округлу в плані форму. Розмір її верху за лінією Пд—Сх — Пн—Зх — $1,20$ м. Через погану збереженість вста-

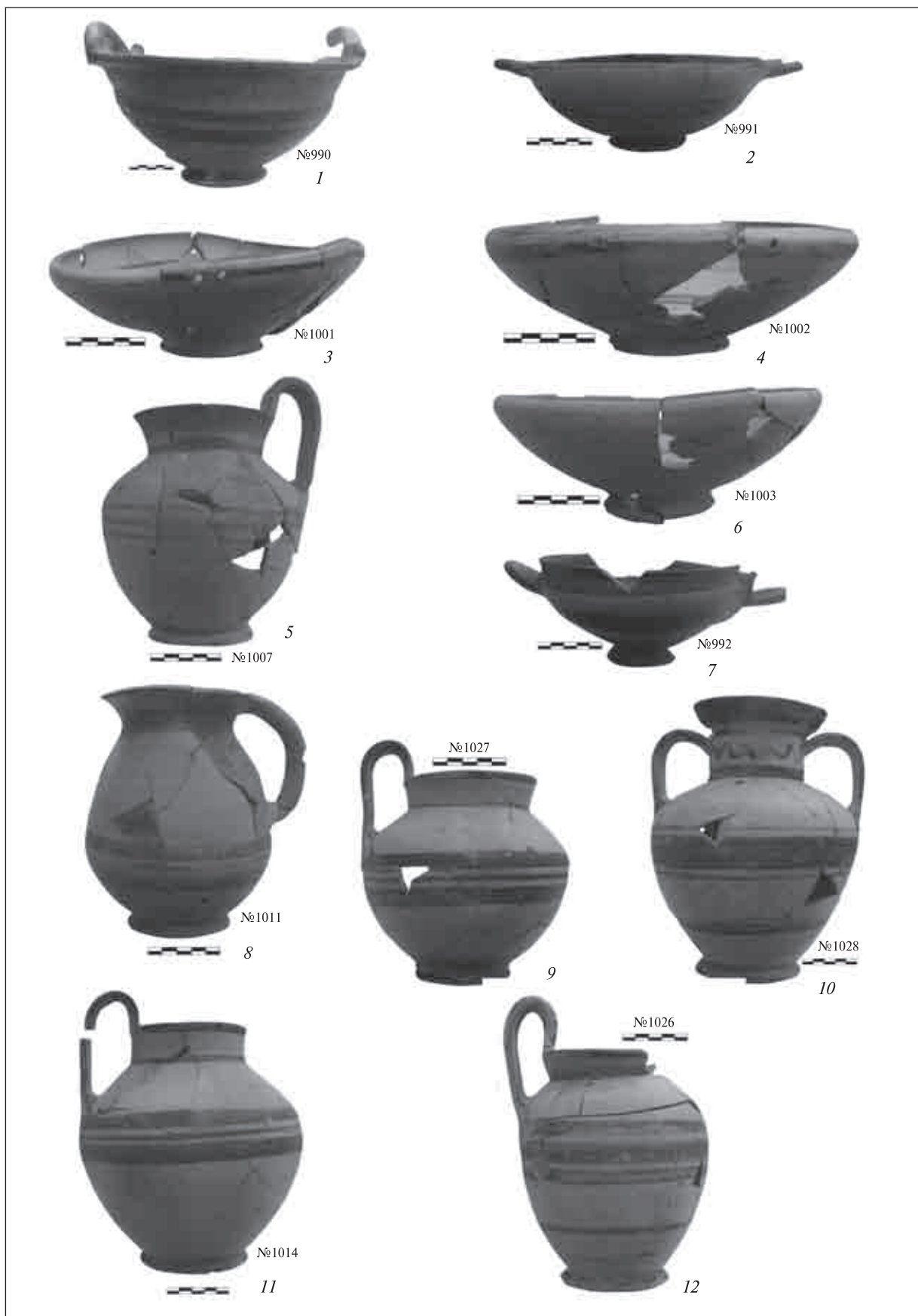

Рис. 9. Керамічна продукція із заповнення випалювальної печі 3: 1 — фруктовниця; 2 — 4, 6, 7 — чаші; 5, 8, 9, 11, 12 — одноручні глечики; 10 — столова амфора

новити розміри за іншими осями неможливо, хоча припускаємо, що вони були такими ж. Розміри низу камери згоряння за лінією Пд—Сх — Пн—Зх — 1,07 м. Збережена висота камери згоряння — до 0,15 м. У центральній частині камери розташований глинобитний сильно обпалений стовп опори череня випалювальної камери. Стовп у плані має округлу форму, в перетині — форму усіченого конуса. Розміри верхньої частини 0,29 × 0,27 м, підвалини — 0,37 × 0,32 м, висота вцілілої частини — 0,10 м. У північно-східній частині печі розташовуються погано збережені челюсті печі, що мали, ймовірно, трапецієподібну форму. Розміри верхньої частини 0,50 × 0,30 м, нижньої — 0,49 × 0,27 м.

Низ і стіни камери згоряння промазано шаром зеленої лиманної глини завтовшки до 6 см. Товщина пропечення стін камери — до 12 см. Через нерівномірність пропечення обмазка набула відтінків від зеленкуватого до коричневого.

Піч після припинення терміну своєї експлуатації була розібрана, частково зруйнована та засипана. На її місці з конструктивних деталей череня випалювальної камери було споруджено господарчу піч 12. У засипку печі, що цікавить нас, потрапили поодинокі фрагменти кухонної та сіроглиняної кераміки з ознаками браку, що, ймовірно, є частиною бракованої продукції з випалювальної печі 5.

Печі 1, 4, 5 після закінчення терміну своєї експлуатації були розібрані та засипані.

Печі 2 і 3 були зруйновані через аварію, внаслідок якої склепіння, що завалилися, поховали під собою останні партії випалюваної продукції. При цьому з певних причини завали печей розбирати не стали, що дало можливість дослідити їх у тому стані, в якому вони опинилися після руйнування.

Рис. 10. Залишки випалювальної печі 5

Синхронні аналогії вищеописаним випалювальним печам знайдено лише в розкопках Німфея (Худяк 1952, с. 257; рис. 18; Цветаева 1966, с. 17, 29). Тобто, відкритий виробничий комплекс є унікальним для культурних шарів античних центрів Північного Причорномор'я.

Наявність комплексів випалювальних печей і керамічних виробів місцевого виробництва в них *in situ* на відносно невеликій території дозволяє нам стверджувати про існування у центральній частині поселення у середині VI ст. до н. е. гончарного району Борисфена.

Найімовірніше, майстри гончарі прибули на о. Березань з метрополії ще у процесі заснування тут постійного поселення наприкінці VII ст. до н. е. Їхні учні та підмайстри в середині VI ст. до н. е. цілком могли продовжити роботу перших гончарів, зберігаючи ремісничі навички та технологічні прийоми, а також повторюючи всі типи та форми кераміки, що виготовлялася на батьківщині, з урахуванням специфіки місцевих глин. Їхні вироби використовувалися, скоріш за все, для потреб населення Березанського поселення, хоча могли бути і предметом обміну з місцевим населенням.

Доманский Я.В., Марченко К.К. Медеплавильная мастерская на о. Березань // VI чтения памяти профессора В.Д. Блаватского. К 100-летию со дня рождения. Тезисы докладов. — М., 1999. — С. 53.

Крутилов В.В. Железодельная мастерская с сырцовыми стенами на территории теменоса Березанского поселения // Древности Северного Причерноморья в античное время. — Симферополь, 2007. — С. 117—126 (МАИЭТ. — Supplementum 4).

Лалин В.В. Раскопки поселения на о. Березань в 1960 г. // КСИА. — 1961. — Вып. 11. — С. 43—52.

Лалин В.В. Раскопки поселения на острове Березань в 1966 г. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К., 1967. — С. 145—149.

Назаров В.В. Культурная жизнь Березани // Материалы Березанской (Нижнебутовской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 139—170.

Назаров В.В., Кузьмищев А.Г. К проблеме интерпретации одной позднеархаической полуземлянки на о. Березань // Боспорский феномен: проблемы соотношения письменности и археологических источников. — СПб., 2005. — С. 178—180.

Худяк М.М. Раскопки святилища Нимфея // СА. — 1952. — XVI. — С. 232—281.

Цветаева Г.А. Нимфей. Гончарные печи // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — М., 1966. — С. 17—34 (САИ Г1-20).

Чистов Д.Е. Железодельный горн из раскопок Березанского поселения // XI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. — Керчь, 2010. — С. 465—470.

Надійшла 14.04.2015

В.В. Крутилов

КЕРАМИЧЕСКИЕ ПЕЧИ ИЗ БОРИСФЕНА СЕРЕДИНЫ VI в. до н. э.

В отечественной и зарубежной археологии до недавнего времени были известны лишь некоторые аспекты ремесленного производства греческих колонистов, освоивших Северо-Западное Причерноморье в конце VII в. до н. э. Так, для античного поселения на о-ве Березань (Борисфен) наиболее полно изучено металлообрабатывающее ремесло. В то же время раскопки городища давали довольно большой процент находок местного керамического производства.

Результатом археологических исследований последних лет стало раскрытие керамических обжигательных печей в слое середины VI в. до н. э. на небольшой территории в центральной части поселения, что позволяет нам сделать предположение о существовании здесь в это время гончарного района.

Некоторые печи были разрушены в результате аварии, сохранив в своем заполнении обжигаемую продукцию. Это — сероглиняные светильники и столовая посуда, являющаяся подражанием керамике Северной Ионии.

V.V. Krutilov

CERAMIC KILNS FROM BORYSTHENES IN THE MIDDLE OF THE 6th CENTURY BC

Only several aspects of handicraft industry of Greek colonists who settled north-western coast of the Black Sea at the end of the 7th century BC were known in home and foreign literature till recently. For instance, for Ancient Greek settlement at Berezan Island (Borysthenes), metalworking is the most comprehensively studied craft. At the same time, excavations at the hill-fort presented quite high percentage of finds of local ceramic production.

The archaeological research of recent years resulted in the discovery of ceramic firing kilns in the layer dated back to the middle of the 6th century BC at a small area in the central part of the settlement, allowing the author to presume the existence of potter's district here in this period.

Some kilns perished after the damage having preserved fired products in their feeling. They are grey clay lamps and kitchenware imitating North Ionic ceramics.

ВТОРИННЕ ВИКОРИСТАННЯ КЕРАМІКИ СКІФАМИ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами Кам'янського городища)

У статті питання греко-варварської взаємодії вивчаються із залученням археологічного матеріалу, що раніше не привертало особливої уваги дослідників. Це знаряддя праці, виготовлені з фрагментів гончарних, а іноді й ліпних посудин. Порівнюються знахідки з матеріалів античних центрів (Ольвії, Танаїса та ін.) з матеріалами скіфського Кам'янського городища.

К л ю ч о в і с л о в а: вторинне використання, фрагменти амфор, Ольвія, знаряддя праці.

Дослідження античного керамічного матеріалу традиційно охоплювали коло питань, пов'язаних з його типологічною і хронологічною розробкою, технологією виробництва, а також його використанням як джерела для визначення торговельних зв'язків населення. Низка інших питань, пов'язаних з дослідженнями кераміки, зокрема її ремонту та вторинного використання, до недавнього часу не привертала особливої уваги археологів.

Уперше на практику ремонту керамічних посудин у давнину звернули увагу музейні консерватори (Moore, Bothmer 1972, p. 9—11; Elston 1990, p. 53—68; Pfisterer-Haas, Schmidt 1998; Pfisterer-Haas 2002; Nadalini 2003; 2007; Appelbaum 2007, p. 120—161; Dooijes, Nieuwenhuys 2007). Археологи (в першу чергу, антикознавці) звернули увагу на цю тематику тільки з початку XXI ст. (Warner Slane 2004; Dooijes, Burghout, Düring, Nieuwenhuys 2007; Peña 2007; Duistermaat 2008, p. 400—401, 429; Nieuwenhuys, Dooijes 2008; 2009; Brandl 2010; Potery... 2011; Handberg 2011; Lawall 2011; Rotroff 2011; Tomber 2011; Bilde, Handberg 2012; Артеменко 2013; Południkiewicz 2014; Хмелевский 2014; Matera, in print), хоча питання функції керамічного посуду та його змін у процесі використання вже піддавалося серйозним етнографічним і етноархеологічним дослідженням (наприклад, Skibo 1992; Arthur 2002). Першою роботою, в якій розглянуто випадки вторинного використання археологічного матеріалу, була праця А.П. Бородавського (Бородавский 1996). Слід підкреслити, що в дослідженнях вторинного використання кераміки вкрай рідко застосовувалися трасологічні або експериментально-трасологічні методи. Вийнятком була невелика стаття М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалі, у якій трасологічні методи вивчення були застосовані саме для досліджен-

ня вторинного використання фрагментів амфор з матеріалів скіфського Совутинського городища, синхронного Кам'янському (Остапенко, Кобалія 1999).

Отже, детальний аналіз виробів, виготовлених з фрагментів посуду з Кам'янського городища, дозволяє показати не лише доцільність таких досліджень, але і дає можливість виявити функціональне призначення цих предметів. Це може привести як до технологічних, так і (що важливіше) соціологічних висновків, враховуючи, що приклади вторинного використання фрагментів кераміки є свідченнями не тільки різного роду побутових занять населення, але також відображають рівень багатства та соціально-економічний статус їхніх власників (Dooijes, Nieuwenhuys 2007, S. 15). Відзначено також, що вторинне використання: «... слід розглядати як загальне явище для ряду територій Євразії ...» (Бородавский 1996, с. 49), низки культур і етносів у різний час. Це дозволяє користуватися на етапі інтерпретації допоміжною інформацією щодо застосування даних артефактів у побуті населення Північного Причорномор'я.

Розкопки Кам'янського городища проводились у 1937—1950 рр. Б.М. Граковим (Граков 1954), а в 1987—2010 рр. Н.О. Гаврилюк (Гаврилюк 1999; 2013). У цій роботі розглядається близько 50 виробів, здебільшого з розкопок Н.О. Гаврилюк (Гаврилюк 1987; 1989; 1990; 1992; 1993; 1994; Гаврилюк, Батуревич 1991; Гаврилюк, Ивченко, Крапивина, Ермолин 2010), що зберігаються у Кам'янко-Дніпровському історико-археологічному музеї¹.

¹ Автор вдячний д. і. н. Н.О. Гаврилюк за дозвіл на роботу з матеріалами та звітами про розкопки городища та директору Кам'янсько-Дніпровського історико-археологічного музею О.І. Котовій за допомогу в ознайомленні з колекцією.

Рис. 1. Пряслице зі стінки амфори

Приклади вторинного використання кераміки, що походять з розкопок Кам'янського городища, можна розподілити на кілька категорій: пряслиця, ткацькі важки та заготовки для них, ігрові фішки, керамічні пробки, розтиральники/лощила, знаряддя для обробки різних матеріалів типу скребків і виробів у вигляді посудин. Специфіка такої класифікації полягає в тому, що деякі зі знахідок можуть бути поліфункціональними та згадуються в описах артефактів декількох категорій.

Пряслиця (маховички для веретен) і ткацькі важки. Серед прикладів вторинного використання кераміки представлені знаряддя праці, пов'язані з виготовленням текстилю (Радзівська 1979; Гаврилюк 1987а). До цієї функціональної категорії входять пряслиця (рис. 1) і ткацькі важки (рис. 2). Пряслиця виготовлені з уламків стінок (насамперед, імпортного гончарного посуду й амфорної тари, хоча відомі також і приклади використання фрагментів ліпного посуду) з просвердленим отвором і обточеними краями (Граков 1954, с. 103; Погребова 1958, с. 156, 227; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Існують свідчення такого використання фрагментів стінок посуду, починаючи з періоду пізньої бронзи (Полидович, Полидович 1999, с. 217).

До другої категорії належать ткацькі важки з необроблених або грубо оброблених, фрагментів амфорних стінок з просвердленим одним або двома отворами. Слід зазначити, що серед ткацьких важків є старанно оброблені екземпляри. Однак серед матеріалів скіфських

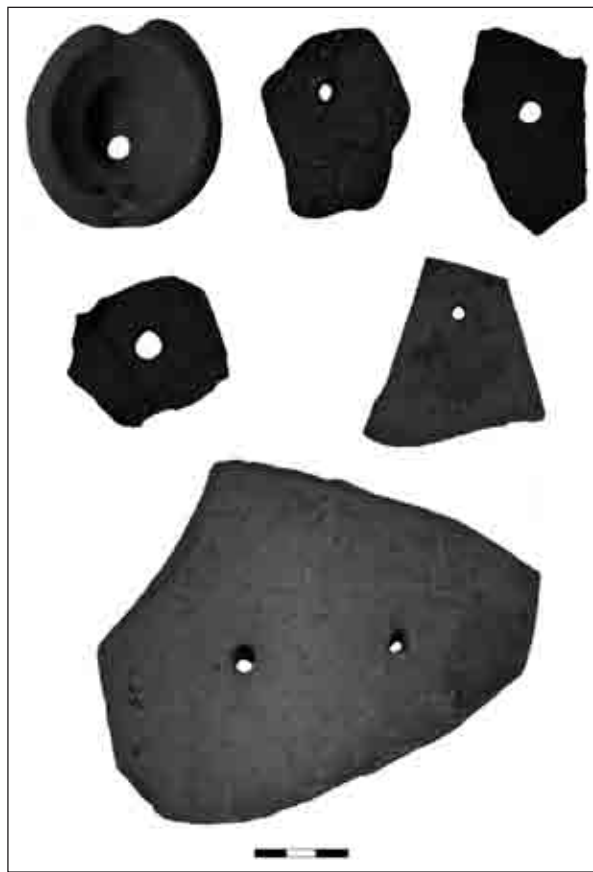

Рис. 2. Ткацькі важки

поселень IV ст. до н. е. вони більш притаманні для пізньоскіфських (постскіфських) пам'яток (наприклад, Высотская 1994, с. 38, 39, рис. 13, 6). Автор цієї публікації відносить такі вироби до риболовних важків.

У колекції Кам'янського городища також відомі заготовки для ткацьких важків (рис. 3), в яких артефакт уже отримав свою форму, але з певних причин отвір просвердленим так і не був. У деяких випадках не можна визначити, чи перед нами сліди рихтовки зіпсованого важка, зробленого зі стінки амфори, чи сліди ремонту амфори в давнину (рис. 4). Другий випадок не виключає, що після того, як посуд був розбитий, його фрагменти зі слідами ремонту у вигляді просвердлених отворів для кріплення свинцевими скобами могли використовуватись як важки. Отвори були вже просвердлені та залишалося тільки виточити відповідний для важка фрагмент стінки. Треба підкреслити, що такі артефакти могли також використовуватись як рибальські тягарці за умови їх відповідної ваги (Gavriljuk 2005, р. 111—112). Занадто дрібні та легкі екземпляри не виконали б своєї функції. Однак Н.О. Гаврилюк зазначає, що в Нижньому Подніпров'ї такі артефакти

Рис. 3. Заготовка для ткацького важка

з'являються тільки на постскіфських пам'ятках (Gavriljuk 2005, р. 111—112). Ймовірно також, що так само використовувалися й амфорні ніжки та придонні частини кружального посуду з просвердленими по центру отворами. Враховуючи їх вагу та той факт, що вони часто не потребували ніякої додаткової обробки, можна припускати, що вони вживалися як ткацькі важки, а не як пряслиця. Однак треба зазначити, що були відомі бочкоподібні пряслиця, виготовлені переважно з ніжок гераклейських амфор (Гаврилюк 1987а, с. 121). Заготовка для такого типу пряслиця або його пошкоджений екземпляр знайдений на Кам'янському городищі (рис. 5).

Однак не можна виключати й інші можливості використання дископодібних стінок з отворами по центру. Вони могли бути використані як прості прикраси у вигляді підвісок (Гаврилюк 2013, с. 120), якими могли користуватися представники небагатих верств населення та/або діти, для яких така прикраса могла одночасно бути чимось на зразок іграшки.

Тобто, стінки кружальної кераміки з обточеними краями та центральним просвердленим отвором могли використовуватися різним чином: як ткацькі важки, пряслиця (Реїа 2007, р. 159—160) і підвіски. Функціональна ідентифікація таких предметів у деяких випадках можлива на основі їхніх розмірів і ваги. Цікаві спостереження, пов'язані з цим питанням, зроблені А.І. Мелюковою при публікації ма-

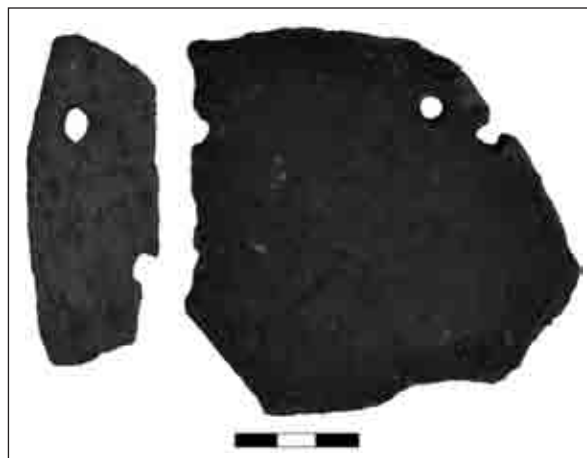

Рис. 4. Фрагменти амфорних стінок зі слідами ремонту

теріалів скіфського поселення біля с. Миколаївка. Вона відзначила той факт, що діаметри пряслиць зі стінок амфор різні і вони можуть виконувати різні функції — і пряслиць, і ткацьких важків (Мелюкова 1975, с. 60). Однак ця думка незаперечна лише в тих рідкісних випадках, коли вироби такого роду походять із закритих комплексів.

Великі труднощі в ідентифікації, інтерпретації та визначенні функціонального призначення становлять підокруглі або видовжені уламки амфор, що мають обточений або зашліфований край (рис. 6). Щодо їхнього використання існує кілька гіпотез, відповідно до яких такі артефакти могли застосовуватися в повсякденному житті таким чином: заготовки для пряслиць; намотки для ниток; прокладки в процесі обпалення посуду; фішки для ігор; культові предмети для ворожіння; лощила для виробництва кераміки або шпатель для формування посуду (Гейко 2011, с. 126—128). Однак детальний аналіз цих артефактів, проведений А.В. Гейком, дозволив відкинути деякі із зазначених припущень. Немає доказів використання оброблених фрагментів стінок у вигляді намоток для ниток, як прокладок при обпаленні посуду та у вигляді лощил або шпателів, уживаних гончарами. Під час проведення експериментальних досліджень А.В. Гейко з'ясував, що оброблені глиняні уламки не могли застосовуватися як лощила для обробки стінок посуду. За їхньою допомогою непогано було вирівнювати та загладжувати його поверхню, але взагалі не можна було залощувати. Загладжувані ними поверхню стінок посуду добре глянувати камінцем (Гейко 2011, с. 128; Гавриш, Гейко 2004, с. 38). Приклади використання кам'яних лощил під час виготовлення кераміки відо-

Рис. 5. Заготовка для пряслиця бочкоподібної форми

мі також на античних пам'ятках (Гайдукевич 1934, с. 47; Марченко 1967, с. 152). Однак треба підкреслити, що виготовлені з фрагментів кераміки знаряддя праці традиційно інтерпретувалися як розтиральники/лощила, що використовувались у виробництві кераміки. Особливо це стосується, на думку С. Хандберга, ліпного посуду (Handberg 2011, р. 65). Вірогідно, що функціональна інтерпретація таких знарядь праці насправді не така проблематична, а різниця у трактуваннях цього питання різними дослідниками може бути зведена до термінологічних розбіжностей. Можливість використання округлих виробів з фрагментів амфор у культових обрядах або під час ворожіння не з'ясована повністю (Гавриш, Гейко 2004, с. 40; Гейко 2011, с. 128). На думку А.В. Гейка, артефакти такого роду, найімовірніше, використовувалися як заготовки для пряслиць або фішки для ігор (Гавриш, Гейко 2004, с. 38; Гейко 2011, с. 128). Однак серед способів використання фрагментів стінок з відбитими або обточеними краями він не враховує керамічних пробок, а можливість їх вживання під час обробки шкіри лише згадана.

Заготовки для пряслиць. Фрагменти стінок з відбитими або зашліфованими краями могли, як вважала Н.М. Погребова, бути заготовками для виготовлення пряслиць. На користь такої інтерпретації наводиться заготовка з наміченим в центрі, але не просвердленим отвором з розкопок Знам'янського городища (Погребова 1958, с. 158). Знайдені в Ольвії обточені ручки амфор з позначками для отворів інтерпретовані як заготовки для пряслиць (Крапивина 2006, с. 191).

Серед матеріалів з Кам'янського городища також є приклад такої заготовки (рис. 7). Це фрагмент амфорної стінки з відбитими,

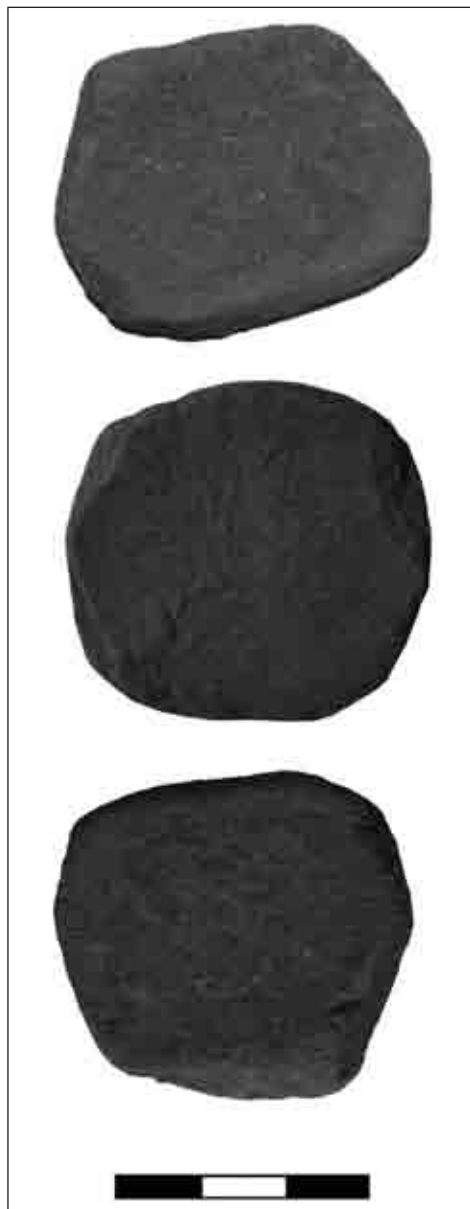

Рис. 6. Уламки керамічних стінок з обточеними або зашліфованими краями

але ще необточеними краями та наміченим місцем для свердління отвору. Імовірно, він є демонстрацією того, як виглядав процес виготовлення пряслиць з фрагментів вдруге використаних стінок посудин. Спочатку стінка оббивалася до моменту отримання підокруглої форми, придатної для подальшої обробки. Своїми розмірами вона перевищувала розміри запланованого фінального продукту. Наступним етапом була позначка місця для отвору та його свердління. Після цього зашліфовувалися краї і пряслице отримувало остаточну форму. Така попередня обробка заготовки до моменту свердління отвору й остаточна вже після нього цілком виправдана. Процес свердління був

Рис. 7. Заготовка для пряслиця округлої форми

складним моментом, коли черепок міг тріснути. У зв'язку з цим така послідовність стадій виробництва пряслиць з фрагментів вдруге використаних стінок найбільш раціональна з точки зору збереження зусиль і робочого часу.

Функціональна інтерпретація фрагментів стінок з відбитими або зашліфованими краями як заготовок для пряслиць беззастережно можлива лише в зазначених вище рідкісних випадках, коли на початку обробки на артефакті намічено місце для отвору (Гавриш, Гейко 2004, с. 37; Гейко 2011, с. 128). В інших випадках вона є лише припущенням, яке, вбачаючи можливість мультифункціональності таких виробів, не вирішує питання про спосіб їх використання.

Ігрові фішки. Серед матеріалів, що походять з розкопок Кам'янського городища 1987—2010 рр., артефакти цієї категорії відсутні. Однак вони добре відомі з розкопок Б.М. Гракова (рис. 8). Це невеликі кружечки, що за формою близькі до чотирикутника, виготовлені зі стінок посудин різного роду. Їхні краї відбиті й обточені. Максимальні розміри цих артефактів не перевищують 3,0 см. Б.М. Граков писав, що розміри цих артефактів сягають 5,0 см (Граков 1954, с. 114). Проте такі вироби діаметром 5,0 см і більше могли використовуватися, наприклад, як заготовки для пряслиць. У зв'язку з цим їх беззастережно включення в категорію ігрових фішок здається невиправданим. З цього випливає, що критерій розміру може відігравати важливу роль при спробі функціональної інтерпретації.

З одного боку, використання таких артефактів як ігрових фішок підтверджують етнографічні спостереження (Гейко 2011, с. 128). З іншого боку, М.А. Остапенко і Д.Р. Кобалія

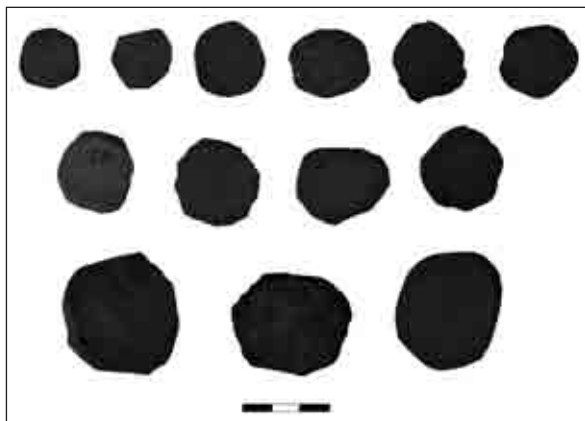

Рис. 8. Ігрові фішки

всі такі артефакти, не зважаючи на їх розміри, вважають знаряддями праці, пов'язаними з обробкою шкіри (Остапенко, Кобалія 1999, с. 191).

Керамічні пробки. До цієї категорії також можуть належати деякі фрагменти амфорних стінок з відбитими або обточеними краями. Їхня форма наближена до округлої. Такі артефакти повсюдно трапляються на багатьох античних пам'ятках як Середземномор'я (Рефа 2007, р. 153), так і Причорномор'я (наприклад, Арсеньєва и др. 2006—2008, с. 41, таб. 35, рис. 31; Matera, in print). У зв'язку з цим їх наявність серед матеріалів Кам'янського городища можна розглядати як вироби, виготовлені місцевим населенням, так і як привезені туди разом з імпортованим в амфорах товаром. Однак треба підкреслити, що виготовлені з амфорних стінок керамічні пробки функціонально важко виділити серед усіх виробів округлої чи підокруглої форми з відбитими або обточеними краями. У деяких випадках вирішити питання може археологічний контекст, наприклад знахідки амфор з керамічними пробками. Однак на Кам'янському городищі такі знахідки досі не зареєстровані.

Розтиральники/лощила. У матеріалах Кам'янського городища трапляються знаряддя праці, інтерпретовані як розтиральники/лощила (Рефа 2007, р. 152—153). Доволі часто вони виготовлені з амфорних ручок або ніжок (рис. 9), хоча відомі непоодинокі приклади використаних таким чином як амфорних стінок, так і ліпної кераміки (рис. 10) (Былькова 1991, с. 162; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Визначення їх утилітарної функції без застосування трасеологічних досліджень неможливе, тим більше, що такі знаряддя могли застосовуватися в різних сферах повсякденного життя і різних галузях господарства. Лише в тих ви-

Рис. 9. Розтиральники, виготовлені з амфорних ручок і ніжок

падках, коли такі артефакти знайдені в археологічних контекстах, їхня утилітарна функція може бути визначена з більшою часткою правдоподібності.

Вони могли використовуватися для розтирання різних субстанцій, уживаних у процесі приготування їжі або в натуральній медицині. Можливо, однією з таких субстанцій була сіль, яка в давнину продавалася у вигляді сильно консолідованих блоків (Handberg 2011, р. 64). Відомості про сіль, що осідає в гирлах Дніпра, містяться у Геродота (Herod. IV. 53); а також у статтях Н.О. Гаврилюк, Ю.В. Болтрика (Гаврилюк 2013, с. 223; Болтрик 2014). Оскільки в раціоні скіфів значне місце, крім кумису та сиру-іпаки, займало м'ясо (Жуковская 1979, с. 65—67; Степи Еропейской части... 1989, с. 114; Гаврилюк 1987а, с. 23), можна припускати більш-менш важливе значення солі для його приготування і можливої заготівлі на зиму.

Відповідно до етнографічних спостережень, серед кочових скотарів м'ясо з'їдається практично одразу після забою тварини (Rakowski 2008, s. 184), що характерно для екстенсивної економіки, в якій не накопичуються особливі запаси їжі (Krader 1955, р. 307). Однак така ситуація стосується лише тих випадків, коли вбивалися окремі особини. У разі масового осін-

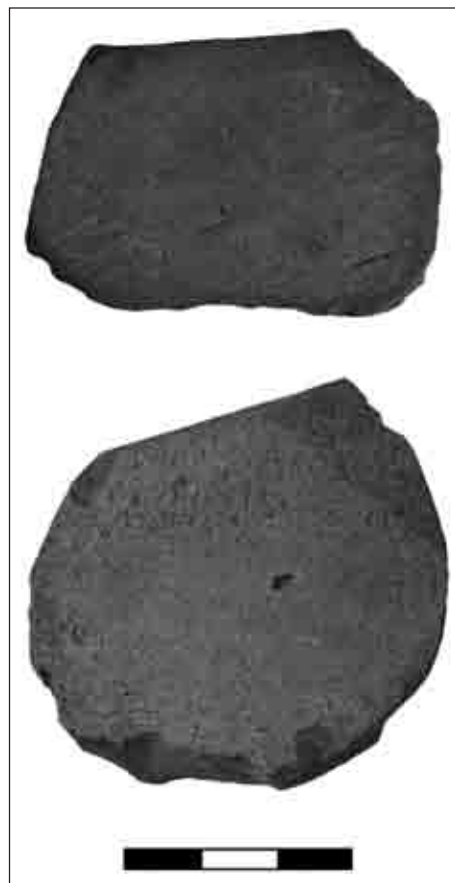

Рис. 10. Розтиральники, виготовлені із керамічних стінок

нього забою частину м'яса відкладали для консервації, одним із методів якої було соління (Жуковская 1979, с. 66). У зв'язку з цим логічним виглядає присутність знарядь для подрібнення/розтирання солі, тим більше, що вона застосовувалася також і під час виготовлення шкір-полотнищ з кіз і овець (Гаврилюк 1995, с. 104).

На думку Ф. Гросса, побут і дієта кочових скотарів базується, передусім, на молочних продуктах. Споживання м'яса було нечастим і пов'язувалося з різного роду святами. Це впливає з того, що багатство скотарів спирається на стада, у зв'язку з чим вони неохоче позбавляються цього майна (Gross 1936, р. 137). Проте етнографічні спостереження свідчать, що молочні продукти в раціоні харчування кочовиків у значній мірі доповнюються м'ясом (Sieroszewski 1900, s. 150). Водночас добре відома і практика сезонної регуляції розміру та складу стада (Cribb 1991, р. 29). Серед кочовиків Центральної Азії застосовувалася практика масового забою худоби восени (Жуковская 1979, с. 66). Вона цілком виправдана, оскільки таким чином створюються запаси м'яса, а

зі стада вилучаються особини, які, ймовірно, не дожили б до весни. Цим одночасно обмежується навантаження на зимові пасовища (Гаврилюк 2013, с. 275).

Згідно з етнографічними спостереженнями, в голодні роки кочовики Центральної Азії вживали в їжу також кістки та копита. Після їх ретельного обгризання, вони розтиралися у порошок (кісткове борошно), який розводився у воді (Жуковская 1979, с. 67). У зв'язку з цим не можна виключити і такого використання деяких розтиральників з метою отримання кісткового борошна, хоча не виключено використання для цього і кам'яних знарядь. Дослідження матеріалів енеоліту та бронзи з Центральної Азії показали, що такі знаряддя могли використовуватися також для подрібнення вохри (Скакун 1977, с. 265—266; Гавриш, Гейко 2004, с. 38).

Розтиральники різної форми, виготовлені як з амфорних ніжок, ручок або стінок, так і з фрагментів ліпного посуду (зокрема і з уламків стінок з обточеними або зашліфованими краями) могли застосовуватися також для обробки шкіри та вичинки замші (Скакун 1977, с. 265; Бородовский 1996, с. 50; Остапенко, Кобалія 1999, с. 191; Гавриш, Гейко 2004, с. 38; Handberg 2011, р. 64; Matera in print).

Детальний аналіз оброблених фрагментів керамічних стінок, проведений М.А. Остапенком і Д.Р. Кобалією, дозволив авторам зробити дуже цікаві висновки не тільки про функціональне призначення таких артефактів, але, насамперед, простежити деяку послідовність їх використання. Вивчено процес їх експлуатації, що підтверджується існуванням комбінованих знарядь, які об'єднують в одній заготовці кілька різнофункціональних робочих поверхонь (Остапенко, Кобалія 1999, с. 189—191). Послідовність використання такого роду артефактів простежується також і на прикладах знарядь, знайдених на Кам'янському городищі. Не перераховуючи результатів досліджень М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалії, треба відзначити, що напевно чи всі вироби цього типу застосовувалися виключно з однією метою, тобто при обробці шкіри. Особливий інтерес викликає питання про розміри деяких з цих предметів. Їхній невеликий «діаметр» змушує задуматися про зручність і ефективність застосування під час роботи знаряддя з настільки невеликою робочою поверхнею.

Можна звернутися до писемних джерел. Дуже цікавим свідченням вторинного використання фрагментів кераміки є повідомлен-

Рис. 11. Розтиральники, що використовувалися як абразиви

ня Колумелли про один зі способів лікування овець за допомогою змащування намуляних місць: «[...] *tepefactumque medicamentum illinitur scabrae parti, quae tamen prius aspera testa defricta vel pumice redulceratur*» (Coll., De re rustica VII. 5, 8). Розглядаючи особливості напівкочового скотарства і пов'язаний з ним склад стада, треба відзначити, що кістки дрібної рогатої худоби, тобто овець і кіз, становили на Кам'янському городищі від 13 % (Журавлев 1995, с. 134; Гаврилюк 1995, с. 57; 2013, с. 290) до 17,7 % (Цалкин 1960, с. 91; Гаврилюк 1995, с. 57; 2013, с. 290). Це дозволяє припускати застосування схожої практики лікування овець з використанням керамічних розтиральників (Реña 2007, р. 153), хоча доцільнішим є вживання для таких цілей керамічних скребків. Однак, як показали дослідження М.А. Остапенка та Д.Р. Кобалії, існували поліфункціональні знаряддя, які об'єднують під назвою скребки та лощила (Остапенко, Кобалія 1999, с. 189—191).

Як уже згадувалося, частина знарядь праці такого роду могла використовуватися і під час виготовлення кераміки. На Кам'янському городищі знайдено розтиральники особливої призначення (рис. 11), які, ймовірно, використовувалися як абразиви в косторізнному виробництві. Вони виготовлені з ручок амфор і мають одну робочу поверхню. Їхня форма дозволяє припускати режим роботи, при якому майстер повинен тримати в руках і знаряддя, і предмет, що піддається обробці. При цьому обробка могла відбуватися і за допомогою рухів абразиву або предмета та їхнього одночасного пересування.

Зі сказаного випливає, що знаряддя типу розтиральників/лощил населенням Кам'янського городища могли застосовуватися в побуті

Рис. 12. Керамічні скребки

та виробництві різним чином. Простота форми та широкий спектр їхнього можливого використання допускає як особливе призначення окремих артефактів, так і їх поліфункціональність (Matera, in print). Частина з них, безсумнівно, застосовувалася при обробці шкір, що підтверджено шляхом експериментальних і трасологічних досліджень (Бородовский 1996, с. 50; Остапенко, Кобалія 1999, с. 189). Однак це не виключає й інших можливостей використання виробів цього типу. Цікавим є факт, що знаряддя у вигляді розтиральників трапляються і на античних пам'ятках (див.: Handberg 2011, р. 62; Matera, in print).

На думку Дж. Т. Пенії, серед матеріалів римського часу, що походять з античних пам'яток, розтиральники трапляються не дуже часто (Реѝа 2007, р. 152). Наскільки цю картину можна екстраполювати і на античні пам'ятки більш раннього часу, що пов'язані з грецьким населенням і культурою, особливо Північним Причорномор'ям, відповісти складно. Це ускладнюється, насамперед, відсутністю публікації матеріалів, що містили б факти вторинного використання кераміки. Деякі дані з цього питання містяться серед результатів розкопок

Танаїса. Проте вони показують дещо іншу картину, оскільки розтиральники в значній кількості знаходять і в римських, і в елліністичних шарах (Арсеньева и др. 2009—2010, с. 88, 91). Головним чином, це фрагменти елліністичних амфор Родосу та Коса, але вони могли однаково використовуватися у будь-який час. Це спостереження, звичайно, не вирішує питання частоти застосування розтиральників на античних пам'ятках, синхронних Кам'янському городищу, та може бути лише демонстрацією присутності схожої практики і в інші часи.

Скребки. Серед різних знарядь праці, вироблених із вдруге використаних фрагментів кераміки, можна виділити скребки (рис. 12). Вище згадувалося, що деякі розтиральники мали робочі поверхні або грані, що утворюються при використанні фрагментів амфор як скребків. Відомі також і вироби, що використовувалися тільки як скребки. Вони мають гострі робочі поверхні та не мають слідів їх застосування як розтиральників/лощил. Такі знаряддя, ймовірно, разом з виробами типу розтиральників/лощил застосовувалися під час обробки шкір. Приклади виробів листоподібної, довгастої форми з розкопок Кам'янського городища мають не тільки гострі грані, які могли застосовуватися з метою підрізування, але і загострений кінчик, яким можна було «просвердлювати» отвори, наприклад, у шкірі.

Посудини. На особливий спосіб використання скіфами фрагментів керамічних посудин звернула увагу Н.О. Гаврилюк. При додатковій обробці частини розбитої або пошкодженої посудини виходили нові невеликі посудини з іншою функцією. Як приклад, можна привести знахідку з розкопок ділянки КДКЗ (Кам'янсько-Дніпровський консервний завод) невеликої посудини типу пікиси, зробленої з амфорної ніжки шляхом просвердлювання і оббивки (Гаврилюк 2013, с. 119, рис. 2.30,7). Таким же способом з ніжок амфор робилися і лійки, які слугували для переливання рідин (рис. 13). Один із примірників, знайдених на розкопках Кам'янського городища, просвердлений по вертикальній осі та додатково оброблений в нижній частині з метою зменшення діаметру, щоб підходив для вузькогорлої посудини або бурдюка. В іншому випадку в лійки з ніжки амфори лише відбито її закінчення і вона просвердлена.

Практика обробки та вторинного використання фрагментів кераміки у вигляді «нових» посудин з іншою функцією відома і на античних пам'ятках (Реѝа 2007, р. 120; Matera, in

print). Однак спектр виготовлених таким чином посудин значно ширший. Так само, як і на Кам'янському городищі, на античних пам'ятках трапляються ніжки амфор або їх придонні частини, перероблені на лійки (Арсеньева и др. 2013, с. 143, 177, рис. 19; Matera, in print). Однак відомі й приклади використання фрагментів посудин іншим чином, наприклад, як світильників (Арсеньева и др. 2009—2010, с. 88, таб. 129, рис. 50; Matera, in print) або курильниць (Реѣа 2007, р. 120, 144; Matera, in print).

Аналіз прикладів вторинного використання кераміки з Кам'янського городища показує, що ця практика, хоча і втілювалась в життя його населенням, але не була, крім ткацтва й обробки шкіри, особливо поширеною. Кількісні дані показують, що найчастішими прикладами вторинного використання є фрагменти стінок з відбитими або зашліфованими краями, розтиральники/лощила і знаряддя праці, що застосовувалися в ткацтві — насамперед важки.

Досліджений набір керамічних виробів з Кам'янського городища набагато менший, а спектр їх використання значно вужчий, ніж на пам'ятках античної культури. Практично відсутні приклади вторинного використання кераміки в будівництві або приклади вкопування посудин чи їх частин з метою зберігання в них харчових продуктів, що широко розповсюджено на античних пам'ятках. На скіфських пам'ятках не виявлено ливарних форм, виготовлених з ручок амфор, водночас такі форми часто знаходять на античних пам'ятках (Lawall 2011, р. 47).

Деякі з цих явищ певною мірою можна пояснити відсутністю схожих виробів і методів їх виготовлення в Ольвії — одному з найближчих до Кам'янського городища центрів античної цивілізації. Вони притаманні лише матеріалам елліністичного часу. Наприклад, з 53 ливарних форм, відкритих на ділянках АГД (Крутилов 2006) і НГС в Ольвії (Krutilov 2010), 41 примірник — це керамічні вироби. Серед них переважають вироби з фрагментів родоських амфор і синопської черепиці (Krutilov 2010, р. 473). Більш раннім часом датована лише одна форма, виготовлена зі стінки амфори. Вона слугувала для відливання круглих браслетів, які, ймовірно, датуються V—IV ст. до н. е. (Крутилов 2006, с. 215).

Однак частково функціональний діапазон вдруге використаної кераміки, зафіксованої на Кам'янському городищі, все ж таки відповідає практиці, засвідченій і в центрах античної

Рис. 13. Лійки, виготовлені з амфорних ніжок

цивілізації. Це стосується, насамперед, ткацтва та обробки шкіри, в яких керамічні вироби використовувались у значних масштабах. На Кам'янському городищі вторинному використанню в основному піддавалася імпортована, грецька кераміка, насамперед, фрагменти амфорної тари. Як зазначає Н.О. Гаврилюк, грецька тара цінувалась мешканцями скіфських поселень і часто піддавалася ремонтам, а фрагменти, які ремонту вже не підлягали, використовувалися вдруге як різного роду інструменти (Гаврилюк 2013, с. 427). Можливо, це явище пов'язане з більш високими фізичними характеристиками гончарного посуду, насамперед, з його твердістю, яка була бажаною ознакою для багатьох знарядь.

З іншого боку, ремонти та вторинне використання фрагментів грецької кераміки відображають деякі особливості життя населення Кам'янського городища. Як справедливо зазначає А. Полуднікевич, ремонти посуду та керамічної тари виправдані особливо тоді, коли немає можливості придбати новий посуд (Południkiewicz 2014, р. 142). Однак треба підкреслити, що фрагменти амфор складають на Кам'янському городищі значно вищий відсоток, ніж на інших скіфських городищах і поселеннях (Гаврилюк 2013, с. 425), що теж може впливати на частоту використання їх фрагментів. У свою чергу, не дивує ширше, ніж на античних пам'ятках, і повсюдне вторинне використання фрагментів ліпного посуду, яке спостерігається в матеріалах Кам'янського городища.

Приклади практики вторинного використання кераміки, зафіксовані на Кам'янському городищі, безсумнівно, відображають винахідливість і прагматичність його населення. Деякі з цих артефактів, можливо, є продуктами короточасних потреб, інші — необхідністю володіти знаряддям з певною функцією або призначенням для довгострокової і багаторазової роботи. Однак відкритим залишається питання, якою мірою практика вторинного використання є відображенням багатства населення Кам'янського городища або його окремих членів. Відповідь на це питання не тільки потребує подальших досліджень, але

також вимагає поповнення джерельної бази за рахунок матеріалів інших скіфських пам'яток осілости. На сьогодні складно визначити причини вторинного використання кераміки. Чи були вони практичними? Чи мали вони зв'язок з багатством і економічною сферою життя? Якою мірою вони пов'язані з фізичними характеристиками кераміки як матеріалу для виготовлення знарядь праці? Яке значення має фактор можливості та частоти доступу до грецької кераміки? Як вторинне використання відображає дії, пов'язані з економією часу та зусиль для роботи, з метою отримання потрібного виробу?

- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Балюкевич-Рышкова Б., Науменко С.А. Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2011 г. (раскоп XXV) // Novensia. — 2013. — № 24. — С. 141—200.
- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Науменко С.А., Ровинська А. Отчет об исследованиях в Танаисе в 2006 году (раскоп XXV) // Światowit. — 2006—2008 (2012). — № 7 (48). — С. 41—44.
- Арсеньєва Т.М., Шоль Т., Матера М., Науменко С.А., Ровинська А. Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2009 г. (раскоп XXV) // Światowit. — 2009—2010 (2011). — № 8 (49). — С. 87—106.
- Артеменко Е.Д. К вопросу об использовании амфор в эпоху античности и средневековья // Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. — Керчь, 2013. — Вып. XV. — С. 26—30.
- Болтрик Ю.В. Соляні промисли Північного Причорномор'я в скіфський час // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 63—80.
- Бородовский А.П. Вторичное использование керамических фрагментов в Западносибирской лесостепи эпохи палеометалла (фактология и эксперимент) // Керамика как исторический источник. Тез. докл. и мат-лы конф., состоявшейся 16—18 апреля в Тобольском государственном педагогическом институте им. Д.И. Менделеева. — Тобольск, 1996. — С. 49—52.
- Быкова В.П. Скифское поселение Первомаевка 2 // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. II. — С. 157—163.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1987 году // НА ИА НАНУ. — 1987/7.
- Гаврилюк Н.А. Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987а. — С. 116—130.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1989 году // НА ИА НАНУ. — 1989/13.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1990 году // НА ИА НАНУ. — 1990/10.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1992 году // НА ИА НАНУ. — 1992/22.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1993 году // НА ИА НАНУ. — 1993/4.
- Гаврилюк Н.А. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1994 году // НА ИА НАНУ. — 1994/12.
- Гаврилюк Н.А. Скотоводство степной Скифии // Скифы: Экономика и история. — К., 1995. — Вып. 3.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии. — К.; Харьков, 1999.
- Гаврилюк Н.А. Экономика степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 2013.
- Гаврилюк Н.А., Батуревич Е.Ю. Отчет о раскопках на Каменском городище в 1991 году // НА ИА НАНУ. — 1991/14.
- Гаврилюк Н.А., Ивченко А.В., Крапивина В.В., Ермолин С.А. Раскопки Каменского городища в г. Каменка-Днепровская Запорожской обл. в 2010 г. // НА ИА НАНУ. — 2010/65.
- Гавриш П.А., Гейко А.В. Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи—раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал. — 2004. — Вып. 1. — С. 37—44.
- Гайдукевич В.Ф. Античные керамические обжигательные печи (по раскопкам в Керчи и Фанагории). — М., 1934. (ИГАИМК. — 80).
- Гейко А.В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. — Полтава, 2011. (Українські керамологічні студії. — Вып. 4).
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М.; Л., 1954 (МИА. — 36).
- Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // СЭ. — 1979. — № 5. — С. 64—75.
- Журавлев О.П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии // Скифы: Экономика и история. — К., 1995. — Вып. 3. — С. 128—138.

- Крапивина В.В.* Другие изделия из керамики // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2. — С. 190—191.
- Крутилов В.В.* Литейные формы // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2. — С. 213—220.
- Марченко И.Д.* Местная расписная керамика Пантикапея VI—V вв. до н. э. // СА. — 1967. — № 2. — С. 146—154.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.
- Остапенко М.А., Кобалія Д.Р.* Скифські керамічні знаряддя з Совутинського городища // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 188—191.
- Погребова Н.Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // МИА. — 1958. — 64. — С. 103—247.
- Поллидович Ю.Б., Поллидович Е.А.* Прядение и ткачество в системе культуры народов Юго-Восточной Европы в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Труды ГИМ. — 1999. — 109. — С. 217—223.
- Радзівська В.Є.* Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — 32. — С. 19—26.
- Скакун Н.Н.* Экспериментально-трасологические исследования керамических орудий труда эпохи палеометалла (по материалам Алтын-депе и Теккем-депе) // СА. — 1977. — № 1. — С. 264—268.
- Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.* — М., 1989.
- Хмелевский Д.Н.* Керамические изделия // Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Жилые дома Центрального квартала Ольвии. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 505—515.
- Цалкин В.И.* Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА. — 1960. — 59. — С. 7—116.
- Appelbaum B.* Conservation, Treatment, Methodology. — Amsterdam, 2007.
- Arthur J.W.* Pottery Use-Alteration as an Indicator of Socioeconomic Status: An Ethnoarchaeological Study of the Gamo of Ethiopia // Journal of Archaeological Method and Theory. — 2002. — № 9. — P. 331—355.
- Bilde P.G., Handberg S.* Ancient Repairs on Pottery from Olbia Pontica // AJA. — 2012. — 116. — P. 461—481.
- Brandl B.* Secondary Use of Fragments of Pottery Vessels // Dothan T., Brandl B. Deir el-Balah: Excavations in 1977—1982 in the Cemetery and Settlement, vol. II, The Finds // Qedem. — Jerusalem, 2010. — 50. — P. 239—257.
- Cribb R.* Nomads in archaeology. — Cambridge, 1991.
- Dooijes R., Burghout F., Düring M., Nieuwenhuys O.P.* Restorations on the Late Uruk Pottery from Jebel Aruda — Old and New // Leiden Journal of Pottery Studies. — 2007. — 23. — P. 61—77.
- Dooijes R., Nieuwenhuys O.P.* Ancient Repairs: Techniques and Social Meaning // Konservieren oder Restaurieren: Die Restaurierung griechischer Vasen von der Antike bis heute // CVA Suppl. — Munich, 2007. — Vol. 3. — S. 15—20.
- Duistermaat K.* The Pots and Potters of Assyria. Technology and Organisation of Production, Ceramic Sequence and Vessel Function at Late Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria. — Turnhout, 2008.
- Elston M.* Ancient Repairs of Greek Vases in the J. Paul Getty Museum // The J. Paul Getty Museum Journal. — 1990. — 18. — P. 53—68.
- Gavriljuk N.A.* Fishery in the Life of the Nomadic Population of the Northern Black Sea Area in the Early Iron Age // Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region // BSS. — Aarhus, 2005. — Vol. 2. — P. 105—113.
- Gross F.* Koczownictwo. Studja nad nomadyzmem i nad wpływem tegoż na społeczeństwo, ustrój i prawo. — Warszawa, 1936.
- Handberg S.* Amphora Fragments Re-used as Potter's Tools in the Rural Landscape of Panskoye // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 62—66.
- Krader L.* Ecology of Central Asia Pastoralism // Southwestern Journal of Anthropology. — 1955. — 11. — P. 301—326.
- Krutilov V.V.* Moulds // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. Vol. 1. // BSS. — Aarhus, 2010. — Vol. 13. — P. 473—477.
- Lawall M.L.* Greek Amphorae in the Archaeological Record // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 38—50.
- Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond.* Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens / Ed. Lawall M.L., Lund J. / June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011.
- Matera M.* Using, Reusing and Repairing of Pottery on the Examples of Two Small Bosporanean Centers — Tanais and Tyritake. An Attempt to Study of the Questions of Everyday Life, Economic Status, Wealth and Resourcefulness of Population // BAR IS, in print.
- Moore M.B., von Bothmer D.* A Neck-amphora in the Collection of Walter Bareiss // AJA. — 1972. — 76. — P. 1—11.
- Nadalini G.* Considerazioni e confronti sui restauri antichi presenti sulle ceramiche scoperte a Gela // Ta Attika: Veder greco a Gela. Ceramiche attiche figurate dall'antica colonia. — Roma, 2003. — P. 197—205.

- Nadalini G.* Restauri antichi su ceramiche greche. Differenziazione dei metodi // Konservieren oder Restaurieren: Die Restaurierung griechischer Vasen von der Antike bis heute // CVA Suppl. — Munich, 2007. — Vol. 3. — S. 29—34.
- Nieuwenhuys O.P., Dooijes R.* A New Life for Old Pots. Early Pottery Repairs from 7th Millennium Tell Sabi Abyad (Northern Syria) // Leiden Journal of Pottery Studies. — 2008. — 24. — P. 159—170.
- Nieuwenhuys O.P., Dooijes R.* Ancient Repairs in Archaeological Research: a Near Eastern Perspective // Holding It All Together: Ancient and Modern Approaches to Joining, Repair and Consolidation. — London, 2009. — P. 8—12.
- Peña J.T.* Roman Pottery in the Archaeological Record. — Cambridge, 2007.
- Pfisterer-Haas S.* Antiken Reparaturen // Vasenforschung und Corpus Vasorum Antiquorum. Standortbestimmung und Perspektiven. CVA Suppl. — Munich, 2002. — Vol. 1. — S. 51—57.
- Pfisterer-Haas S., Schmidt F.* Wenn der Topf aber nun ein Loch hat...: Restaurierung griechischer Keramik in Antike und Neuzeit. Sonderausstellung im Antikenmuseum der Universität Leipzig vom 13. Mai bis 9. August 1998. — Leipzig, 1998.
- Poludnikiewicz A.* Poverty or Economy. A Ceramological Perspective // La pauvreté en Grèce ancienne. Formes, représentations, enjeux. — Bordeaux, 2014. — P. 139—144.
- Rakowski T.* Tuchalarzy na skraju nędzy // Pasterze reniferów mongolskiej tajgi. — Warszawa, 2008. — S. 181—202.
- Rotroff S.I.* Mended in Antiquity: Repairs to Ceramics at the Athenian Agora // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 117—134.
- Sieroszewski W.* 12 lat w kraju Jakutów. — Warszawa, 1900.
- Skibo J.M.* Pottery Function. A Use-Alteration Perspective. — New York, 1992.
- Tomber R.* Reusing Pottery in the Eastern Desert of Egypt // Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond. Acts of the International Colloquium Held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20—22, 2008. — Aarhus, 2011. — P. 108—116.
- Warner Slane K.* Amphoras — Used and Reused — at Corinth // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26—29, 2002. — Athens, 2004. — Vol. 5. — P. 361—369.

Надійшла 06.03.2015

М. Матера

ВТОРИЧНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЕРАМИКИ СКИФАМИ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ (по материалам Каменского городища)

Во время раскопок любого центра античной цивилизации встречаются фрагменты вторично использованной керамики. До сих пор такого рода находки не привлекали особого внимания исследователей. Это заключение особенно относится к категории артефактов, происходящих с территории степной Скифии. Настоящая статья посвящена сравнению практики вторичного использования фрагментов керамических сосудов из раскопок скифского Каменского городища из античных памятников Северного Причерноморья. Проведена функциональная классификация изделий и фрагментов гончарной керамики. Анализ таких артефактов, несмотря на сложность его осуществления, привел к ряду интересных наблюдений о повседневной жизни скифского населения Каменского городища и греков из античных центров.

М. Matera

RECYCLING CERAMICS BY THE SCYTHIANS OF THE DNIPRO LOWER REGION (based on the materials of Kamianka hill-fort)

Fragments of recycled ceramics are being found during the excavations at any Ancient Greek civilization centre. Such findings never drew the scholars' special attention by this time. This conclusion especially concerns the category of artefacts coming from the territory of Steppe Scythia. The article is devoted to the comparison of the practice of recycling the fragments of ceramic vessels from the excavations at Scythian Kamianka hill-fort and from the Ancient Greek sites at the north coast of the Black Sea. Items and fragments of pottery are functionally classified. The analysis of such artefacts, despite the complication of its realization, led to a series of interesting observations concerning everyday life of the Scythian habitants of Kamianka hill-fort and the Greeks from the Ancient Greek centres.

А.В. Костенко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ В.І. ГОШКЕВИЧА (1890—1898 рр.)

«Треба сказати, що спочатку навіть освічені люди дивилися на музей В.І. Гошкевича як на примху дивака. Але згодом цей музей розрісся у величезну не лише крайову, але й загальноросійську наукову інституцію, до якої приїздили учені археологи з Москви, Петербургу і навіть з Західної Європи».

В.І. КЕДРОВСЬКИЙ

Розглядається перший етап життя та діяльності Віктора Івановича Гошкевича (1860—1928 рр.) — визначного дослідника археологічних пам'яток Півдня України. Обґрунтовується положення про визначальну роль В.І. Гошкевича в започаткуванні та розвитку Археологічного музею в Херсоні наприкінці ХІХ ст. Визначається місце музею в мережі наукових комунікацій вчених-істориків та археологів того часу.

Ключові слова: історія археології, персоналії, Віктор Гошкевич, Археологічний музей, Херсон, музеєзнавство.

У 2015 р. одна з провідних науково-просвітницьких інституцій на теренах Південної України — Херсонський обласний краєзнавчий музей — відзначає свій 125-річний ювілей та одночасно 155-річчя від дня народження свого засновника — археолога, історика та українського громадського діяча Віктора Івановича Гошкевича (1860—1928 рр.). Серед науковців музею відомий, насамперед, своїми колекціями археологічних матеріалів, що й не дивно — адже заснований він був саме як археологічний музей.

До історії створення Херсонського обласного краєзнавчого музею та до особистості фундатора неодноразово зверталися вітчизняні дослідники, зокрема Н.В. Кармазіна, М.Й. Абікулова, М.П. Оленковський, С.Г. Водотика, В.П. Билкова та багато інших. Постає В.І. Гошкевича справила значне враження на сучасників, тому не дивно, що спогади про нього потрапили і на сторінки мемуарної літератури, наприклад книги В.І. Кедровського. Але всі ці джерела містять розповідь про весь життєвий та/або науковий шлях В.І. Гошкевича одразу (до того ж у межах відносно невеликих статей або нарисів), у той час, як існує потреба в детальнішому вивченні окремих етапів його життєвого шляху та наукового становлення.

У цьому матеріалі зосереджено увагу на історії започаткування В.І. Гошкевичем Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету (1890—1898 рр.) та його трансформації у публічний губернський музей, «центр тяжіння» регіональних істориків та археологів. Цей процес спробуємо розглянути крізь призму мереж інтелектуальних зв'язків, структурованих у такий спосіб: вертикальні лінії «міжпоколінних мереж» (вчителі—учень); горизонтальні лінії інтелектуальних товариств, груп, гуртків сучасників; структурне суперництво (конфлікт, співпраця).

Київський період життя В.І. Гошкевича (1860—1890 рр.)

В.І. Гошкевич народився 9 березня 1860 р. у Києві (тут і далі усі дати подаються за чинним на той час юліанським календарем). Його батько, Іван Антонович Гошкевич (1824—1871 рр.), у цей час був професором Київської духовної академії та протопресвітером і настоятелем церкви святих Костянтина та Олени на Подолі.

Середню освіту І.А. Гошкевич здобув у Мінській духовній семінарії, а вищу — в Київській духовній академії, навчання в якій завершив зі ступенем магістра богослов'я. У своїй *alma mater* він і лишився викладати логіку, латину, догматичне та моральне богослов'я. Зруйно-

Рис. 1. Іван Антонович Гошкевич. Фото 1860-х рр. З фондів Херсонського краєзнавчого музею

вана наприкінці 1920-х рр. церква святих Костянтина та Олени розташовувалась у північно-західній частині Подолу, на розі Щекавицької та Кирилівської вулиць. Збудована в 1734 р., вона була розширена в 1747—1757 рр. архітектором І.Г. Григоровичем-Барським. Закріпившись на посаді настоятеля церковної громади, протопресвітер Гошкевич організував капітальну перебудову храму в 1865 р.

На час народження Віктора, свого другого сина, йому було вже 36 років і він користувався у Києві впливом і повагою. Окрім Віктора та його старшого брата Михайла, родина мала синів Леоніда та Миколу. Можна стверджувати, що протопресвітер Гошкевич належав до середнього класу: в 1871 р. він отримував 1310 карбованців на рік (Пиворович 2004, с. 99). З них 700 карбованців були його заробітною платою (з 50 % єпархіальною надбавкою) на посаді професора духовної академії, 100 карбованців належали йому за вчене звання магістра, а 110 — були допомогою на утримання житла. Як настоятель церкви святих Костянтина і Олени І.А. Гошкевич також отримував 400 карбованців щорічно. Окрім цього, у власності його дру-

жини Ганни Іванівни Велєдницької-Гошкевич був дерев'яний будинок у Києві, який, за деякими свідченнями, родина здавала в оренду. Однак батько помер коли Віктору було лише 11 років, тож йому надалі доводилося покладатися, насамперед, на власні сили.

Своє навчання В.І. Гошкевич розпочав у Київській духовній семінарії, закінчивши яку він отримав середню освіту. У 1880—1883 рр. юнак працював обчислювачем астрономічної обсерваторії київського Університету Святого Володимира, а в 1881 р. він розпочав навчання на фізико-математичному факультеті цього вищого навчального закладу. З другого курсу Віктор перейшов на історично-філологічний факультет, на якому і продовжив вчитися. Того ж 1882 р., намагаючись знайти кошти на навчання, В.І. Гошкевич влаштувався позаштатним кореспондентом у кількох київських газетах, публікуючи статті переважно з історичної тематики (Писаренко 1970, с. 119).

Серед київських вчених — своїх викладачів, з якими В.І. Гошкевич познайомився під час навчання — з особливою повагою він ставився до історика, археолога й етнографа, засновника української школи документалістики Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834—1908 рр.). У створеному ним гуртку В.І. Гошкевич почав студіювати історію паралельно до офіційного університетського курсу. Разом з ним той гурток відвідував і Михайло Сергійович Грушевський (1861—1934 рр.). Співкування з В.Б. Антоновичем дозволило В.І. Гошкевичу увійти до неформального кола видатних вчених-істориків, певним чином пов'язаних з ним (Кедровський 1966, с. 59).

Одним з них був професор історії мистецтв Адріан Вікторович Прахов (1846—1916 рр.), відомий своїми археологічними дослідженнями пам'яток архітектури. Випускник Санкт-Петербурзького університету, він продовжив вивчення мистецтва у Франції, Англії, Австрії та Італії. У 1880—1887 рр. А.В. Прахов досліджував оздоблення Софійського собору та фрески Кирилівської церкви в Києві й Успенського собору у Володимир-Волинському, а також інших давніх храмів Волині. У 1887 р. він почав викладати в Київському університеті. Одночасно А.В. Прахов був керівником групи художників (В.М. Васнецов, М.О. Врубель, М.В. Нестеров, П.О. Свідомський і В.О. Котарбінський), яка здійснювала розпис Володимирського собору протягом 1884—1896 рр.

Є думка, що серед цих митців першим до портретних рис В.І. Гошкевича звернувся Ми-

хайло Олександрович Врубель (1856—1910 рр.) в одній з найвідоміших своїх композицій «Сходження Святого Духа» в Кирилівській церкві для створення образу одного з 12 апостолів, що стоїть по праву руку від Богородиці (Дяченко 2010, с. 8).

Але достеменна інформація про використання образу В.І. Гошкевича художником «групи Прахова» є лише щодо Віктора Михайловича Васнецова (1848—1926 рр.). У пошуках виразних облич він зробив сотні замальовок і портретів з тим, щоб потім використовувати їх у роботі над образами святих. У 1887 р. В.М. Васнецов написав і портрет В.І. Гошкевича, а згодом використав його риси для створення образу Мойсея у вітварі собору (звичайному відвідувачеві цей розпис не видно, позаяк він розташований під аркою вітваря в другому ярусі справа).

Через багато років після цієї події, коли В.І. Гошкевич уже не одне десятиліття мешкав у Херсоні, у нього в робочому кабінеті завжди висів цей портрет — дарунок автора. Один з учнів Гошкевича — Володимир Іванович Кедровський (1890—1970 рр.) — згадував як *«не раз Віктор Іванович, вказуючи на цей портрет, говорив з теплою усмішкою:*

— Оце Васнецов канонізував мене ще за життя. Отак узяв та й зробив з мене святого!» (Кедровський 1966, с. 58).

Іншим товаришем В.Б. Антоновича, який залучив В.І. Гошкевича до музейної справи, був професор археографії Микола Іванович Петров (1840—1921 рр.) — археолог, етнограф та історик української літератури і науки, випускник Київської духовної академії, що добре знав також Івана Антоновича Гошкевича. У 1872 р. він став директором створеного разом з В.Б. Антоновичем Церковно-археологічного музею Київської духовної академії — першого академічного церковного музею України, що з 1878 р. розміщувався у восьми залах першого поверху Мазепиного (Староакадемічного) корпусу.

Разом з музеєм була утворена спеціальна Церковно-археологічна комісія, яка мала збирати експонати та проводити їхню експертизу. Через деякий час Комісія перетворилась на Церковно-археологічне, а згодом Церковно-історичне та археологічне товариство, що досліджувало не тільки церковну історію України, але й інші фундаментальні історичні питання і сприяло розвитку Церковно-археологічного музею, до роботи над розбудовою якого М.І. Петров покликав і В.І. Гошкевича. 18 ве-

Рис. 2. Ганна Іванівна Веледницька-Гошкевич. Копія 1908 р. з фото 1878 р. З фондів Херсонського краєзнавчого музею

ресня 1889 р. Церковно-археологічне товариство обрало останнього своїм дійсним членом (Пиворович 2004, с. 101).

Якщо А.В. Прахов і М.І. Петров прищепили своєму учневі смак до мистецтва та музейної справи, то археолог Володимир Зенонович Завітневич (1853—1927 рр.), ординарний професор Київської духовної академії, публіцист та громадський діяч, що, як і В.І. Гошкевич, походив зі старовинного роду священиків, навчив його основам археологічних досліджень. Випускник Мінської духовної семінарії та Санкт-Петербурзької духовної академії, він у 1879 р. заступив на посаду вчителя Варшавського духовного училища, працюючи в якому захопився історією православ'я. У 1883 р. В.З. Завітневич отримав ступінь магістра богослов'я, а наступного року його затвердили на посаді доцента кафедри історії Київської духовної академії. Тоді ж він спільно з В.Б. Антоновичем розпочав серію археологічних розкопок курганів Центральної України, робота над якими тривала до 1890 р. Влітку 1888 р. В.І. Гошкевич вперше взяв участь у археологічних розкопках у Черкаському повіті

Рис. 3. Портрет В.І. Гошкевича роботи В.М. Васнецова. Державний Російський музей

під керівництвом В.З. Завітневича (Писаренко 1970, с. 119), а наступного року зробив свої перші самостійні археологічні відкриття. Спираючись на археографічні матеріали та проводячи археологічні розвідки, він знайшов руїни замку правителя Києва в 1454—1470 рр. князя Семена Олельковича (1420—1470 рр.) та локалізував літописне місто Городець (Оленковський 2000, с. 7).

Уже в ті роки для В.І. Гошкевича були характерними риси, які сучасна історіографія визначає як неодмінну складову творчої лабораторії історика (Колесник 2013, с. 159). Це, насамперед, естетизація дослідницької праці, яка, в свою чергу, означає відчуття творчого неспокою, прагнення до організації цілого, внутрішню роздратованість через брак порядку, композиційну незавершеність, розпливчастість ідей. Це також поєднання логічних процедур з особливостями творчої індивідуальності, як-от: готовність до ризиків, незалежність суджень та оцінок, легкість асоціювання, гра ідеями та образами, внутрішня свобода як умова творчості,

сміливість інтелекту (здатність думати так, як не думав ніхто інший, формулювати та відстоювати власну позицію), сміливість уяви (побачити неосягнене, протиставити свою думку позиції більшості, навіть вступити з нею в конфлікт); нестандартність, оригінальність сприйняття.

На початку 1890 р. Михайло Іванович Гошкевич, який ще в 1881 р. переїхав до Херсону та на цей час працював помічником губернського лікарняного інспектора, повідомив своєму молодшому братові про вакансію секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Міркування особистого характеру та бажання стабільної праці спонукало Віктора Івановича до подання своєї кандидатури на заміщення цієї посади. Так, у 30 років київський археолог потрапив до Херсону.

Започаткування херсонського Археологічного музею і його зростання (1890—1897 рр.)

30 квітня 1890 р. В.І. Гошкевича було прийнято на посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету «з зарахуванням за походженням та вихованням до другого розряду канцелярських службовців». Заступивши на посаду, В.І. Гошкевич своєю працелюбністю одразу звернув на себе увагу керівництва і, в першу чергу, свого безпосереднього керівника — херсонського губернатора в 1890—1893 рр. (губернатор за посадою був головою статистичного комітету) Сергія Вільгельмовича Оліва (1844—1909 рр.).

Початок майбутнього Археологічного музею В.І. Гошкевич поклав у перший рік свого перебування у Херсоні. Сталося це практично випадково — на даху канцелярії губернатора він знайшов розбиту античну амфору з тавром імені майстра. В.І. Гошкевич з'ясував, що такий «мотлох» і в попередні роки надсилали на розсуд губернського керівництва, яке наказувало нести його на дах. Подальші «екскурсії» В.І. Гошкевича пісками Дніпровського Лівобережжя, довкола містечка Гола Пристань, дали йому змогу зібрати там значну кількість кам'яних знарядь, виробів із бронзи та заліза, намистин, монет і зразків античної кераміки. Цю колекцію він волів тримати в себе, у виготовленій на замовлення спеціально для цієї мети скрині, в якій, однак, невдовзі забракло місця для усіх нових знахідок. У 1893 р., коли на посаду заступив новий губернатор — Михайло Михайлович Вєсьолкін (1842—1897 рр.) — у

колекції, яку В.І. Гошкевич почав офіційно називати «Археологічним музеєм Херсонського губернського статистичного комітету» нараховувалася вже 1 тис. предметів (Оленковський 2000, с. 8).

11 лютого 1895 р. губернатор Вєсьолкін призначив губернського секретаря Гошкевича старшим чиновником з особливих доручень при херсонському губернаторі (зі збереженням за ним обов'язків секретаря статистичного комітету). Чиновники з особливих доручень підпорядковувалися і звітували лише особисто губернатору, тож не дивно, що ця посада вважалася сходиною для кар'єрного зростання. Недарма М.В. Гоголь згадував у повісті «Невський проспект» тих, *«котрих прихильна доля обдарувала благословенною посадою чиновника з особливих доручень»*.

Тим часом, стрімке зростання кількості зібраних матеріалів та офіційний статус, який додавав Археологічному музеєві солідності та ваги, викликали інтерес з боку Імператорської археологічної комісії, яка вітала створення в Херсоні подібної інституції і почала надсилати на зберігання В.І. Гошкевичу старожитності, які знаходили в межах Херсонської губернії (Херсонский музей... 2012, с. 233). Одна з таких старожитностей потрапила до Херсону в 1895 р. На початку травня того року парутинський селянин Макар Мельник, що знаходився на місці ольвійського некрополя, викопав із землі мармуровий уламок, у якому не побачив жодної практичної користі. Свою знахідку селянин продав очаківському крамареві Нісонові Лівшицю, у якого загадковий предмет вилучив міський пристав і передав його в Херсон на розсуд губернатора. Археологічна комісія, до якої звенувся М.М. Вєсьолкін, виплатила панові Лівшицю витрачені ним на придбання знахідки кошти та розпорядилася передати уламок до херсонського Археологічного музею. Так до музею потрапила «стела Леокса» — унікальна пам'ятка античного мистецтва V ст. до н. е. (Фармаковский 1915).

Тим часом В.І. Гошкевич продовжував свої «екскурсії» кучугурами Дніпровського повіту і район його досліджень поступово розширювався, охоплюючи терени від Каховки до Кінбурнської коси. До музею почали надходити і поодинокі дарунки від місцевих колекціонерів старожитностей.

Проте збирання підйомного матеріалу — навіть цілеспрямоване та систематичне — перестало задовольняти В.І. Гошкевича. Одержавши дозвіл Імператорської археологічної

Рис. 4. Михайло Михайлович Вєсьолкін. На звороті зберігся дарчий напис: «Вельмишановному Вікторові Івановичу Гошкевичу на пам'ять про спільну роботу під час тяжкої пори народного перепису. М. Вєсьолкін. Херсон. 15 березня [18]97 р.». З фондів Херсонського краєзнавчого музею

комісії, він розпочав систематичні розкопки курганів у різних районах губернії. Але предмети, знайдені під час цих досліджень, надійшли частково до петербурзького Ермітажу, а частково до Імператорського російського історичного музею в Москві — херсонський Археологічний музей видавався Комісії непридатним для зберігання справді вартісних речей.

Варто зазначити, що утвердження та розвиток музею мали на своєму шляху низку перешкод. В.І. Гошкевичу доводилося вести боротьбу за збереження заснованого ним закладу. В 1895 р. його відвідав професор одеського Новоросійського університету О.М. Деревіцький з пропозицією передати усі зібрані колекції до Одеського міського музею старожитностей. Це видавалося логічним — заснований ще в 1825 р. музей перебував під егідою створеного в 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей, що мало практично виключне право вести розкопки на півдні Російської імперії. Але В.І. Гошкевич, сподіваючись залишити в Херсоні результати своєї праці, відмовився. Не справили на нього враження і офіційні письмові звернення з боку Товариства.

Рис. 5. Херсонська громадська бібліотека. Поштівка кінця XIX ст. З фондів Херсонського краєзнавчого музею

Бажання Одеського музею отримати у власність матеріали В.І. Гошкевича далось взнаки і наступного року, але цього разу свої звернення Одеське товариство історії та старожитностей адресувало вже М.М. Вєсьолкіну як безпосередньому керівникові В.І. Гошкевича та голові статистичного комітету, структурним підрозділом якого був Археологічний музей. Поговоривши з В.І. Гошкевичем та дізнавшись від нього історію заснування музею, губернатор визнав за своїм чиновником моральне право розпорядитися його долею на власний розсуд. Не дивно, що пізніше В.І. Гошкевич стверджував, що саме М.М. Вєсьолкіну херсонці зобов'язані утвердженням Археологічного музею у своєму місті.

Окрім того, завдячуючи підтримці губернатора, В.І. Гошкевичу вдалося розширити свою діяльність на терени всієї губернії. М.М. Вєсьолкін офіційно звернувся до всіх землевласників, священників, вчителів та інших освічених людей краю з проханням повідомляти про місцевості, що мають інтерес для археологічної науки, та надсилати до Херсонського музею випадкові знахідки старожитностей. На цей заклик відгукнулися в усіх куточках губернії, тож В.І. Гошкевичу вдалося сформувати цілу мережу добровільних помічників, кількість яких незабаром досягла 100 осіб.

Серед них невдовзі звернув на себе увагу відставний штабс-капітан і доглядач земської лікарні в Тирасполі Іоїль Якович Стемповський (?—1914 рр.). Археолог-аматор, він до 1898 р. дослідив за всіма правилами тогочасної археологічної науки понад 200 курганів Ти-

распольського повіту. Водночас гурток тираспольських громадських діячів застосував усі можливі заходи, щоб зберегти в Тирасполі результати цих розкопок. В.І. Гошкевич, твердо переконаний, що створення музеїв у повітових містах не на часі, заручився підтримкою Імператорської археологічної комісії, яка погодилася на те, щоб матеріали І.Я. Стемповського зосереджувалися в Херсоні (Херсонский музей 2012, с. 141).

Формування мережі наукових комунікацій навколо Археологічного музею В.І. Гошкевича

Розглядаючи процес становлення херсонського Археологічного музею, ми прагнемо актуалізувати насамперед антропологічну складову історії археологічної науки, у центрі уваги якої — суб'єкт процесу пізнання, археолог-дослідник. Тож є сенс детальніше зупинитися на особистостях вчених, завдяки яким музей долучився до загальноєвропейського наукового контексту.

Уже згаданий нами Олексій Миколайович Деревиський (1859—1943 рр.) народився 9 березня 1859 р. (тобто він був рівно на рік старшим від В.І. Гошкевича) у родині асесора Полтавського губернського правління. Його дитячі роки минули в Харкові та Білгороді, де він навчався у гімназіях, курс яких закінчив з нагородженням золотою медаллю.

Розпочавши навчання на історично-філологічному факультеті Харківського університету О.М. Деревиський обрав своєю головною

спеціальністю класичну філологію, а спеціалізацією — грецьку словесність. У 1884 р., після завершення навчання в університеті його залишили в ньому стипендіатом для дворічної підготовки до звання професора грецької словесності. Ще до захисту магістерської дисертації за клопотанням декана історично-філологічного факультету в 1875—1891 рр. Василя Карловича Надлера (1840—1894 рр.) стипендіата Деревиського призначили приват-доцентом Харківського університету (затверджений на посаді 31 січня 1887 р.). Магістерську дисертацію О.М. Деревиський захистив у Санкт-Петербурзькому університеті, а ступінь доктора грецької словесності отримав від Ради Харківського університету 6 грудня 1891 р. Наступного року О.М. Деревиського було затверджено екстраординарним професором Харківського університету, але працював він на цій посаді недовго.

У серпні 1893 р. О.М. Деревиський переїздить до Одеси, де отримує аналогічну посаду в Новоросійському університеті, в якому з 1891 р. деканом історично-філологічного факультету був його вчитель В.К. Надлер. Уже 14 грудня того ж року його обрали дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. У 1894 р., після смерті В.К. Надлера, він став деканом історично-філологічного факультету.

З того часу його праця торкається переважно адміністративної сфери, але також і поглиблених досліджень з історії давньогрецьких поселень і давньогрецької філології. Протягом 1895—1896 рр. О.М. Деревиський здійснює низку поїздок до провідних європейських наукових центрів, де працює над літературою з історії античного періоду Північного Причорномор'я. Під час однієї з таких поїздок він завітав і до Херсону, де, вперше зустрівшись з В.І. Гошкевичем та оглянувши його колекції, запропонував передати зібрані ним матеріали до Одеського музею.

Разом з тим, коли кампанія з передання колекцій херсонського Археологічного музею до Одеси зазнала невдачі, саме О.М. Деревиський наполіг на тому, щоб 24 травня 1896 р. В.І. Гошкевича «з уваги до наукової роботи зі збору пам'яток старовини та з огляду на наукову користь, яку може принести його участь у праці Товариства» одноголосно обрали дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей і, таким чином, залучив його до лав найчисельнішої на Півдні наукової спільноти істориків і краєзнавців (Пиворович 2004, с. 101).

Рис. 6. Віктор Іванович Гошкевич. Фото кінця XIX ст. З фондів Херсонського краєзнавчого музею

Якщо О.М. Деревиський репрезентував антикознавство Російської імперії і, зокрема, його одеський осередок, то інший гість, що відвідав херсонський музей того ж таки 1895 р., був вихованцем німецької школи античних студій.

Ганс Драгендорф (Hans Dragendorff; 1870—1941 рр.), син професора та завідувача кафедри фармації Дерптського (Тартуського) університету Георга Драгендорфа (1836—1898 рр.), античну історію та археологію студіював спочатку в Дерпті, а згодом у Берліні та Бонні під керівництвом Георга Льосшке (Georg Loeschke; 1852—1915 рр.). У 1898 р. Ганса Драгендорфа обрали членом-кореспондентом (а в 1901 р. — дійсним членом) Німецького археологічного інституту в Афінах.

Свою докторську дисертацію, присвячену класифікації римської *terra sigillata*, він захистив у 1894 р. (Dragendorff 1895). У виданій на її основі монографічній роботі Г. Драгендорф опублікував і предмети з розкопок Ольвії. Добираючи матеріали для своїх досліджень вчений працював в усіх доступних йому музеях Центрально-Східної та Південної Європи. Завітав він і до Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету, де особливий інтерес виявив до колекції фрагментів кераміки, зібраної В.І. Гошкеви-

чем у пісках Дніпровського Лівобережжя. Ганс Драгендорф замалював ці предмети та пропонував фундаторові музею видати їх у Відні; він першим відзначив подібність цих матеріалів до кераміки гальштадського могильника у Верхній Австрії та наголосив, що колекція має значний науковий інтерес (Херсонский музей... 2012, с. 142).

Отже, музей В.І. Гошкевича лише за кілька років свого існування став відомим у колах європейських археологів та істориків, а його фундаторові лишалось зробити останній крок до перетворення Археологічного музею у повноцінний науково-просвітницький заклад — відкрити музейну експозицію.

Трансформація музею і відкриття публічної експозиції (1897—1898 рр.)

Активна праця В.І. Гошкевича в галузі археології часто заступає собою його повсякденну чиновницьку роботу. Насправді ж справами свого музею він змушений був займатися у дні та години, вільні від повсякденної роботи чиновника та від клопотів з редагування «неофіційної частини» газети «Херсонські губернські вісті». Склалося так, що апогеєм його адміністративної роботи й одночасно періодом найвищого вшанування заслуг у цій сфері став 1897 р. Так, 14 лютого 1897 р. за вислугою років В.І. Гошкевича звели до чину колезького секретаря. Травень того ж року він провів у Тирасполі, куди його відрядили для розслідування справи розкольників, що зарилися в землю у Тернівських плавнях. Розслідування було визнане успішним, а на основі поданого губернаторові звіту було вжито належних заходів для запобігання подібних випадків у майбутньому.

Жовтень 1897 р. В.І. Гошкевич зустрів у Гальштадтській (Молочанській) волості Бердянського повіту Таврійської губернії, куди був відряджений для встановлення конфесійної належності «об'єднаного менонітського братства, що хрестить вірою», а в грудні перебував там повторно. І в цій ситуації Віктор Іванович блискуче впорався зі своїми обов'язками та допоміг менонітам отримати дозвіл на спорудження в селищі Тіге (зараз — Орлове) молитовного будинку. Після цього духовний конвент менонітського братства Тіге завжди присилав В.І. Гошкевичу поштівки до свят, де називав його не інакше як Протектором та Благодійником. Тим часом, уже 5 жовтня його обрали діловодом Херсонської губернської переписної комісії, а 17 жовтня — на два міся-

ці відрядили у справах перепису в усі повітові міста Херсонської губернії. Після повернення до Херсона В.І. Гошкевич на громадських засадах працює рахівником перепису по місту й обирається членом, окрім губернської, також і Херсонської міської переписної комісії, у роботі якої бере активну участь. Таким чином, В.І. Гошкевич витратив багато часу та зусиль для справи перепису, тому не дивно, що 6 грудня 1897 р. за цю працю його було нагороджено орденом святого Станіслава III ступеню.

Ще на початку того насиченого подіями 1897 р. — восьмого року існування музею — для В.І. Гошкевича було зрозумілим, що його колекції неможливо і далі тримати вдома та в приміщеннях статистичного комітету через брак місця. Саме в цей час до нього звернулися співдиректори Херсонської громадської бібліотеки: Георгій Львович Скадовський (1847—1919 рр.), маршалок шляхти херсонського повіту та археолог-аматор, який ще в 1886 р. розпочав археологічні дослідження на землях свого маєтку в Білозерці, і Володимир Іванович Синькевич (1859—? рр.), ветеринар губернського земства, з пропозицією перемістити колекцію до приміщення новозбудованої бібліотеки. Річ у тім, що дирекція бібліотеки мала зобов'язання перед одним зі своїх меценатів облаштувати у своєму приміщенні археологічний музей імені князя Потьомкіна та спеціально для нього вже обладнала три кімнати з вогнетривкими підлогами та стелями і залізними дверима, але не мала жодного предмету, яким могла би заповнити цей простір. Водночас керівники бібліотеки, як і всі освічені херсонці, знали про те, що у В.І. Гошкевича зберігається значна кількість старожитностей, яку він не має де розмістити.

До справи створення експозиції Археологічного музею негайно долучився херсонський міський голова в 1893—1899 рр. Іван Іванович Волохін (1843—1905 рр.), який замовив коштом міського управління спеціальні шафи та вітрини для розміщення і експонування старожитностей, деякі приватні особи запропонували подарувати музеєві зібрані ними археологічні колекції.

У великому значенні колекцій молодого херсонського музею незабаром особисто переконався і князь Іван Михайлович Оболенський (1853—1910 рр.), що в червні 1897 р. був призначений херсонським губернатором і займав цю посаду до січня 1902 р. Наприкінці року губернатор звернувся до представників місцевої адміністрації, земств і міст з циркуляром

(Херсонский музей 2012, с. 162) у якому, зокрема, стверджував:

«Херсонська губернія сповнена старожитностей усіх епох, починаючи від кам'яного віку і до останніх часів іноземного тут володарювання. Тисячі могильних насипів, якими всіяні південні степи, охороняють рештки попередніх мешканців тутешнього краю разом з їхнім крамом та найпростішими знаряддями. Цей коштовний спадок старовини розграбовується неосвіченими скарбощукачами, що мріють про закопані в землю незліченні скарби. Не знаходячи в курганах жаданих грошей, хижакі безжально знищують обстановку давнього поховання разом зі скелетами його господарів. Вільні степи херсонські приховують нічних хижаків від очей поліції: не має сили адміністрація для боротьби з грабіжниками могил — і гине безслідно у варварських руках спадок науки».

Констатуючи, що лише завдяки тому, що «беззахисний стан пам'яток місцевої старовини звернув на себе увагу секретаря губернського статистичного комітету В.І. Гошкевича, якому вдалося останніми роками організувати справу збирання місцевих старожитностей за сприяння місцевих вчителів, священників та інших освічених людей», І.М. Оболенський цілком доречно зауважив, що справа охорони старожитностей цілої губернії не може триматися на ентузіазмі лише однієї людини. На його думку, для продовження розпочатої В.І. Гошкевичем справи має бути сформована «губернська вчена архівна комісія» за зразком аналогічних інституцій в інших губерніях (Херсонский музей 2012, с. 162). Цей проект був схвалений як на вищому рівні — Міністерством внутрішніх справ Російської імперії, так і представниками багатьох херсонських губернських і повітових установ. Усі земства Херсонської губернії та низка міських управлінь негайно відгукнулися на пропозицію про фінансову допомогу Архівній комісії. Не обмежуючись одноразовими виплатами, деякі земства спрямовували на її рахунок щорічні субсидії (Херсонский музей... 2012, с. 233).

Доки тривала попередня підготовка до першого засідання Херсонської губернської вченої архівної комісії, В.І. Гошкевич реалізовував свій давній задум зі створення «науково-літературної, політичної, сільськогосподарської і комерційної» щоденної газети. Маючи гарний досвід роботи кореспондента київських видань та одного з редакторів офіційних «Херсонських губернських відомостей», він прагнув створити, насамперед, просвітницьке видання, яке могло б слугувати інструментом по-

пуляризації його наукової праці. Перший номер першого приватного видання адміністративного центру Херсонської губернії — газети «Юг» — вийшов 1 березня 1898 р.

Звичайно ж газета В.І. Гошкевича не могла оминати увагою установче засідання вченої архівної комісії, яке урочисто розпочалося 31 травня 1898 р. в залі Херсонської громадської бібліотеки. Засідання розпочалося з молебню-подяки, звершеного єпископом Новомиргородським Мемноном Вишневським (1828—1903 рр.) у присутності князя Оболенського та членів-засновників Комісії: віце-губернатора Є.Д. Маслова, голови губернського земства В.П. Андрієвського, херсонського лікарняного інспектора Р.А. Сотничевського, міського голови І.І. Волохіна, Г.Л. Скадовського та, звичайно ж, В.І. Гошкевича. «І ось я дожив до цього урочистого і дорогого для мене дня, — говорив він у своїй промові, — коли виплеканий мною, як улюблена дитина, музей я передаю до рук цілої колегії» (Херсонский музей... 2012, с. 20).

Після цього члени Комісії та почесні гості рушили в зали Археологічного музею, де довго й уважно оглядали колекції старожитностей, пояснення до яких вперше перед широкою аудиторією давав Віктор Іванович. По завершенню огляду залів установче засідання Комісії відновили. І.М. Оболенський, який головував на засіданні, запропонував обрати керівництво Комісії. За його поданням збори одноголосно обрали головою Г.Л. Скадовського, а зберігачем Музею, керуючим справами Комісії та головним редактором майбутніх наукових видань — В.І. Гошкевича. Її почесними членами також обрали великого князя Олександра Михайловича (1866—1933 рр.), архієпископа Херсонського й Одеського Юстина Охотіна (1823—1907 рр.) та єпископа Новомиргородського, першого вікарія Херсонської єпархії, Мемнона. Створення програми роботи Комісії було відкладене до наступного засідання, коли мали обрати також дійсних членів і членів-кореспондентів Комісії.

29 грудня 1898 р. Археологічний музей Херсонської губернської вченої архівної комісії відвідав професор Московського університету Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940 рр.). Він з величезним зацікавленням оглянув усі музейні колекції та не приховував свого подиву перед такою кількістю зібраних і структурованих за науковою системою старожитностей. Дізнавшись про те, що добре знаний серед освічених херсонців музей безпосередньо відомий лише кільком вченим, які при-

їздили ознайомитися з його колекціями ще коли вони зберігалися вдома у В.І. Гошкевича, професор Яворницький висловив бажання найближчим часом зробити про Херсонський музей доповідь у Московському археологічному товаристві й опублікувати в одному із загальноросійських наукових журналів якомога докладніший опис, проілюструвавши текст фотографіями найвиразніших експонатів (Херсонський музей... 2012, с. 43).

Таким чином, з облаштуванням музею у приміщенні бібліотеки з'явилася можливість поступово класифікувати зібрані раніше предмети та репрезентувати їх широким колом як наукової, так і просто зацікавленої історією рідного краю громадськості. Через сім років після вказаних подій В.І. Гошкевич із задоволенням констатував на шпальтах своєї газети: «тисячі відвідувачів побували в музеї протягом цих років, переважно молоді, і, сподіваюся, багато з них винесли з нього доволі чітке уявлення про типи предметів, що були у вжитку в народів, які заселяли наш край перед нами, про характер-

ні особливості культур мешканців наших степів, що змінювалися протягом останніх тисячоліть» (Херсонський музей... 2012, с. 140—142).

Висновки

У 1898 р. завершився перший етап роботи В.І. Гошкевича зі створення в Херсоні окремого Археологічного музею. Завдяки самовідданій праці видатного археолога й історика було зібрано вагому колекцію старожитностей, яка викликала значний інтерес у науковців. Протягом 1890—1898 рр. розвиток музею був значною мірою зумовлений підтримкою В.І. Гошкевича тієї мережі особистісних зв'язків друзів, колег і наукових співтовариств, які склалися в межах не лише Херсонської губернії, але й усієї Центрально-Східної Європи. В результаті до 1898 р. музей пройшов шлях організаційного оформлення та розгорнув першу в Херсоні археологічну експозицію, а в майбутньому і збільшив свій науковий та просвітницький потенціал.

Абикулова М.И. Археологическая коллекция В.И. Гошкевича в фондах Херсонского областного краеведческого музея // Наукові записки. Херсонський обласний краєзнавчий музей. — Херсон, 2010. — С. 3—8.

Быкова В.П. Археологическая деятельность В.И. Гошкевича // Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсонского музея древностей: тез. докл. юбил. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 3. — С. 67—69.

Водотика С.Г. Невтомний краєзнавець: Віктор Іванович Гошкевич // Південний архів. — 1998. — С. 65—85.

Дьяченко С.А. В образе святого // Новый Фаворит. — 2010. — № 1 (40). — С. 6—9.

Кармазіна Н.М. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860—1928) // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 61—64.

Кедровський В.І. Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. — Нью-Йорк, 1966.

Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія. — К., 2013.

Оленковський М.П. Видатні херсонські учені-археологи: бібліографічний довідник. — Херсон, 2000.

Пиворович В.Б. Віктор Іванович Гошкевич — чини, нагороди, звання // Наукові записки: проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології. — Херсон, 2004. — С. 98—102.

Писаренко Е. Вчений — Герой Праці (до 110-річчя від дня народження В.І. Гошкевича) // УІЖ. — 1970. — № 4. — С. 119—123.

Сінкевич І.Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія: нові знахідки та старі проблеми // Південний архів: історичні науки: зб. наук. праць. — Херсон, 1999. — Вип. 1. — С. 18—40.

Фармаковский Б.В. Мраморная стела Херсонского музея из Ольвии // Известия Императорской археологической комиссии. — 1915. — № 58. — С. 82—127.

Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871—1928 гг. — Херсон, 2012.

Dragendorff H. Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik. — Bonn, 1895.

Надійшла 27.03.2015

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ В.И. ГОШКЕВИЧА (1890—1898 гг.)

В 2015 г. Херсонский областной краеведческий музей отмечает свой 125-летний юбилей и 155-летие своего основателя Виктора Ивановича Гошкевича (1860—1828 гг.). В.И. Гошкевич родился 9 марта 1860 г. в Киеве в семье профессора Киевской духовной академии, протопресвитера И.А. Гошкевича (1824—1871 гг.). В 1881 г. он приступил к обучению на физико-математическом факультете Киевского университета Св. Владимира, а со второго курса перешел на историко-филологический факультет. Здесь изучал историю не только в пределах официально-го университетского курса, но и в кружке профессора В.Б. Антоновича. Знакомство с ним позволило В.И. Гошкевичу войти в круг известных киевских ученых-археологов — А.В. Прахова, Н.И. Петрова, В.З. Завитневича.

В 1890 г. В.И. Гошкевич переезжает в Херсон на должность секретаря губернского статистического комитета. Здесь он немедленно приступает к собиранию археологических древностей, из которых формирует Археологический музей Херсонского губернского статистического комитета. Довольно быстро этот музей получил признание со стороны Императорской археологической комиссии и стороны губернского руководства. Интерес к собранию В.И. Гошкевича высказали также известные ученые-антиковеды — А.М. Деревницкий и Г. Драгендорф.

В 1897 г. начинается процесс превращения музея в структурное подразделение формирующейся Херсонской губернской ученой архивной комиссии, во главе которой стали херсонские археологи Г.Л. Скадовский и В.И. Гошкевич. Коллекции музея впервые были представлены широкой публике в 1898 г., когда, одновременно с учредительным заседанием архивной комиссии, в трех залах общественной библиотеки открылась первая в Херсоне археологическая экспозиция. Высокий научный уровень музея был сразу же отмечен ведущими археологами, в частности Д.И. Яворницким.

ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF V.I. HOSHKEVYCH (1890—1898)

In 2015, Kherson Oblast Local Lore Museum celebrates its 125th anniversary and 155th anniversary of its founder Viktor Ivanovich Hoshkevych (1860—1828). V.I. Hoshkevych was born in 9 March 1860 in Kyiv in family of I.A. Hoshkevych (1824—1871), Professor of the Theological Academy and Protopresbyter. In 1881, he started studying at Physics and Mathematics Department of Kyiv Saint Volodymyr University, and since the second year of study he changed to the History and Philology Department. There, V.I. Hoshkevych studied history not only within the official university course, but also in Professor V.B. Antonovych's study group. Acquaintance with him allowed V.I. Hoshkevych to enter the circle of famous Kyiv scholars-archaeologists: A.V. Prakhov, N.I. Petrov, V.Z. Zavitsevych.

In 1890, V.I. Hoshkevych moves to Kherson taking a post of secretary in the Province Statistics Committee. There, he immediately starts collecting archaeological antiquities based on which he forms the Archaeological Museum of the Kherson Province Statistics Committee. This museum quickly obtained recognition of the Emperor's Archaeological Committee and the province governing body. Famous classicists O.M. Derevytskyi and G. Dragendorf also expressed their interest in the collection.

1897 was the year of starting the process of turning the Museum into the structural subdivision of the Kherson Provincial Scientific Archival Committee headed by Kherson archaeologists H.L. Skadovskyi and V.I. Hoshkevych. The Museum's collections were for the first time presented to general public in 1898, when simultaneously with constituent meeting of the Archival Committee, the first in Kherson archaeological exposition was opened in three halls of public library. A high scientific level of the Museum was noted at once by the prominent archaeologists, for example, by D.I. Yavornytskyi.

В.С. Рудь, В.А. Косаківський

ДО 90-РІЧЧЯ ПАВЛА ІВАНОВИЧА ХАВЛЮКА

Цього року минає 90 років з дня народження Павла Івановича Хавлюка — кандидата історичних наук, археолога, краєзнавця та педагога¹.

Народився Павло Іванович 15 червня 1925 р. у с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. у сім'ї вчителя (Гальчак 2005, с. 197—198). Закінчивши 9 класів місцевої школи, у 1941 р. майбутній вчений переїхав до с. Білки Дашівського р-ну. У березні 1944 р. був призваний до Радянської армії, де проходив службу до квітня 1949 р. За військову службу був удостоєний державних нагород.

Після закінчення 10 класів вечірньої школи в 1951 р. П.І. Хавлюк вступив на історичний факультет Ужгородського державного університету, який закінчив у 1957 р. та отримав диплом вчителя історії середньої школи. Під час навчання викладав історію в середніх школах м. Гайсина та проводив перші археологічні розвідки в середній течії Південного Бугу.

З 1958 до 1961 рр. П.І. Хавлюк навчався в аспірантурі на кафедрі археології Ленінградського державного університету ім. А. Жданова, де під керівництвом М.І. Артамонова написав і захистив у 1962 р. кандидатську дисертацію «Антские поселения средней части Южного Побужья». Робота ґрунтувалася на матеріалах із близько 30 пам'яток, відкритих і досліджених автором. Майже протягом двох років після успішного захисту дисертації працював молодшим науковим співробітником відділу слов'янської археології ІА АН УРСР.

Подальша доля П.І. Хавлюка пов'язана з Вінницею. З 1963 р. і до смерті (11 серпня 2001 р.) працював старшим викладачем, а піз-

Рис. 1. Павло Іванович Хавлюк. Фото 1950-х рр.

ніше — доцентом історичного факультету педагогічного інституту ім. М. Островського (нині Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського). Тут він читав курси з археології та стародавньої історії, етнографії народів СРСР, історії первісного суспільства та середніх віків. Проводив постійні засідання археологічного гуртка, залучаючи до наукових досліджень здібних студентів. Під його керівництвом працював слов'янський загін археологічної експедиції інституту, на базі якої здійснювалася щорічна польова археологічна практика студентів (Косаківський, Рудь 2009, с. 91). Також П.І. Хавлюк створив в інституті археологічний кабінет і лабораторію.

Проте найважливіше місце в житті вченого займало археологічне вивчення Середнього Побужжя. У характеристиці 1963 р. тогочасний

¹ Під час написання цієї роботи використано матеріали з особової справи П.І. Хавлюка, яка зберігається в архіві Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Рис. 2. П.І. Хавлюк під час розвідок. Фото 1980-х рр.

директор ІА АН УРСР, член-кор. С.М. Бібіков пише: «Хавлюк П.І. з 1953 г. по настоящее время успешно проводил в лесостепном Побужье разведку археологических памятников различных эпох, от палеолита до Киевской Руси включительно, причем ряд памятников открыты им впервые. Являясь специалистом в области славянской археологии, им были проведены широкие исследования славянских памятников этого района... Тов. Хавлюк П.І. своей полевой и научной работой проявил себя как способный, инициативный исследователь в области изучения славянской археологии».

Ще до захисту кандидатської дисертації П.І. Хавлюк відзначився проведенням розвідок по дослідженню різночасових пам'яток. У складі експедиції В.М. Даниленка молодий археолог у 1956 р. дослідив низку поселень бугоднострітської культури. Зокрема, на виявлених поселеннях біля сіл Глинське та Сокільці провів розкопки В.М. Даниленко, в результаті цих досліджень було відкрито ранній етап вказаної культури (Даниленко 1969, с. 47).

П.І. Хавлюк зробив вагомий внесок у дослідження трипільської культури Середнього Побужжя. Він відкрив і задокументував багато поселень цього регіону. На трьох з них (Вербівка І, Сорока, Уланівка) проведено археологічні дослідження (Гусев 1995, с. 17). Саме завдяки розвідкам Павла Івановича відкрито унікальне поселення Кліщів, добре відоме фахівцям з трипільської культури завдяки пізнішим дослідженням і публікаціям І.І. Зайця (Заец, Рыжов 1992, с. 4).

Та все ж основним об'єктом археологічних досліджень П.І. Хавлюка були слов'янські старожитності Побужжя та Подністров'я. Тут відкрито та досліджено низку поселень (Мар'янівка, Носівці) та могильник зарубинецької культури (Рахни), матеріали з яких дали можливість дослідникам говорити про окрему групу пам'яток типу Рахни пізнього етапу існування культури. Археолог займався вивченням черняхівських поселень (Гармаки) та могильників (Заячівка, Скитка) регіону; дослідив значну кількість пам'яток Антського союзу племен, археологічної пеньківської культури (Самчинці, Семенки, Коржівка) та городищ уличів (Сажки, Борисівка, Григорівці, Червоне). Більшість виявлених під час розкопок знахідок нині становлять слов'янську колекцію Вінницького обласного краєзнавчого музею, а незначна кількість матеріалів зберігається в археологічному кабінеті Інститут історії, етнології та права ВДПУ ім. М. Коцюбинського (Зінько та ін. 2012). П.І. Хавлюк працював над докторською дисертацією на тему: «Історія слов'янських племен першого тисячоліття нашої ери в басейні Південного Бугу та Лівобережжя Дністра».

Упродовж кількох десятиліть П.І. Хавлюк, як голова секції археології Вінницької організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, постійно працював над виявленням та занесенням у державний реєстр різночасових і різнотипових пам'яток археології задля їх збереження. Дослідник був активним учасником регіональних, всеукраїнських

і міжнародних конференцій; автором близько 100 наукових праць, більшість з яких присвячена вивченню слов'янських старожитностей I тис. н. е. і охоплює різноманітні питання, пов'язані з етнічною історією населення Середнього Побужжя (Баженов 1993, с. 79, 386; Гальчак 2005а, с. 59).

Археологічні відкриття та наукові дослідження Павла Івановича Хавлюка не втрачають своєї актуальності, свідченням чого є широке використання його напрацювань сучасниками (Томашевський 2003; 2008), а речові пам'ятки, виявленні експедиціями під його керівництвом, експонуються в музеях.

- Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993.
- Гальчак С.Д.* Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. — Вінниця, 2005.
- Гальчак С.Д.* Краєзнавчий рух на Вінниччині в умовах незалежності України // Краєзнавство. — 2005а. — № 1—4. — С. 58—64.
- Гусев С.О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.
- Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1969.
- Заец И.И., Рыжов С.Н.* Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. — К., 1992.
- Зінко Ю.А., Косаківський В.А., Рудь В.С.* Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського: каталог-проспект. — Харків, 2012.
- Косаківський В.А., Рудь В.С.* Дослідження археологічної експедиції ВДПУ ім. М. Коцюбинського в с. Буша Ямпільського району // Вісник інституту історії, етнології і права. — Вінниця, 2009. — Вип. 7. — С. 91—97.
- Томашевський А.П.* Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 132—160.
- Томашевський А.П.* Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2008. — Вип. 3. — С. 169—179.

Надійшла 21.04.2015

Список наукових праць Павла Івановича Хавлюка

1956 Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга) // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 18—21. 1959 Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — 1959. — 75. — С. 169—173. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208. 1960 Первая находка зооморфного изображения мартиновского типа на славянском поселении: (Предвар. сообщ.) // СГЭ. — 1960. — Вып. 19. — С. 49—53. 1961 Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // СА. — 1961. — № 3. — С. 187—201. 1962 Антские поселения средней части Южного Побужья: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — Л., 1962. Славянские поселения VIII — начала IX века на Южном Буге // АСГЭ. — 1962. — Вып. 4. — С. 116—126. 1963 Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. — 1963. — 108. — С. 320—350.	1965 О технологии изготовления раннеславянской керамики // АСГЭ. — 1965. — Вып. 7. — С. 37—41. Деякі підсумки археологічного дослідження лісостепової частини Південного Побужжя та лівобережжя Дністра // Доповіді і повідомлення кафедр інституту на звітній науковій сесії. — Вінниця, 1965. — С. 27—31. 1968 Зарубинецькі пам'ятники на Южном Буге // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 226—227. 1969 Исследования на Южном Буге // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 256—258. Древньоруські городища на Південному Бугі // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 156—174. 1970 Новые открытия Южнобугской экспедиции // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 228—230. Земля уличів X—XI століть // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. — Львів, 1970. — С. 134—136. 1971 Гончарний горн культури полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччині // Серед-

ні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 79—83.
 Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 84—96.
 Уличское городище X—XI вв. у села Сажки на Винниччине // АО 1970 г. — М., 1971. — С. 294.

1972

Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів // XV наук. конф. ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1971 рр. на території України). — Одеса, 1972. — С. 343—346.
 Трипільське селище Кліщів // АДУ 1969 р. — К., 1972. — С. 79—82. (співавтор І.І. Заєць).
 Зарубинецьке селище і могильник Рахни Собові на р. Сіб Гайсинського району Вінницької області // Мат-ли XIII конф. ІА АН УРСР, присвяч. 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968 р.). — К., 1972. — С. 235—237.
 Матеріали из городищ уличей на Южном Буге // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 380—381.
 Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя // Археологія. — 1972. — Вип. 6. — С. 90—96 (співавтор В.Д. Гопак).

1973

До питання про виготовлення жорен у Древній Русі // Археологія. — 1973. — 9. — С. 34—41.
 Исследования в Винницкой области // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 342—344 (співавтор Б.С. Жураковский).
 Про технологію обробки заліза в уличів // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 33—41. (співавтор В.Д. Гопак).

1974

Заячівський могильник на Вінниччині // Археологія. — 1974. — 14. — С. 62—72.
 Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974 — С. 181—215.

1975

Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. — 1975. — 18. — С. 7—19.
 Культура східних слов'ян другої половини I тис. н. е. Басейн Південного Бугу // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. III. — С. 113—119.

1976

Исследования Южнобугской экспедиции // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 400—401.

1977

Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. — 1977. — 24. — С. 21—28.

1978

Исследование славянских памятников на Южном Буге // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 394—395.
 Славянское ремесленное селище Париевка на Побужье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 97—98.

1979

Исследования на Южном Буге // АО за 1978 г. — М., 1979. — С. 415—416.
 Пізнюскіфське селище Сорока // Археологія. — 1979. — 29. — С. 34—54.

1980

О времени выделения славянского ремесла в самостоятельную отрасль производства // Тез. докл. сов. дел. на IV Межд. конгр. славянской археологии (София, сент. 1980 г.). — М., 1980. — С. 82—83.
 Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 30—35.

1981

Городище Червоне // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 316—317.

1982

Ранньословянське поселення Пархомівка на Побужжі // Тези доп. II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства (Вінниця, 19—20 жовтня 1982 р.). — К., 1982. — С. 276—277.

1984

Дослідження ремісничого центру для виробництва жорен на Південному Надбужжі // Тези доп. другої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1984. — С. 6.

1985

Исследования на Южном Буге // АО за 1983 г. — М., 1985. — С. 367—368.
 Про топографію, планування та забудову слов'янських поселень // Тези доп. третьої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1985. — С. 49—50.

1986

Про етнічну приналежність археологічних пам'яток VIII—IX ст. н. е. // Тези доп. четвертої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1986. — С. 49—50.
 Исследования на Южном Буге // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 319—320.

1987

Работы в Винницкой области // АО за 1985 г. — М., 1987. — С. 424—425.

1988

Вельбарские памятники на Южном Буге // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1988. — S. 137—144.
 Дообследование могильника у с. Вилы Яругские (приложение) // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 142.
 Про час використання улицями оборонних споруд передскіфського і скіфського часу // Тези доп. шостої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1988. — С. 7—8.
 О начальных этапах развития раннеславянского ремесла (на материалах ремесленных сооружений на Южном Буге) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 226—231.

1989

Про ідеологічні уявлення слов'ян VIII—IX ст. // Проблеми історії та археології давнього населення

- Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф. (Одеса, жовт. 1989 р.). — К., 1989. — С. 237—238.
- Про час заселення Південного Побужжя після половецької й монголо-татарської навал // Тези доп. восьмої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 24—25.
- 1990**
- Трипольские памятники Южного Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 28—30.
- Про черняхівське керамічне виробництво // Тези доп. дев'ятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1990. — С. 19—20.
- Зарубинецкая культура Южного Побужья и левобережного среднего Днестра // Тезисы докл. на VI конгрессе славянских археологов (г. Прилеп, Югославия, 1990 г.). — М., 1990. — С. 107—110.
- 1992**
- Обработка кольорових металів зарубинецьким населенням Південного Побужжя // Тези доп. одинадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1990. — С. 21—22.
- 1993**
- Городище Уличів на Немирівщині // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 124—126.
- Земля Уличів // Тези доп. дванадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 17—18.
- 1994**
- Вінниця та її околиці в давнину // Мат-ли II іст.-краєзн. конф. «Вінниця: минуле і сучасне», присвяч. 50-річчю визвол. м. Вінниці від нім.-фашист. загарб. — Вінниця, 1994. — С. 6—9.
- Скіфські старожитності поблизу Вінниці й етногенез слов'ян // Мат-ли III іст.-краєзн. конф. «Вінниця: минуле і сучасне», присвяч. 50-річчю визвол. України від нім.-фашист. загарб. — Вінниця, 1994. — С. 5—10.
- Археологія і історія краю // Шляхи підвищення ефективності підготовки педагогічних працівників: мат-ли другої наук.-практ. конф. — Вінниця; Бар, 1994. — С. 99—105.
- 1997**
- Ранньозарубинецьке селище Райки Іллінецького району на Вінниччині // Тези доп. сімнадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. 18 верес. 1997 р. — Вінниця, 1997. — С. 37—39.
- 1998**
- Сучасний стан черняхівської проблеми на території України й Молдавії // Тези доп. вісімнадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. 3 лют. 1998 р. — Вінниця, 1998. — С. 24—25.
- Археологічна розвідка в басейні річки Рову // Там само. — С. 25—26 (співавтор В.П. Восколуп).
- 1999**
- Обмін і торгівля уличів // Матеріали звіт. наук. конф. викл. і студ. іст. факультету за 1999 рік. — Вінниця, 1999. — С. 75—77.
- Ювелірна справа в уличів // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. I. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 1999. — С. 13—18.
- 2000**
- Черняхівський могильник Скитка (за матеріалами розкопок П.І. Хавлюка) // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2000. — С. 10—16 (співавтор В.П. Восколуп).
- 2001**
- Зарубинецькі поселення Райки і Пархомівка на південному Побужжі // Матеріали звіт. наук. конф. викл. іст. факультету за 2000 рік. — Вінниця, 2001. — С. 59—60.
- До питання про зв'язок між черняхівською та зарубинецькою культурами // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2001. — С. 266—268.
- 2003**
- Південнобузький регіон зарубинецької культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 175—177.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА МАРЕКА ГЕДЛЯ (30.06.1934—26.09.2014)

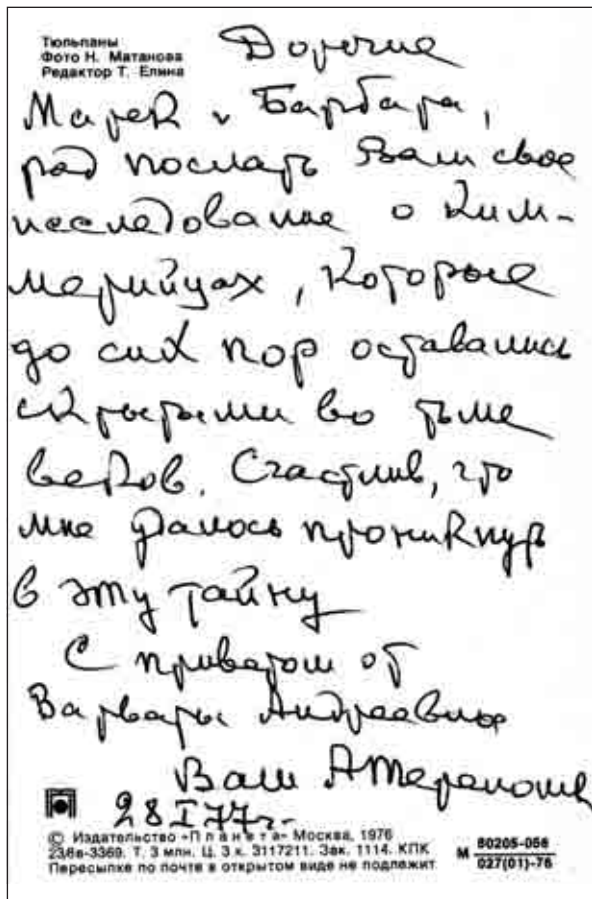
Восени минулого року (2 жовтень 2014 р.) на Раковицькому цвинтарі у Кракові представники польської і європейської археології з великим смутком попрощалися з професором Марек Гедлем — видатним археологом, вченим світового рівня, який усе професійне життя пов'язав з Ягеллонським університетом. М. Гедль був наставником багатьох поколінь археологів, великим науковим авторитетом, але понад усе чесною людиною з надзвичайною індивідуальністю, з бездоганною біографією.

Марек Гедль народився 30 червня 1934 р. в Бельську-Бялим у Південній Польщі в сім'ї службовців. Але частину дитинства провів у Варшаві. Тут пережив варшавське повстання 1944 р., в якому взяв участь як десятирічний повстанський кур'єр організації пластунів «Сірі Ряди». Після повстання, в якому загинув його батько, був евакуйований німцями і разом з мамою переїхав до Кракова, з яким пов'язав решту свого життя. Тут розпочав подальше навчання, незважаючи на те, що був виключений комуністичною владою зі школи через політичні погляди за рік до закінчення. У 1951 р. одержав середню освіту, яка в майбутньому відкрила йому шлях до навчання у вищих навчальних закладах. Юнацьке захоплення минулим, замками, городищами, фортифікаціями, а також пішими мандрівками та територіальними пошуками, які були справжньою пристрастю юного Гедля, спрямували його до археології і до Ягеллонського університету. Тут, як згадував професор, атмосфера, частково вільна від ідеологічного тиску комунізму, залишала невеликий шанс для навчання молодим людям, що мали інші політичні погляди.

Навчання, розпочате в 1951 р., М. Гедль закінчив у званні магістра в 1955 р. Звання здобув на підставі дипломної роботи «Вивчення господарсько-суспільних відносин у лужицькій культурі на території Малопольщі і Шльонську», яка пізніше була надрукована (Gedl 1961). Але вибрав спеціалізацію у сфе-

рі археології передісторичної епохи бронзи та раннього заліза. Його талант і пристрасть до досліджень, завзятість були визнані та високо оцінені тодішнім керівником кафедри передісторичної археології Ягеллонського університету професором Рудольфом Ямком, де з його ініціативи 1 січня 1955 р., ще будучи студентом, М. Гедль обійняв посаду заступника асистента. Хід університетської кар'єри показують дати наукових підвищень: у 1960 р. — вчений ступінь доктора (Gedl 1962), 1966 р. — хабілітація (Gedl 1964), в 1976 р. — звання професора надзвичайного (Gedl 1975), а також обов'язки, які він сумлінно виконував. До таких обов'язків належить робота над організацією в Ягеллонському університеті Інституту археології, першого в Польщі, відкритого у 1971 р. Протягом 1973—1984 рр. М. Гедль був керівником міждисциплінарного післядипломного вищого навчального музейного відділення Ягеллонського університету, де викладалась історія, історія мистецтва, етнографія і археологія для музеєзнавців з усієї Польщі. Двічі (1981—1987 рр.) був заступником ди-

ректора Інституту археології. Від початку заснування Інституту до виходу на пенсію керував спочатку відділом археології Польщі, а з 1985 р. — відділом археології епохи бронзи. Академічну працю закінчив у 2005/2006 рр., відзначивши 50-річчя наукової діяльності. Підготував понад 100 магістрів і 7 докторів (К. Москва, Е. Шидловська, А. Йодловські, А. Валоу, М. Парчевські, Я. Хохоровські і В. Блаер).

Результатом наукових досягнень професора Марека Гедля є опубліковані ним роботи: наукові праці (понад 500 публікацій), зокрема 38 книжок, а також велике визнання на вітчизняних і міжнародних форумах. За кордоном професор М. Гедль був членом Німецького Інституту археології, Австрійського археометричного Товариства, комісії епохи міді і епохи бронзи при Міжнародному союзі пра- і протоісторичних наук (UISPP), а на батьківщині — членом Комісії Польської академії наук у Кракові, Силезійського Інституту, почесним членом-кореспондентом Польської Академії знань і доктором Honoris Causa Університету в Жешові. Був також членом Комітету наук пра- і протоісторичних Польської Академії наук (в яких виконував обов'язки заступника керівника), численних Рад наукових і музейних (зокрема

Музей археології у Кракові, Музей археології у Гданську). Його запрошували до різних Рад редакційних видавництв. Багато років виконував обов'язки голови Редакційного комітету одного з найважливіших археологічних польських журналів «Acta Archaeologica Carpathica». За свої досягнення і заслуги професор М. Гедль був відзначений багатьма нагородами (зокрема Кавалерським і Командорським Хрестами Polonia Restituta). Ягеллонський університет за участю найвищого керівництва університету двічі відзначав ювілеї професора: в 1994 р. 60-річчя від дня народження (Problemy epoki brązu ... 1996) і в 2007 р. — 50-річчя роботи в університеті, присвячуючи йому з цієї нагоди пам'ятне видання (Studia nad epoką brązu... 2007). У 2010 р. Ягеллонський університет влаштував для професора М. Гедля урочистий захід з відновлення його дисертації в п'ятдесяті річницю присвоєння йому звання доктора наук.

Професор підтримував теплі стосунки з численними археологічними осередками в Центральній Європі. Ознакою того були його виступи як почесного гостя в університетах Мюнстера, Галле, Штральзунда, Братислави та Києва; читання лекцій та участь у численних конференціях. Особливо інтенсивно співпрацював Марек Гедль з німецькими археологічними установами, долучаючи до них своїх співробітників і учнів, а також колег з інших інституцій. Підтвердженням цієї співпраці можуть бути опубліковані і видані професором в Німеччині великим накладом декілька томів наукових праць «Prahistorische Bronzefunde». Саме за це досягнення професор М. Гедль отримав у 2004 році «Laur Jagiellonski», найвищу наукову відзнаку Ягеллонського університету. Останній, 13 том цього видання професора був опублікований декілька місяців тому (Gedl 2014).

Дружні стосунки об'єднували Марека Гедля з видатним вченим і одним з фундаторів післявоєнної української археології Олексієм Івановичем Тереножкіним. Дослідники познайомились і спілкувались на європейських конференціях та під час візиту О.І. Тереножкіна до Польщі на початку 1960-х рр. Свідченням цього факту є підпис автора на подарованій М. Гедлю книзі «Предскифский период на днепровском Правобережье: «Дорогому и уважаемому коллеге Марку Гедлю с большой благодарностью за помощь, от автора, 4 февраля 1962 г.». Ці стосунки зміцнилися під час перебування М. Гедля в Києві на початку 1974 р., пов'язаного з його виступами на тему архео-

логії Центральної Європи в Київському університеті. Також свідченням цього є запис на подарованій викладачу з Польщі збірці статей «Скифские древности»: *«Дорогому и доброму Марку Тимусовичу Гедлю на память о счастливой радостной встрече в Киеве, В. Ильинская, А. Тереножкин»*. Зворушливим проявом їх близьких стосунків може бути напис для Марека і Барбари Гедль на подарованій їм відомій монографії О.І. Тереножкина «Киммерийцы», а особливо доданої до неї листівки з прекрасними червоними тюльпанами. У книзі був стереотипний напис: *«Дорогим Марку и Варваре Гедль с глубоким восхищением и большой благодарностью, А. Тереножкин, 28 января 1977 г.»*, а от текст на листівці більш емоційний та передає піднесення, з яким Тереножкин працював над найвідомішою своєю книжкою: *«Дорогие Марек и Барбара, рад послать Вам свое исследование о киммерийцах, которые до сих пор оставались скрытыми во тьме веков. Счастлив, что мне удалось проникнуть в эту тайну. С приветом от Варвары Андреевны Ваш А. Тереножкин, 28. I. 77 г.»*

Аналізуючи величезні наукові досягнення М. Гедля, легко відмітити, що його зацікавлення і діяльність сконцентровані на проблемах культурного розвитку Центральної Європи епохи бронзи та раннього залізного віку (останнє століття III і остатннє століття I тис. до н. е.). Є в його науковому доробку вченого публікації з проблематики кам'яної доби, культури кельтів на польських землях, проявів впливу культури римських часів, і навіть часів середньовіччя і сучасності, адже професор захоплювався також проблемами музеєзнавства та історії археології. Особливо визначний (у європейській перспективі) внесок М. Гедля у вивчення і характеристику культурних процесів, які охопили значну частину Європи у кінці II тис. — на початку I тис. до н. е., відомі під терміном «культури полів поховальних урн», зокрема так зв. лужицької культури. Дослідження феномену цих культур (*Die Anfänge der Urnenfelderkulturen...* 1991), які впродовж тисячоліть виражали культурну тотожність етнічно анонімних «варварських» спільнот Центральної Європи, аж до часів формування гальштатської протоцивілізації (Gedl 1991), захоплювали професора, були темою його дипломної

роботи, слухань докторської роботи та хабілітації, багатьох монографій, синтезу й опрацювання першоджерел.

Надзвичайно важливе місце в науковій діяльності проф. М. Гедля займали місцеві дослідження, особливо розкопки. Розпочинав їх з великим захопленням і потребою відкриття нових джерел, відомостей про далеке минуле, а також з глибоким переконанням значної ролі місцевого досвіду у формуванні наукової майстерні та дослідницької основи в молодих науковців. Він проводив протягом 25 років (1956—1980 рр.) дослідження могильника, на якому вивчено понад 4 тис. могил епохи бронзи і раннього заліза в Кетшу біля Глубчиць, у Верхній Силезії. Ці відкриття принесли професорові визнання і славу в науковому світі, а також повагу спільноти м. Кетша, яка в 1994 р. відзначила його званням Почестного Громадянина. Підготовка до публікації величезного археологічного матеріалу з могильника в Кетшу (Gedl 1973; 1979; 1982; 1984; 1987; 1989; 1992; 1996) означала для професора довгі місяці вивчення європейської археології. Також велике значення мали дослідження і відкриття, проведені професором на могильниках лужицької культури в Зброєвську, над річкою Ліствара (Gedl 1999), Бахож-Ходоровці над Саном і городищі доби ранньої бронзи в Єндриховіцах в Верхній Силезії (*Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen...* 1985). Щирим захопленням М. Гедля були також пішохідні археологічні розвідки. Робив він їх завжди з великим завзяттям і цікавістю, незалежно від того чи знаходився він на його улюбленій території Глубчицької Височини в Верхній Силезії, районі Святохрестових Гір, Карпатах чи Розточчє, або більш екзотичних, гірських пасмах у Болгарії. Його діяльність близько десяти років тому перервала тяжка хвороба. Біль він зносив дуже мужньо. Намагався бути активним і ніколи не відмовлявся допомогти, якщо це стосувалось археології. Остання книжка професора, наступний том публікації матеріалів про могильник в Кетші (Gedl 2012), вийшла друком через два тижні після його смерті.

Професор Марек Гедль закінчив своє служіння науці і Ягеллонському університету. Сумуючи, маємо надію і оптимізм, що велика Справа Його життя, сердечна пам'ять про нього завжди залишиться серед нас.

- Die Anfänge der Urnenfelderulturen in Europa* // Archaeologia Interregionalis. — Warszawa, 1991.
- Gedl M.* Uwagi o gospodarce i strukturze społecznej ludności kultury łużyckiej w południowej Polsce. — Kraków, 1961.
- Gedl M.* Kultura łużycka na Górnym Śląsku. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.
- Gedl M.* Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej. — Kraków, 1964.
- Gedl M.* Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu, pow. Głubczyce. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1973.
- Gedl M.* Kultura Przedłużycka. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.
- Gedl M.* Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz, *Prace Archeologiczne*. — Warszawa; Kraków, 1979. — T. 27.
- Gedl M.* Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrzu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. — T. I.
- Gedl M.* Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984.
- Gedl M.* Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrzu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. — T. II.
- Gedl M.* Groby z młodszego okresu epoki brązu na cmentarzysku w Kietrzu. — Kraków, 1989.
- Gedl M.* Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit, *Prace Archeologiczne*. — Warszawa; Kraków, 1991. — T. 48.
- Gedl M.* Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrzu (I). — Kraków, 1991a.
- Gedl M.* Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrzu (II). — Kraków, 1992.
- Gedl M.* Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrzu (III). — Kraków, 1996.
- Gedl M.* Cmentarzysko z epoki brązu w Zbrojewsku (badania 1973—1981). — Kraków, 1999.
- Gedl M.* Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrzu (część IV), *Prace Archeologiczne*. — Kraków 2012. — N 65.
- Gedl M.* Die Pfeilspitzen in Polen. — *Prähistorische Bronzefunde*. — Stuttgart, 2014. — Vol. 6.
- Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa*. Archaeologia Interregionalis. — Warszawa; Kraków 1985.
- Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedłowi, red. J. Chochorowski. — Kraków, 1996.
- Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie*. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedłowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim, red. J. Chochorowski. — Kraków, 2007.

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

БУТ Юрій Павлович — художник-реставратор відділу реставрації Національного музею історії України

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *volodargrad@ukr.net*

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *igotun@mail.ru*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *comandor_a@mail.ru*

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *kazimir@email.ua*

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович — кандидат історичних наук, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, *arhkos@mail.ru*

КОСТЕНКО Антон Віталійович — молодший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Херсонського обласного краєзнавчого музею, *anthonyvkostenko@mail.ua*

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

МАТЕРА Марчин — доктор гуманітарних наук у галузі археології Інституту археології Варшавського університету, *marcinmatera@uw.edu.pl*

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *oldrus@ukr.net*

ПРОБІЙГОЛОВА Олексій Сергійович — здобувач відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *probeygolovaalex@mail.ru*

РУДЬ Віталій Сергійович — аспірант відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України, *rud.vitalii12@gmail.com*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net*

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — науковий співробітник відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ХАРЛАМОВА Аліна Олександрівна — аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, *lastivka.19@mail.ru*

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник відділу археологічних фондів Національного музею історії України

ХОХОРОВСЬКИЙ Ян — доктор хабілітований, професор Інституту археології Ягеллонського університету

ШАХРАЙ Дмитро Олександрович — студент МП «Археологія та давня історія України» Національного університету «Кієво-Могилянська академія», *dmytroshahray@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
Архів МАЕСУ	— Архів музею Археології і етнографії Слобідської України
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
ЗРАО	— Записки русского археологического общества
ИАК	— Известия археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
КСАН	— Корпус случайных археологических находок
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА НМІУ	— Науковий архів Національного музею історії України
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПИФК	— Проблемы истории, филологии, культуры
РА	— Российская археология
РСМ	— Раннеславянский мир
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ	— Советская Этнография
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
САИ	— Свод археологических источников
AJA	— American Journal of Archaeology
BSS	— Black Sea Studies
CVA Suppl.	— Corpus Vasorum Antiquorum Supplementum